

EKO+KULTURNI = ODRAST TURIZAM

Interdisciplinarne perspektive:
ekonomike kulture, ekološke ekonomije,
dekolonijalnih studija, komons i odrast teorije
U FUNKCIJI KULTURNOG,
PRIRODNOG I ŽIVOG NASLEĐA

dr Milica Kočović De Santo

Beograd, 2022.

Izdavači

Fakultet za medije i komunikacije
Karađorđeva 65, 11000 Beograd, Srbija
+381(11) 2624 265
knjige.fmk.edu.rs

Fakultet organizacionih nauka, Univerzitet u Beogradu
Jove Ilića 154, 11000 Beograd Srbija
+381 (11) 3950 800
fon.bg.ac.rs

Recenzenti

Prof. dr Vesna Đukić
Prof. dr Božo Drašković
Docent dr Danijela Milovanović Rodić

Dizajn korica:

Ana Marinović

ISBN 978-86-6126-009-4

Izdanje ove monografije predstavljaju istraživanja autorke finansirana od strane Ministarstva prosvete nauke i tehnološkog razvoja RS

Pojedini delovi monografije predstavljaju parcijalna istraživanja za potrebe međunarodnih i domaćih naučnih projekata na kojima je angažvana autorka:

- 1) COST Action, 19129 *Decolonizing development*,
- 2) *Decolonizing Degrowth – beyond the Eurocentric Western nature of conceptualizations and movements*, University of Łódź, Poland,
- 3) EPICA projekta podržanog od strane Fonda za nauku

SADRŽAJ

UMESTO UVODA	7
1. IZAZOVI SAVREMENIH RAZVOJNIH PARADIGMI	21
1.1. Razvoj i rast – mantre semantičke praznine sa pozitivnim konotacijama	24
1.2. Javni dug kao nekritičko sredstvo odgovora na krize	28
2. ODRAST KAO OKVIR ZA KRITIČKA RAZVOJNA PROMIŠLJANJA	33
3. OD MASOVNOG TURIZMA I KONKURENTNOSTI DO ALTERNATIVA I KOOPERATIVNOSTI	41
3.1. Turistička konkurentnost	43
3.2. Šta se desilo sa globalnim turističkim tržištem u vremenu pandemije KOVID 19?	52
3.3. Turističko-tržišne tranzicije od masovnog turizma prema održivim alternativnim oblicima turizma	53
3.4. Evolucija prema ekokulturnom - odrast turizmu	57
3.4.1. Ekoturizam	57
3.4.2. Kulturni turizam	58
3.4.3. Ekokulturni turizam	59
3.4.4. Odrast turizam	60
4. SPECIFIČNOSTI ODRAST (ALTERNATIVNIH) TURISTIČKIH TRŽIŠTA	73
4.1. NAT (New Age Tourism) odrast turistička tražnja	78
4.2. Odrast kao NAT ponuda i novi proizvodi	84
4.3. Hibridne rute kao novi proizvod NAT (funkcije i planiranje) u funkciji ekokulturnog turizma	87
LITERATURA	103
5. EVOLUCIJA KAPITALA	109
5.1. Dometi kulture kao okvir za razumevanje kulturnog kapitala ...	114
5.2. Ekonomika kulture kao okvir za razumevanje društvenog, kulturnog i kreativnog kapitala i dobara	121
5.3. Od kulturnog kapitala i dobara do kreativnog kapitala	124
5.4. Zakonski okvir za kulturna dobra i kulturno nasleđe u Srbiji	127
5.5. Ekološka ekonomija kao okvir za razumevanje prirodnog kapitala	130

5.6.	Zakonski okviri u Srbiji za prirodna dobra.....	133
5.6.1.	Pejzaži - integrativni koncept za promišljanje o objedinjenom pristupu upravljanja prirodnim i kulturnim kapitalom.....	135
6.	VREDNOVANJE KULTURNOG I PRIRODNOG NASLEĐA.....	139
6.1.	Smernice međunarodnih tela u vrednovanju prirodnog nasleđa	143
6.2.	Novi programi Međunarodne unije za očuvanje prirode i prirodnih resursa (IUCN)	145
6.3.	Zajednička međunarodna klasifikacija ekosistemskih usluga (CICES) prema integrativnom vrednovanju i upravljanju prirodnim i kulturnim kapitalom.....	148
	LITERATURA.....	153
7.	TEORIJA KOMONSA KAO OKVIR ZA ODRAST TURISTIČKU POLITIKU I PRAKSU	161
7.1.	Od tradicionalnih do novih komonsa	167
7.1.1.	Zajednička kulturna dobra – kulturni komonsi	170
7.1.2.	Zajednička komšijska dobra – komšijski komonsi.....	170
7.1.3.	Infrastrukturni komonsi	171
7.1.4.	Komonsi znanja.....	171
7.1.5.	Zdravstveni komonsi	172
7.1.6.	Tržišta komonsa	172
7.1.7.	Globalni komonsi	173
8.	INSPIRACIJE ZA MODELOVANJE NOVIH SISTEMSKIH REŠENJA	175
8.1.	Međunarodni politički okvir za promišljanje o komonsima - Re-komons	175
8.2.	Dekolonijalizacija javnog duga - građanska revizija kao alternativa	177
8.3.	Ekonomska i odrast krofna.....	178
9.	MODELOVANJE SISTEMSKOG REŠENJA ZA INTEGRATIVNI MENADŽMENT ODRAST TURIZMA I NASLEĐA.....	187
9.1.	Šta treba da uključi originalni integrativni model upravljanja odrast turizmom i nasleđem?.....	187
9.2.	Šta sve podrazumeva upravljanje posetama i rizicima?	190
	ZAKLJUČNE NAPOMENE.....	193
	LITERATURA	197

PRILOZI.....	209
Primeri dobrih praksi ekoturizma.....	209
Praktični primeri pozitivnih uticaja odgovornog turizma na održivi razvoj i konzervaciju nasleđa.....	213
Doprinos privatnog sektora održivosti.....	214
Primeri dobrih praksi participativnog upravljanja povezanih sa nasleđem.....	216
 BIOGRAFIJA AUTORKE	 221

UMESTO UVODA

Reč recenzentkinje prof. dr Vesne Đukić

Rukopis monografske studije se jednim delom zasniva na doktorskoj disertaciji autorke Milice Kočović, uspešno odbranjenoj 2017. na Fakultetu dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu u naučnoj oblasti menadžment i biznis, uža naučna oblast – menadžment u kulturi i kulturna politika.

Kao i disertaciju i ovu studiju odlikuje dosledna primena interdisciplinarnog pristupa u proučavanju alternativnih načina sagledavanja postojećih i budućih post-kapitalističkih, održivih sistemskih rešenja javnih praktičnih politika u oblasti kulture, ekologije i turizma.

U praktičnoj primeni kroz međuresornu i međusektorsku saradnju kultura-ekologija-turizam, te nova sistemska rešenja mogu dovesti do efikasnije i efektivnije sinergije na osnovu transdisciplinarnih naučnih zaključaka ove monografske studije.

U tom smislu, rukopis ove monografske studije otvara nova polja teorijskog istraživanja i praktičnog delovanja menadžmenta i javnih praktičnih politika – u oblasti turizma, kulture i ekologije. Budući da su kultura i umetnost po svojoj prirodi neprofitno orjentisani i usmereni znatno više na estetske vrednosti i podizanje kvaliteta života građana nego na sticanje profita, teorija odrasta koju Kočović de Santo primeњуje na «zelenije kulturne, ekonomske, ekološke, energetske i dr. javne praktične politike» ima univerzalni karakter jer, kako ističe: „potrebne su brze teorijske, narativne i suštinske strukturne promene na planeti, čiji su limiti, resursi i kapaciteti potrošeni u profitno orijentisanim idejama“.

S druge strane, studija je od naročitog značaja za razumevanje brojnih tranzicionih konfuzija i dilema u Srbiji za koje nudi konkretna alternativna rešenja. Iako njihova delotvornost i praktična primenljivost zavise od političke volje i spremnosti donosilaca odluka da se promeni nasleđena paradigma stvorena u prošlom veku, primeni novi model integrativnog menadžmenta i donesu nova sistemska rešenja javnih praktičnih politika, jedno je sigurno, a to je da ova monografska studija nudi naučno utemeljena-rešenja za budućnost koja će toliko brzo doći da kao društvo nećemo moći da pružimo odgovarajući odgovor ako već sada odlučivanje o daljem razvoju ne bude zasnovano na naučnim rezultatima.

Doprinos nauci ovog monografskog dela se ogleda u sveobuhvatnosti i jedinstvu saznanja o proučavanom predmetu koje je ostvareno sintetizovanjem postojećih naučnih teorija odrasta, kritičkih razvojnih studija, kulturne političke ekonomije, ekonomike kulture, ekološke ekonomije, dekolonijalnih studija i teorija komonsa, što proširuje postojeća znanja i podstiče dalji razvoj transdisciplinarnih istraživanja uopšte, a posebno

u Srbiji koja se susreće sa brojnim konfuzijama i dilemama strateškog promišljanja budućnosti koja već kuca na vrata.

Doprinos je ostvaren otvaranjem novih perspektiva u načinima i metodama interdisciplinarnog i transdisciplinarnog istraživanja i naučnog mišljenja o razvoju ekokulturnog turizma shvaćenog kao odrast turizam.

Za razliku od većine korišćenih teorija koje određene aspekte problema pretežno posmatraju monodisciplinarno, ova monografska studija se odlikuje transdisciplinarnim načinom mišljenja koji ni jednog trenutka ne gubi iz fokusa istraživanja složene i izazovne relacije između ključnih fenomena (npr. priroda–kultura, ekokulturni turizam, održivost–rast–odrast, menadžment–javna politika itd).

Kako autorka s pravom ističe, poziv na postepeno odustajanje od konzumerističko–produktivističkog obrasca, fundamentalna je ideja teorije o odrastu. Redukovanjem uspostavljenih obrazaca, moguće je postepeno doprineti najvećim savremenim izazovima za postizanje održivosti koja je limitirana logikom ekonomskog rasta. U tom smislu je kreiran novi efikasniji i efektivniji model upravljanja prirodnim i kulturnim nasleđem zasnovan na promeni razvojnih paradigmi. Taj novi model «odozdo» zasnovan je na brojnim inicijativama lokalnih zajednica i društvenih pokreta koji tokom poslednjih decenija intuitivno razumeju negativne posledice kapitalizma i konzumerizma koji se na njih neposredno odnose. On nudi drugačiji pogled na društveno organizovanje, fokusiranje na lokalne prakse, ekonomiju nižeg obima kao što je, na primer, kreativno preduzetništvo, ekonomiju deljenja, nemonetarnu razmenu i uspostavljanje drugačije društvene organizacije.

Ovako postavljen teorijski okvir odrasta je u ovoj naučnoj monografiji značajan i stoga što podržava svrhu ekokulturnog turizma, koja treba da obezbedi uspostavljanje čvršćih i pravednijih relacija između ljudskog–društvenog–kulturnog–prirodnog kapitala čije su prirode komplementarne i neodvojive.

Na osnovu svega navedenog, kao mentor doktorske disertacije koju je dr Kočović De Santo koristila u sprovođenju novih naučnih istraživanja koja su uključena u rukopis ove monografske naučne studije, sa posebnim zadovoljstvom predlažem da se ona objavi pod naslovom „Eko+kulturni=odrast turizam“.

U Beogradu, 29. 2022. Vesna Đukić, red.prof. FDU

Reč recenzenta prof. dr Boža Draškovića

Knjiga Milice Kočović De Santo, po sadržaju, strukturi i kompleksnosti izlaganih pitanja o problemima savremene ljudske zajednice, predstavlja značajan doprinos afirmaciji novog pristupa problemima održivog rasta i razvoja.

Za razliku od klasične, često jednodimenzionalne literature koja se bavi ovom materijom, knjiga autorke Kočović De Santo se na zanimljiv i celovit način hvata u koštac sa višedimenzionalnim multidisciplinarnim pitanjima ekologije, ekonomije, razvoja i kulture. I posebno turizma, kao kompleksne oblasti koja uključuje ekonomiju, ekologiju i kulturu.

Imajući u vidu napred izloženo, smatram potrebnim da knjigu preporučim za izdavanje. Korist od ove monografije će imati studenti završnih godina osnovnih i posebno master studija. Dodatni kvalitet predstavlja to što se sadržaj knjige hrabro sučeljava sa kritikom tradicionalnih i reklo bi se konzervativnih pristupa ekologiji, ekonomskom rastu, kulturi i turizmu.

Monografija predstavlja doprinos nauci u sledećim aspektima:

Sadrži kritičku analizu do sada preovlađujućih teorijskih koncepcija o održivom razvoju i definisanje alternativnog teorijskog koncepta „odrasta“.

Naučna analiza i sinteza uzajamne povezanosti ekologije, ekonomije, kulture i turizma uz radikalniji pristup kroz teorijski koncept ograničavanja ekonomskog rasta definisanog u koncepciji „odrasta“, otvara prostor za nova istraživanja u cilju traganja za odgovorima na pitanja teorijskih i empirijskih kontroverzi povezanih sa nejednakostima u razvoju, usporavanjima ekonomskog rasta razvijenih zemalja i podsticanja ekonomskog rasta sada nerazvijenih zemalja, do tačke preseka, odnosno susretanja nivoa društvenog razvoja i rasta, a sve u cilju očuvanja planete Zemlje kao jedinstvenog staništa stanovnika i razvijenih i nerazvijenih zemalja.

Monografija autorke Milice Kočović De Santo pod, na prvi pogled, zagonetnom formulacijom $Eko + Kulturni = Odrast Turizam$ podseća na matematičku formula odnosno jednačinu na čijoj levoj strani se nalazi „Eko“ plus „Kulturni“, a na desnoj strani jednačine zagonetna sintagma „Odrast Turizam“. Ovako zagonetan naslov knjige će površnog čitaoca odbiti, a one koji tragaju za otkrivanjem komplikovanih rebusa odnosa ekologije, ekonomije, kulture i razvoja privući, da se uhvate u koštac sa obiljem ideja i objašnjenja koje autorka nudi upornom čitaocu.

Moguće da je autor, negde u uvodu ove knjige, trebalo da u nekoliko pasusa objasni sadržinupojmova i relacija koje čine naziv knjige kao ključ za lakše razumevanje osnovnih polazišta i nalaza izloženih u ovom radu. Na prvi pogled, to bi moglo da se stavi kao jedna od primedbi autorki. Međutim, kasnije u samom tekstu, autorka precizno, argumentovano i temeljito pojašnjava sve ključne kategorije, sadržaj pojmovna, njihovu strukturu imeđusobnu povezanost. Pri tome autorka pokazuje ne samo zavidno

uskostručno poznavanje relevantne literature vezane za odnose ekologije i turizma, ekonomije, kulture i turizma, ekonomije i ekologije, nego i šire naučne i filozofske korene i izazove kontroverze između održivog rasta i razvoja; bolje rečeno, zamki koje nastaju usled favorizovanja ekonomskog rasta i razvoja na štetu prirodnog kapitala i životne sredine. Ova protivurečnost stoji u suštini samog pojma „odrast“. Sadržini pojma i mogućnostima traganja u srpskom jeziku za nekim boljim pojmom ćemo se vratiti nešto kasnije.

Posle uvodnog dela u kojem su izložena polazišta i struktura pojmova ove kompleksne materije, u prvom poglavlju autorka se bavi pitanjima ekonomskog razvoja i rasta. Pri tome ona jasno zauzima i izlaže svoju kritiku preovlađujuće paradigme po kojoj je ekonomski rast zasnovan na pohlepi za stvaranjem profita, na štetu prirode i životne sredine. Izlaz iz tog jednosmernog toka pretvaranja prirode u profit autorka nalazi i preporučuje u ograničavanju rasta.

Autorka se nedvosmisleno svrstava uz teorijski pristup koji je prvi put celovitije formulisao sedamdesetih godina prošlog veka u Izveštaju Rimskog kluba. Autorka upotrebljava specifičan pojam novijeg datuma, odnosno teorijski koncept odrasta (degrowth). Suštinski sadržaj pojma „odrast“ se zasniva na teorijskoj i empirijskoj sumnji u beskonačni ekonomski rast zasnovan na akumulaciji kapitala. U temelju koncepcije se nalazi izmena načina upotrebe prirodnih resursa, pa sledstveno tome promena i razumevanja uloge rada, stvorenog i novčanog kapitala i na kraju same suštine vlasništva.

U pojednostavljenom obliku sadržine kompleksnog pojma „odrast“ nalazi se negacija tradicionalno nasleđenog i sadašnjeg kapitalizma. Nasuprot tome, autorka razvija teorijsko koncipiranje društva koje ima granice i svesna ograničenja rasta i razvija u koegzistenciji sa prirodom. Koren ovog pristupa se nalazi u rezultatima istraživanja Rimskog kluba sedamdesetih godina prošlog veka, koja su izložena u studiji Granice rasta.

Nešto kasnije, osamdesetih godina, dalje je razvijen koncept „održivog rasta“. Ali, tu se radi samo o etičkom pozivu na očuvanje životne sredine i međugeneracijsku odgovornost sadašnjih prema budućim generacijama, a u vezi za stanjem životne sredine i moralnom obavezom da nešto od nasleđenog ostavimo i budućim generacijama. Realno, koncept održivog razvoja je de facto dominantno etički, u minulim decenijama veoma malo i empirijski ostvarivan.

Autorka u ovoj knjizi zauzima beskompromisno stanovište. „Odrast“ mora postati ne samo etički poziv na ograničavanje ekonomskog rasta nauštrb prirodnog kapitala, već i neodložna praksa savremenih ljudskih zajednica. Kao i drugi zastupnici teorije „odrast“ koje autorka citira u ovoj knjizi, tako ni ona sama ne izvodi do kraja konsekvence empirijske primene teorijskog koncepta „odrast“. Čitaocima koji su osetljivi na savremene ekološke probleme koncept je teorijski prihvatljiv. Ostaje otvoreno pitanje da li u stvarnosti „odrast“ pretpostavlja ne samo ograničenje ekonomskog rasta,

već, u pojedinim segmentima, i obrnut tok ili povratak u „ekonomsku prošlost“? Ovo je otvoreno pitanje, koje će ubuduće zahtevati odgovor kako autora ovog rada, tako i drugih zastupnika ove teorije.

Drugo pitanje proističe iz činjenice enormnih razlika u nivou razvoja između zemalja i regiona u svetu. Saglasno toj činjenici, neophodno je dati odgovor na pitanje koliko je samkoncept ostvarljiv, imajući u vidu nejednakosti u razvoju i potrošnji u svetu. Da li oni koji su na niskom nivou razvoja, na primer u pogledu potrošnje energenata i hrane, treba da ostanu na tako niskom nivou, a da se razvijeni polako vraćaju u susret tom nivou. Ili obrnuto, razvijeni treba da uspore i zaustave ekonomski rast i razvoj sve dok njihov nivo ne dosegnu trenutno nerazvijene zemlje. U ovom slučaju, u budućnosti, tačka preseka bi bila ekološko-ekonomska ravnoteža u stvarno održivom rastu i razvoju. Čini se da bi u srpskom jeziku trebalo tražiti bolji izraz od pojma „odrast“, kao, na primer, „ograničen rast“ koji nalažu ekološki imperativi ili, recimo, „ograničavanje rasta“ razvijenim zemljama.

Ekonomski rast se može bazirati isključivo na ekstrakciji prirodnih obnovljivih i neobnovljivih resursa, a ekonomski razvoj na Šumpeterovskoj „kreativnoj destrukciji“, ili uništenju prethodnog načina proizvodnje od strane tehnološki inoviranog novog načina proizvodnje. Pri tome sam Šumpeter nije posvetio posebnu pažnju problemu iscrpljivanja resursa i zagađenju životne sredine kao protivteži celog procesa razvoja.

Koncept „odраста“ podvrgava kritičkom prosuđivanju merenja ekonomskog rasta i razvoja iskazano kroz rast BDP-a. Posebno sa stanovišta uključivanja proračuna degradacije životne sredine i resursa, koji ne ulaze kao odbitne stavke, već se, nasuprot tome, troškovi za otklanjanje zagađenja uključuju u obračun rasta BDP-a.

Treće i četvrto poglavlje knjige sadrže iscrpnu analizu odnosa „odраста“ prema turizmu zasnovanom na kulturnim dobrima i odustajanja od koncepta masovnog turizma i specifičnostima odnosa „odраста“ i alternativnih turističkih tržišta. Pojam „odrast“ je centralni pojam i gravitaciona tačka razmatranja pitanja novog pristupa turizmu, ekologiji i turizmu podstaknutom traganjem za kulturom i ka njoj.

U petom poglavlju, autorka se vraća na razmatranje istorije ekonomskih teorijavezanih za kapital, rad, tehnološki napredak, rast i razvoj. Zajednički nedostatak ovih teorija je zapostavljanje pitanja i problema eksploatacije prirodnih resursa i zagađenja životne sredine. To predstavlja uvod u šesto poglavlje koje se odnosi na vrednovanje prirodnog i kulturnog kapitala.

U sedmom poglavlju je predstavljena teorija komonsa kao okvir za promišljanje o integrativnim menadžment pristupima, značajan zbog fundamentalno slične prirode prirodnog i kulturnog kapitala. Na kraju, poglavlja osam i devet predstavljaju sintezu znanja o integrativnim menadžment pristupima, koja su dale međunarodne organizacije, a koja se oslanjaju na zaključke doktorata autorke.

U Beogradu, 29. septembra 2022. Prof.dr Božo Drašković

Reč recenzentkinje doc. dr Danijele Milovanović Rodić

Monografija EKO+KULTURNI=ODRAST TURIZAM autorke Milice Kočović De Santo predstavlja značajan prilog diskusiji o poželjnom modelu razvoja, preispitujući i kritikujući postavke savremene razvojne paradigme, ali i konstruktivno nudeći više različitih izlaznih strategija za kompleksne razvojne probleme sa kojima se čovečanstvo danas suočava, oličenim, između ostalih, u klimatskim promenama, uništavanju prirodnih i kulturnih dobara, zagađenju životne sredine, porastu jaza između razvijenih i nerazvijenih, gubitku bio i kulturnog diverziteta i identiteta.

Polazeći od kritike aktuelnih paradigmi koje razvoj zasniavaju na ideji o neograničenom rastu, autorka traga za ekonomski opravdanim i mogućim alternativama i gradi argumentaciju u prilog integrativnog i policentričnog modela upravljanja prirodnim i kulturnim nasleđem na primeru ekokulturnog odrast turizma. Postavlja ga kao antipod masovnom turizmu i njegovim negativnim efektima na životnu sredinu, kulturu i društvo, odnosno sektorskom i hijerarhijski ustrojenom modelu upravljanja koji prirodu, ljude i zajednice tretira resursima ekonomskog razvoja i rasta, čiji je on ishod.

Razumevanje da je potrebna sistemska promena kriterijuma praćenja uspešnosti, načina upravljanja i ciljeva razvoja, generiše na osnovu rezultata teorijskih razmatranja, ali i na osnovu praćenja promena koje donose mnoge i raznolike samostalne i nezavisne od sistema građanske inicijative širom sveta. Neophodnost preobražaja savremenih modela upravljanja i razvoja potvrđena je i analizom posledica pandemije Kovid-19 na primerumaseovnog turizma. Teorijski i vrednosni okvir potrage za alternativom paradigmi neograničenog rasta predstavlja kompleksna mreža teorija čiju okosnicu predstavlja teorija odrasta, a čine je teorija komonsa, institucionalna teorija i set kritičkih razvojnih studija iz oblasti kulture, političke ekologije, ekonomike kulture, ekološke ekonomike, dekolonijalne politike i heterodoksne ekonomije.

Ponuđeni teorijski okvir daje uvid u evoluciju kapitala, turizma i tržišta i omogućava razumevanje prirode fizičkog, finansijskog, humanog, socijalnog, kulturnog i prirodnog kapitala, kao i neophodnosti uspostavljanja relacija između njih u funkciji ostvarivanja ekokulturnog odrast turizma zasnovanog na prirodnom, materijalnom i nematerijalnom kulturnom nasleđu.

Novi model karakteriše etički odnos – neinvazivnost, uvažavanje i odgovornost – u odnosu na zajednice i prirodu, čime se doprinosi razvoju saznanja svih uključenih aktera i time potencijalno doprinosi sagledavanju novih odgovora na klimatske, ekološke, društvene i ekonomske izazove našeg doba.

Autorka dosledno i disciplinovano koristi naučni metod u predstavljanju, analizi i generisanju zaključaka u više različitih naučnih oblasti i time omogućava

interdisciplinarno i transdisciplinarno povezivanje i uvide.

Sa druge strane, uvodeći teoriju odrasta kao dopunu i korektiv koncepta održivog razvoja, kao i teoriju komonsa kao podsetnik o izgubljenim značenjima i podsticaj ponovnom promišljanju o sadržajima iulogama zajedničkog i javnog dobra i interesa u kreiranju javnih politika, autorka snažno iznosi zapažanja i vrednosne stavove koji omogućavaju uvid u njenu duboku ličnu upitanost i posvećenost traganju za boljim, pravednijim i pametnijim načinima upravljanja razvojem.

Stoga, iz perspektive arhitekta-urbaniste, delo predstavlja veoma značajan izvor saznanja, ali i inspiracije za sve istraživače i delatnike koji tragaju za odgovorima na pomenute izazove.

*U Beogradu, 30. septembra 2022. Doc. dr Danijela Milovanović Rodić,
Arhitektonski fakultet*

Reč autorke dr Milice Kočović De Santo

Ova monografija predstavlja zaokruženu logičnu celinu koja je proizašla kao odraz kontinuiranih desetogodišnjih istraživanja i zaključaka.

Sadržaj polazi pre svega od teorija, na koje sam se kao autorka pozivala za potrebe istraživanja i izrade doktorata pod naslovom, „*Doprinos eko-kulturnog turizma održivom razvoju zaštićenih područja i pripadajućeg prirodnog i kulturnog nasleđa*“ (Kočović, 2017).

Sa ciljem nalaženja utemeljenijih okvira za buduća promišljanja i integrativne menadžment pristupe za upravljanje prirodnim i kulturnim kapitalom, ekokulturni turizam je postavljen u kontekst odrast teorije, kao primer odrast turizma. Prema tome, eko-kulturni turizam kao odrast turizam je interdisciplinarni fenomen, koji je predmet svojstvene interdisciplinarnе analize u teorijskom trouglu između političke ekonomije, političke ekologije i studija kulture. Takođe, odrast teorija, kroz koju se razmatraju različite vrste kapitala, izazova i upravljačkih modela, predstavlja centralno značajnu teoriju u ovom i drugim istraživanjima koje sam sprovela.

Reč *odrast* zaživela je tamo gde se govore „*naši jezici*“ bivše Jugoslavije u takvom obliku i prevodu, a najpre ju je upotrebio zagrebački Institut za političku ekologiju (IPE). U pitanju je izraz koji na svakom jeziku sa sobom donosi kritičku notu prema rastu i subverzivnu nit, usmerenu na dekonstrukciju savremenih razvojnih paradigmi – u potrazi za suštinom i drugačijim načinima društveno-ekonomskog organizovanja.

Dakle, reč *odrast* ne odražava prosto zagovaranje nečega što je suprotno ekonomskom rastu, što bi naizgled vodilo društveno-ekonomskoj degradaciji ili „odricanju od civilizacijskih tekovina“. Naprotiv, odrast zagovara drugačije promišljanje u vezi sa neophodnim radikalnim zaokretima u društvenom i ekonomskom organizovanju, koje strukturno treba da obezbedi pravedniju raspodelu bogatstva i bolji odnos prema životnoj sredini i ljudima u njihovim svakodnevnim praksama (kao odrazu kulture).

Postoje autori koji su na tragu zagovaranja *zero growth*, ili *steady state growtha*. Takođe, ima i onih koji smatraju da od rasta treba da odustanu razvijene i bogate zemlje, kako bi zemljama u razvoju pružile mogućnost da dostignu nivo razvijenih. Ipak, ne postoji jedinstveni konsenzus o pravcu, nastupu i operacionalizaciji odrasta u praksi, iako se (makar implicitno) većina autora slaže da je potrebno podstaknuti političku *demokratizaciju demokratije*, prema direktnim oblicima, praćenu decentralizacijom vlasti (i moći) na društvo, kako bi političke odluke postale društveni konstrukt, a ne konstrukt političkih elita. Na takav način bi se postigao širi društveni konsenzus o mogućim pravcima razvoja, uz uvažavanje

endogenog konteksta na putu ka pluriverzumu - umesto univerzalnosti u promišljanju o razvojnim politikama.

Pojam *odраста* (engl. *Degrowth*, fra. *Décroissance*, ita. *Decrescita*) – uvek ima značenje redukcije (u konzumiranju i proizvodnji, navikama i sl.), a usmeren je prema traženju smisla – za šta je potrebno *od-rast-anje* – na individualnom i kolektivnom planu.

Izbor odrast teorija kao šireg teorijskog okvira za istraživanja o ekokulturnom turizmu, prirodnom i kulturnom kapitalu i nasleđu proizlazi iz nekoliko činjenica:

- Odrast nudi argumente za *zelenije* kulturne, ekonomske, ekološke, energetske i druge javne praktične politike;
- Odrast ističe važnost razumevanja razloga i argumenata za ukrštanje resornih ekonomika i politika kulture i ekologije, zbog fundamentalno slične prirode kapitala i nasleđa prirode i kulture, kao komonsa, u potrazi za smislom izvan modela savremene ekonomije. Takva perspektiva donosi mogućnost oblikovanja „zelenijih“ javnih praktičnih politika, koje su u konstantnoj međupovezanosti sa sociokulturnim pitanjima koja su usmerena ka smislu i kvalitetu života, društveno-ekonomskoj jednakosti i vitalnosti, pravednosti za životnu sredinu i nedvosmislenom pravu na kulturu;
- Odrast, takođe, predlaže teorijsko-praktične argumente koji podrazumevaju principe redukcionizma i uzdržavanje u konzumerističkom ponašanju čoveka kao potrošača, uz fokus na otkrivanje suštinskih potreba čoveka kao bića. Princip redukcionizma uz apstinenciju u konzumerizmu, najbrže može dekonstruisati odnos - konzumerizam/produktivizam, koji savremene sisteme održava u nepromenjenom obliku;
- Efekti principa redukcionizma objašnjeni odrast teorijom će implicirati postepeno smanjivanje proizvodnje/potrošnje svega nepotrebnog, uz paralelni fokus na etičke odabire, aktivno promišljanje o suštinski važnim temama, vrlinama, kvalitetu života, blagostanju, manjem obimu rada i većem prostoru za promišljanje u slobodnom vremenu, ka željenom iskustvu.

Poziv na postepeno odustajanje od konzumerističko-produktivističkog obrasca jeste fundamentalna ideja odrast teorije. Redukovanjem uspostavljenih obrazaca, moguće je postepeno doprineti najvećim savremenim izazovima za postizanje održivosti – jer je održivost ograničena logikom ekonomskog rasta. Drugim rečima, ideja o nekontrolisanom i beskonačnom ekonomskom rastu nije polazna osnova i cilj, jer je neprihvatljiva.

Rast opravdava paradigmu društva orijentisanog na profit, dok uporište ima u teorijama koje su zasnovane pre jednog do dva veka, od kada se svet značajno promenio. Zbog toga su nam potrebne brze teorijske, narativne i suštinske strukturne promene na planeti čiji su limiti, resursi i kapaciteti potrošeni u idejama i praksama usredsređenim na profit.

Od sedamdesetih godina prošlog veka (sa intenzivnim porastom u poslednjih deset godina), kritičke teorije rasta i razvoja, pored tradicionalnih aktivističkih i društvenih pokreta, nova savezništva pronalaze sve više i u konzervativnim institucijama: Vatikanu, Svetskom forumu za demokratiju i Savetu Evrope. Prema tome, tranzicija misli o neophodnosti promena razvojnih paradigmi, evidentno se kreće odozdo naviše („*bottom up*“) - od lokalnih autohtonih zajednica i društvenih pokreta koji višedecenijski neposredno i intuitivno razumeju izazove kapitalizma kroz ekstraktivizam i negativne implikacije, pa sve do institucionalizovanog prihvatanja činjenice o neophodnosti urgentnih sistemskih promena.

Stoga odrast kao antikapitalistička radikalna teorija i praksa predstavlja fundamentalno značajan okvir za promišljanje o istinski održivim sistemskim alternativama.

Odrast nudi drugost u pogledu na društveno organizovanje, usredsređuje se na lokalne prakse, ekonomiju nižeg obima (kreativno preduzetništvo, ekonomiju deljenja, nemonetarnu razmenu i uspostavljanje drugačije društvene organizacije, društvene lokalne valute, univerzalna osnovna zarada i dr). Odrast pristupi na makroekonomskom nivou zagovaraju pronalaženje prikladnijih indikatora uspeha (objektivnih i subjektivnih), od BDP-a, koji će analizom moći da obuhvate životnu sredinu, društvo, kvalitet života i blagostanje. Takođe, pomenute ideje su primenljive i na individualnom planu čoveka koji traga za smislom.

Odrast pruža uporište za dekomodifikaciju svih sfera savremenog života koje su pod sistemskim pritiscima privatizacije. U vezi sa prethodnim, odrast teorija je od izuzetnog značaja za formulisanje javnih praktičnih politika, turističkog tržišta novog doba koje nudi održive forme turizma, sa ciljem dekomodifikacije turističkog tržišta.

Princip redukcionizma je suštinski značajan jer vodi smanjenju emisija gasova, kroz drugačije životne prakse i obrasce ponašanja, ne ugrožavajući ideje održivog turizma (naprotiv).

Priroda posmatranog kulturnog i prirodnog nasleđa je komons; zajedničko tj. javno dobro, čije poželjno upravljanje uključuje participativne i policentrične upravljačke oblike sa aktivnijim angažovanjem lokalne zajednice (*community based management approaches, common pool resource management idr*), i demokratizacijom demokratije, prema oblicima direktne demokratije i participacije, što predstavlja *per se* alternativni i održiviji pristup u sagledavanju postkapitalističkih sistemskih rešenja.

Princip redukcionizma nudi oslobađanje čoveku i od rada, da i ne govorimo o oslobađanju od neželjenih sistemskih pritisaka, dajući izbor za ostvarivanje smislene nadgradnje.

U oblasti turizma, kulture, životne sredine i društva, štetne sistemske dinamike su intuitivno jasne, i bez previše teorijskih refleksija. Rast vlasničkog profita

u masovnim turističko-infrastrukturnim projektima je siguran rast za vlasnike nad kapitalom, dok za ostale interesne grupe (okupljene oko takvih projekata) on znači nove oblike eksploatacije, često praćene katastrofalnim rizicima i negativnim efektima po životnu sredinu, prirodno i kulturno nasleđe.

Nakon masovne privatizacije javnih i društvenih preduzeća u procesima tranzicije i posttranzicije, pritisak se preusmerio na javna dobra, gde i ljudi, kroz drugačije oblike rada, podležu pritisku komodifikacije.

Odrast teorijski okvir značajan je i zato što podržava svrhu ekokulturnog turizma, koja treba da obezbedi uspostavljanje čvršćih i pravednijih odnosa između ljudskog, društvenog, kulturnog i prirodnog kapitala, zbog njihove veoma kompletarne prirode.

Kako se ekokulturni, odnosno odrast turizam, oslanja na prirodno i kulturno nasleđe, resurse i kapital, bilo je važno ponuditi načelni teorijski okvir za razumevanje evolucije kapitala, izmirujući perspektive ekonomskih kulturoloških i ekoloških vizura.

U tom smislu, bilo je neophodno definisati delokrug kulture, kulturno nasleđe, kulturni i društveni kapital, uvažavajući antropološka promišljanja, kulturnu politiku, menadžment u kulturi i ekonomiku kulture.

Prirodni kapital, prirodno nasleđe, ekosistemske usluge su uokvireni perspektivama ekološke ekonomije, koje su utemeljene na njihovom ukrštanju sa političkom ekologijom i odrast teorijskim okvirom. Time se obezbeđuje razumevanje fundamentalno slične prirode kulturnih i prirodnih dobara, zbog čega je okvir za integrativni menadžment - teorija komonsa, kroz koju se ističe važnost sagledavanja i situiranja prirodnog i kulturnog kapitala, dobara i usluga – u okvir zajedničkih dobara.

Imajući sve ovo u vidu, knjiga obuhvata preduslove za razumevanje i dalje oblikovanje novih okvira za integrativna promišljanja i menadžment pristupe.

Eko-kulturni turizam se javlja kao vrsta alternativnog, etičkog neinvanzivnog turizma, koji posetiocima obezbeđuje bolje razumevanje raznovrsnog prirodnog, kulturnog i živog nasleđa. Time se kroz narative, komunikaciju i interpretaciju nasleđa na ekokulturnim rutama omogućava pozitivna percepcija posetilaca o dinamikama sadržaja autentičnih prostora. To znači da je delovanjem ekokulturnog turizma moguće uspostaviti model upravljanja nasleđem koji uključuje alternativno društveno organizovanje i ekonomiju. To za cilj ima da uspostavi održivost životne sredine sa vitalnim društvom, kulturnim praksama, u okvirima održive i fer ekonomije.

Kontekst izučavanja alternativnih formi turizma koje mogu biti pokretači integrativnih menadžment praksi u komonsima, pre svega na primeru ekokulturnog turizma, sa prirodnim i kulturnim nasleđem, dovodi do potrebe za problemskim oblikovanjem centralnog pitanja:

Da li je na izazove masovnog turizma sa kojima on suočava životnu sredinu, kulturu i društvo, potrebno gledati kao na negativne eksternalije savremene ekonomije? Pozitivan odgovor na postavljeno istraživačko pitanje će biti dosledno argumentovan u poglavljima knjige.

Osnovna hipoteza glasi: ekokulturni jeste odrast turizam.

Kritički odnos prema savremenim razvojnim paradigmatama ima za cilj da rasvetli moguće i konkretne (ekonomske) alternative, iako je postizanje odrast turizma moguće i u nepromenjenom sistemu i paradigmatama.

KOVID-19 je rasvetlio izazove i ranjivost savremenih ekonomskih sistema koji dele osobine i izazove sa masovnim turizmom, pre svega zbog logičke kompatibilnosti masovnog turizma sa savremenim sistemima. Time je otvorena urgentna potreba za traženjem razvojnih alternativa. Na primeru resora turizma, to podrazumeva međuresornu, međusektorsku saradnju i razvoj alternativnih turističkih (odrast) tržišnih niša, koja će pozitivno doprineti rešavanju klimatskih, ekoloških, društvenih, kulturnih i ekonomskih izazova savremenog doba.

Središnji problem ekonomske razvojne paradigme je ideja o neograničenom rastu. Rast se i dalje oslanjana ograničene prirodne, društvene i kulturne resurse. Svi ispoljeni problemi u sferi masovnog turizma, proizlaze iz ideje imperativa beskonačnog ekonomskog rasta. Prema tome, težnja promišljanja o alternativama masovnom turizmu jeste pronalaženje pravca koji prevazilazi okvire diskursa savremenog održivog razvoja.

Jedan od dodatnih ciljeva ove monografije jeste i predlaganje uvida o implikacijama paradigme ekonomskog rasta, kroz odnose uticaja savremene ekonomske politike na kulturu, životnu sredinu i društvo. U praktično-teorijskom smislu, odgovore na paradigmatu rasta na primeru turističkog resora, pronalazim u vidu alternativa masovnom turizmu, i alternativama (dominantnim) neo-klasičnim razvojnim paradigmatama.

Faktičke tržišne transformacije na *tržištu turizma novog doba (NAT)* koje su nastupile, zbog svoje univerzalnosti uzete su za veoma značajne u postkapitalističkim promišljanjima o održivim tranzicionim tržištima. U tom smislu, oslanjanje na istraživanja i zaključke ove monografije će, u najoptimističnijem scenariju, omogućiti primenu zaključka i u drugim resorima.

Ostali značajni teorijski okviri koji potkrepljuju kritičku analizu jesu: kritičke razvojne studije, kulturna politička ekonomija, ekonomika kulture, ekološka ekonomija, dekolonijalne studije i teorija komonsa, institucionalna i heterodoksna ekonomija, što je sve doprinelo oblikovanju integrativnih teorijski okvira za promišljanje o prirodnim i kulturnim dobrima, nasleđu i kapitalu na drugačije načine.

Negativne implikacije turizma ispoljavaju se kroz njegov ekspanzivni rast, koji je posledica prekomernog masovnog turizma. Kao odgovor na negativne ishode

izazvane masovnim turizmom, javljaju se alternativne forme turizma, na koje se pozivam u literaturi. To znači da je turizam – kao „motor ekonomskog rasta“ – savršen resor za promišljanje u odrast okvirima, kao „pokazna vežba“ nečega drugačijeg, čime bi se uspešno izbegla neoliberalna destruktivnost. Drugim rečima, promišljanja i prakse o alternativnim oblicima turizma, koje se nalaze izvan neoliberalnih ekonomskih promišljanja, imaju preobražajni i emancipatorski potencijal za izgradnju pravednijeg ekonomskog sistema u celini, čija se pravila igre moraju menjati.

Sagledavanje sistemskih rešenja kroz alternativne poglede na ekonomiju, životnu sredinu, kulturu, javni prostor, ljudska prava, predstavlja alternative - u odnosu na neoklasične razvojne modele. Takav pristup predstavlja svojevrsnu dekolonijalizaciju znanja, koja se uspostavlja kroz istraživanja, teoriju i praksu. Oslanjanje na dekolonijalizovano znanje, odnosno znanje izvan zone opšteprihvaćenih teorija, ponudiće argumente za kritičko sagledavanje i dublje razumevanje sistemski i praktično neodrživih savremenih razvojnih paradigmi. Pristup koji skreće sa puta „oprotivanih praksi egzogenih znanja“ predstavlja alternativni put za sagledavanje budućih postkapitalističkih, održivih sistemskih rešenja koja mogu dovesti do efekata sinergije kroz međuresornu i međusektorsku saradnju, uvažavajući endogeni kontekst.

U slučaju *status quo*, liberalizacija i demokratizacija kao koncepti u funkciji savremenog sistema instrumentalizuju savremenog čoveka, čineći mu dostupnim sve što mu nije potrebno, kako bi se podržala razvojna paradigma i rast privrede u celini.

Prethodno kao rezultat ima postojan antagonizam u društvu, kulturi, životnoj sredini i ekonomiji. Takav sled ne pogoduje zajedništvu, zajednicama i javnom interesu, već naprotiv – time se jačaju partikularni interesi manjine i osnažuje njena moć. U vezi sa prethodnim, ostaje prostor za reagovanje na postindustrijske tehnokratske krize, na čije štetne posledice će se u tako uspostavljenom sistemu odgovoriti u *ex post* maniru, odnosno po nastanku šteta.

Zbog svega navedenog, u fokus istraživanja je bilo potrebno dovesti najranjivije, a istovremeno i najvrednije elemente - društvo, kulturu, prirodu, čoveka, u neodvojivim mrežama relacija, za zajednički interes i zajedničko (dobro). U pogledu na upravljanje, potrebni su integrativni menadžment pristupi u kojima je zajednica nosilac procesa, sa ljudima, prirodnim i kulturnim nasleđem, gde interesi pojedinaca, *moraju biti dobri za sve*, kako bi željene ekonomske i turističke aktivnosti, kroz promenu moći, bile uistinu zasnovane na pravednosti, solidarnosti, društvenoj, ekonomskoj i ekološkoj pravdi.

1. IZAZOVI SAVREMENIH RAZVOJNIH PARADIGMI

Istorijski posmatrano, promene koje su se u svetu desile krajem 19. i početkom 20. veka i koje su nastupile kao podrška industrijskom razvoju, predstavljale su institucionalnu potporu aktuelnim razvojnim paradigmatama. Ove promene su pre svega vidljive kroz razvoj tehnologije, komunikacionih sistema i transporta. Svet ulazi u eru progresivnog ekonomskog razvoja, stvaranja novih i evolucije postojećih (pobočnih) resora i institucionalnog ambijenta podrške.

Kada govorimo o izazovima savremenih razvojnih paradigmi, pažnju pre svega usmeravamo na izazove koji proizlaze iz savremene ekonomije. U tom smislu, Kočović De Santo sugerše dva osnovna pravca za argumentaciju:

Neodrživ je i izuzetno ranjiv savremeni ekonomski poredak u pogledu na ideje, ideologiju, narative, vlasničku strukturu, obaveze i prava u odnosu na ugrožene resore, sektore i organizaciju rada;

Takođe su neodržive i ekonomske politike i instrumenti kojima se pribegava.

Uobičajeni koncepti koji odražavaju logiku savremene ekonomije - razvoj, rast, javni dug, strana direktna ulaganja (SDU) su funkcionalno neodrživi (Kočović De Santo, 2020).

U dosadašnjoj ekonomskoj teoriji i praksi vlada konsenzus u vezi sa činjenicom da destruktivnosti (nove) krize precizno svedočimo tek kada ona nastane. Uprkos znanjima u vezi sa cikličnim kretanjima koja se smenjuju (ciklusi ekspanzije i recesije) i tehnikama ekonometrijskog modelovanja, ne postoje (ili nisu dovoljno precizni) alati za predviđanje scenarija koji će se desiti sa potpunom izvesnošću. Pre svega, model je nesavršen, a istovremeno predstavlja neophodnu skicu stvarnosti i mogućih ishoda. Svaki drugi način interpretacije modela odražava tendencioznost i argumentaciju u funkciji ideologije. Prilikom modelovanja, ispravan put u predanalitičkom promišljanju jeste da se fokusiramo na varijable, kojima će modelovanje kao kontinuirani proces najsvrsishodnije odražavati našu suštinu u svetu u kome se vrednosni sistemi postojano menjaju.

U ekonomskim teorijama se privredni i društveni razvoj objašnjavaju gotovo uvek na isti način. Istorija prepoznaje duže i kraće cikluse, odnosno desetogodišnje cikluse koji su najčešće prekinuti kratkoročnim ciklusima. Ponavljajući ciklični događaji u kojima godine oporavka najpre teže izjednačavanju, a potom nadoknađivanju recesionih gubitaka, jesu periodi ekspanzija. Ukoliko recesioni ciklus poništi prethodni dobitak (proizašao iz ekspanzije), reč je o periodu pada. Uravnoteženost u smislu efekata koje za sobom ostavljaju pomenuti ciklusi ukazuje na stagnaciju (Mušić, 2012, Kočović De Santo, 2020).

Menjaju se uzroci, a takođe i isprepletanost dodatnih efekata koji na krize utiču i teško je izolovati samo jedan ili glavni uzrok budućih problema. Svet na globalnom nivou svedoči novom dobu ekonomske neizvesnosti. Krize su svojstvene kapitalističkom načinu proizvodnje i razmeni koju prati novac (Kočović De Santo, 2021a): *Kriza kao nužnost; kreativna destrukcija; preduslov za novi rast; periodični poremećaj ekonomske reprodukcije društva; teške smetnje u ekonomskoj reprodukciji društva; posledica novčane razmene* (Heinrich, 2015, Schumpeter, 1954, Kočović De Santo, 2020, 2021, 2021a). Autor Kuruma je ponudio objašnjenje krize kao *kolektivne eksplozije svih kontradikcija kapitalističke proizvodnje* (Kuruma, 1965). Teorija društvenog totaliteta koju predlaže Kulenberg u konstruisanju alternative prepoznaje da je *savremena ekonomija konstituisana u kontradiktornim političkim, kulturnim, prirodnim i ekonomskim procesima*, koji će postojati i dalje (Cullenberg, 1994).

Ideje neoliberalizma, karakteristične za sve savremene ekonomske sisteme, integrisane su i artikulisane kroz *monetarizam, ekonomiju ponude, racionalnu teoriju, teoriju izbora* (Beaud i Dostaler, 1997); *kreativne gradove* (Peck, 2010); *preduzetnički duh* (Mirowski, 2013); *nacionalni brend* (Phelan, 2014); *deljenu ekonomiju* (Hall, 2016, Kočović De Santo, 2020, Kočović De Santo, 2021, Kočović De Santo 2021a). Liberalne ideje su se javile u prosvetiteljstvu kroz princip publiciteta, kasnije kodifikovane kao liberalna teorija slobode štampe koja je politiku učinila javnom sferom, obećavajući tržišne slobode u pogledu na ideje (Habermas, 1989). Na pojmovno *spajanje liberalizma sa pojmom demokratije* u dvadesetom veku Fukujama gleda kao na ideološku pobjedu hladnog rata (Fukuama, 2006), dok Bel pojam liberalne demokratije, opisuje kao najautentičniju fazu i pamflet (Bell, 2014). Višedecenijsko negovanje *individualnog u odnosu na kolektivno* dodatno je osnaživalo moć kapitalizma kroz konstantne promene u procesima restrukturiranja, decentralizacije, slobodne trgovine, deindustrijalizacije, privatizacije, tranzicije, posttranzicije i tako dalje. S ovim u vezi, treba imati u vidu da su razvojni pristupi unificirani, bez obzira na nivo razvijenosti država. Tako, razvojni pristupi dolaze u zemlje u razvoju kao egzogeni uvoz „oprobanih praksi“ i kao nekritičko prihvatanje savetodavnih receptura od strane Međunarodnog monetarnog fonda, Evropske banke i Evropske komisije (TROJKA: MMF, EB, EK) i procese tranzicija svih drugačijih privrednih sistema u jedan te isti (Kočović De Santo, 2020).

Širenje ideologije slobodnog tržišta dovelo je do redukovane verzije slobode štampe, javnog prostora, interesa i okupljanja, uz paralelni proces institucionalizacije svojinskih prava. Svojinska prava su često zaštićena od bilo koje forme javne intervencije, kroz argument garantovanih sloboda (Kočović De Santo, 2020). Uz garantovane slobode se provlače i neprikosnovena prava medija na sve drskije napade na privatnost, što čini selektivnim prethodno pomenuta

neprikosnovena ljudska prava i slobode. Medijska produkcija postaje alat u funkciji ekonomskih interesa i politike, ostavljajući snažan uticaj na kulturu i društvo kroz privilegovano plasirane vrednosti, diskurse i norme podrške savremenoj paradigmi (Chakravartty, Schiller, 2010). Tranzicioni i posttranzicioni procesi nošeni privatizacijom, deregulacijom, liberalizacijom i globalizacijom postaju jedinstveni principi zvaničnih državnih i medijskih politika (Pickard, 2007; Kočović De Santo, 2020, Kočović De Santo 2021a).

Novi liberali sa početka 20. veka dovode u pitanje vezu između slobode, integriteta, vlasništva, kao i individualnog i društvenog, uvodeći kritiku slobodnog tržišta kroz fokus na državu kao pokretača pozitivnih promena (Polanyi, 2001).

U narativnom smislu liberalizam, a kasnije i neoliberalizam, već desetinama godina uspostavljaju stabilna systemska uporišta kroz eksproprijaciju i komodifikaciju reči *demokratija, pluralizam i slobode*. Demokratija, jednostavno rečeno, ne pripada ni jednoj ideologiji, iako su je prisvojili liberalizam i neoliberalizam koji ga je nasledio.

Sve do pojave Frankfurtske škole, na liberalizam se gleda kao na uzorni ideološki model, koji označava političku vrednost neodvojivu od rada i klasne dinamike kapitalističkog sistema (Phelan & Dawes, 2018). Hal razvija kritičku analizu koja premašuje marksistička ograničenja ekonomizma, uvodeći u analizu društvene formacije (Hall, 1988). Ukratko, doprinos kritičkih studija usmeren je podjednako na političku i kulturnu sferu, jer su obe dinamički uključene u stvaranje društvenog poretka. Počev od osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka, u analizama kulturnih kritičkih studija polako blede rigidne klasne pretpostavke klasičnog marksizma. Fokus se sa marksističkog političkog vokabulara *kapitalizam, klasa*, pomera ka novom identitetskom vokabularu koji uključuje *pol, rod, feminizam, seksualnost, rasu, etnicitet* (Kočović De Santo, 2020).

Često se kao protivna slobodnom tržištu postavlja ideja da je državni intervencionizam ekskluzivno socijalistički ili levičarski princip i instrument, što je zapravo zamka u rukama krupnog kapitala. Državni intervencionizam istorijski postoji u svakoj ideološkoj opciji, a potreba za intervencijama sa ciljem „spašavanja“ krupnog kapitala se posebno pojačava tokom kriza. U liberalnim i neoliberalnim teorijama ne postoji čvrst konsenzus u vezi sa stavom u pogledu na državni intervencionizam, kao ni u pogledu na slobode i vlasništvo.

Počev od 2020. godine, svedoci smo nove eskalacije u savremenom sistemu permanentnih kriza. KOVID-19 je doveo do globalnog domino-efekta multiplikovanih kriza, pokrenutih krizom nastalom u zdravstvenim sistemima koja se prelila na sve ostale sfere. Time je aktuelizovan prostor za promišljanje o izazovima nad upravljanjem, vlasništvom i odgovornostima za pitanja od javnog interesa i komonsima. Suštinski važna pitanja su ušla u fokus kritičke analize na planetarnom nivou, počev od zdravstvenog sistema. Može se reći da je eskalacija

krize savremenih sistema, izazvana pandemijom KOVID-19, dovela do masovne emancipacije društva u pogledu na potrebu da se promišlja u postkapitalističkim okvirima.

Prethodni sled okolnosti je doveo do čvršćih argumenata o neophodnosti sagledavanja međusektorskog i međuresornih odnosa na integrativniji način, u ukupnom upravljanju kompleksnim sistemima i boljem razumevanju evolucije kapitala. U prvom talasu (mart/april 2020. godine) KOVID-19 krize, vlade su se opredelile za različite pristupe u upravljanju krizama sa kojima je suočen zdravstveni sistem. U Španiji su nacionalizovane privatne bolnice, a hotelska infrastruktura koja se relativno lako mogla pretvoriti u bolnice je stavljena u funkciju društva. U Italiji je državni sektor zdravstva bio pod najvećim pritiskom, budući da privatni sektor ne raspolaže neophodnom tehnikom. Privatne železnice u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama su stavljene pod državno upravljanje jer je došlo do naglog pada tražnje za ovim vidom prevoza. U praktičnom smislu, KOVID-19 implicirao je efektivnu nacionalizaciju (kao suprotni proces privatizaciji) u nekim slučajevima sa ciljem uspostavljanja podrške društvu, u drugim sa ciljem spašavanja privatnog krupnog kapitala. Istorijski pomenuti proces podržavljenja privatnog je jedinstven, budući da KOVID 19 uzrokovanim primerima nacionalizacija i uspostavljenim novim društvenim prostorima - nije prethodila revolucija, kako je istorijski uobičajeno za procese suprotne privatizaciji.

U savremenoj ekonomiji, insistira se na individualizmu, privatnom vlasništvu, eksproprijaciji, komodifikaciji i ekstraktivizmu javnih dobara, produktivizmu i konzumerizmu. Krize ukazuju na nemogućnost privatnog sektora da samostalno obezbedi funkcionisanje sistema, uz nespremnost da se obaveže na slobodno tržišnu utakmicu.

1.1. Razvoj i rast – mantre semantičke praznine sa pozitivnim konotacijama

Održivi razvoj, je kao teorijski koncept iniciran sa ciljem postizanja „balansiranog“ razvoja, koji teži paradigmi održivosti. Svoje doprinose da se ideja razvoja smisaono izjednačava sa idejama ekonomskog rasta i progresivizma davali su kontinuirano teoretičari, ali i predstavnici UN u okviru samita posvećenih pitanjima odnosa razvoja i životne sredine 80-tih i 90-tih godina XX veka. Istorijski sled događaja koji prethode pomenutim samitima se nije dovoljno uzimao u obzir. Osnovne definicije u vezi sa fenomenom održivog razvoja postavljene su nakon izveštaja pod naslovom *Granice rasta* (engl. *The Limits of Growth*), koji predstavlja inicijalnu kapislu za debate odnosa životne sredine, ekonomije, urbanog, demografskog rasta, konzumerizma i dr. U aprilu 1968. godine sastala se interdisciplinarna grupa

industrijalaca i naučnika, koji su se vodili istraživanjem Aurelija Peččija (Aurelio Peccei), sa ciljem da ukažu na ekonomske, političke, prirodne i društvene komponente koje čine globalni sistem u kojem živimo. Njihova osnovna namera je bila da se saznanja i nova promišljanja približe donosiocima odluka širom sveta i da se promovišu nove inicijative i aktivnosti (Meadows, 1972). Osnovnih pet elemenata: populacija, proizvodnja hrane, industrijalizacija, zagađenje i potrošnja neobnovljivih prirodnih resursa važnih za studiju, razmatrani su u kontekstu vremena, sa datim projekcijama. Tada postavljene projekcije (početkom sedamdesetih), gde je obrazac rasta predstavljen ekspancijalno, kroz vreme su se dramatično pokazale tačnim. Skoro sve ljudske aktivnosti u momentu istraživanja (kraj 60-ih i početak 70-ih godina XX veka), počev od upotrebe đubriva pa do ekspanzije gradova, bilo je moguće predstaviti krivama ekspancijalnog rasta (Meadows et al., 1972).

Ovaj izveštaj je uticao na istoriju međunarodnih politika, mera i preporuka u vezi sa životnom sredinom. Na izveštaju je radio tim sa Instituta za tehnologiju Masačusetsa, oslanjajući se na istraživanja Rimskog kluba (engl. The Club Rome). Krajem 60-ih i 70-ih, javlja se „radikalna struja“ koja govori o tome da se civilizacijski nalazimo na kraju razvojnog doba, kao i da smo stigli do nivoa prosperiteta koji nosi klice poremećaja i neophodnosti za osvežavanjem i preispitivanjem društvenih i političkih pitanja na svetskom nivou. U ime Rimskog kluba, Aleks King (Alex King) predlaže, u cilju osiguravanja budućnosti naših unuka, da se mora prestati sa bogaćenjem, smatrajući da se samo na takav način mogu svetu obezbediti resursi neophodni za preživljavanje (*Fairytales of Growth*, 2019). Rimski klub je sprovodio pionirska istraživanja ukazujući na štetnost produktivizma i konzumerizma, eksplicitno ukazujući na neophodnost uvođenja redukcionizma u društvo. U izveštaju *Granice rasta*, ukazuje se da postoje tri osnovne zajedničke karakteristike koje se pojavljuju u svim društvima: tehnički, društveni, ekonomski i politički elementi; i, što je još važnije, da su ovi elementi u trajnoj interakciji (Meadows et al., 1972). Potom su u obzir uzete najvažnije varijable, sa ciljem predviđanja budućnosti čovečanstva. Grupa Rimskog kluba polazi od hipoteze da čovek percipira problematiku, ali, bez obzira na njegova razumna znanja i veštine, on ne razume poreklo, značaj i međusobne odnose između velikog broja komponenti sistema, zbog čega je nemoćan da pruži efektivne odgovore. Grupa potom daje svoje projekcije budućnosti u vezi sa urbanom populacijom, štednjom, svetskim stanovništvom, industrijskom proizvodnjom i svetskim ekonomskim rastom, gde su sve projekcije predstavljene modelom ekspancijalnog rasta.

Pomenuta istraživanja od pre pedeset godina, na koja se i danas pozivamo, zbog njihove aktuelnosti i u današnjem vremenu, nedvosmisleno su značajna imajući u vidu održivost energetskeg sistema i životne sredine.

Najpoznatije definicije u vezi sa fenomenom održivog razvoja i neophodnosti rasta u decenijama koje dolaze su obezbedile očuvanje ekonomskog sistema,

ublažavajući radikalnu kritiku koja je došla iz krugova predstavnika teorija životne sredine. Kao očigledni odgovor na stavove postavljene 70-tih u vezi sa neophodnošću redukcije potrošnje i proizvodnje, odgovor sa samita UN 1992. godine u Rio de Žaneiru glasilo je da je *rast motor promena i prijatelj životne sredine*. Održivi razvoj pretpostavlja uravnoteženost u pogledu stubova ili tema koje ga čine: ekonomija, ekologija i društvo, kao i kultura kao naknadno prepoznata važna kategorija. Istina je, međutim, da se u ime argumenta o održivom razvoju u praksi sprovode mnoga rešenja, ideje i projekti koji su u osnovi neodrživi. Druga važna istina ogleđa se u činjenici da su praktični ishodi vrlo nebalansirani, mada odražavaju naizgled teorijski pristojno postavljenu ideju o održivom razvoju, te da su ostali stubovi veoma često postavljani u funkciju podrške ekonomskom stubu i ideji ekonomskog rasta.

Održivi razvoj sa sobom nosi mnogo pozitivnih konotacija, ali i semantičkih praznina. U ime argumenata održivog razvoja, izvršavaju se projekti koji se odnose na privajanje javnih i zajedničkih resursa, kojima se ukidaju fundamentalna ljudska prava (pravo na pristup vodi, pravo na rad dostojan čoveka, pravo na kulturu, pravo na zdravu životnu sredinu i dr). Održivost treba da bude paradigma za razmišljanje o budućnosti u kojoj su ekološka, društvena, kulturna i ekonomska razmatranja uravnotežena u potrazi za poboljšanjem kvaliteta života, kao suštinske vrednosne kategorije u društvenom, kulturnom i ekološkom smislu (Kočović De Santo 2019; 2020). Ideju o (beskonačnom) ekonomskom rastu, autorka Ravort objašnjava metaforom kukavičjeg jajeta, kao ideju postavljenu na tron ekonomskog smisla, koja nije predmet preispitivanja. Čak i da se uzme u obzir da je BDP tačno izračunat kao pokazatelj ekonomskog rasta, kalkulacije BDP-a u pogledu na suštinski značajna pitanja i period oporavka posle pandemije Kovida-19 ne znače mnogo. BDP je pokazatelj iz davno prošlog vremena, jer je vreme u kojem je nastao i prihvaćen od svih, bilo značajno drugačije od današnjeg konteksta. Zbog toga je zahtev za promenom ekonomske paradigme neophodan, kako u metričkom, tako i u političkom i suštinskom smislu - kako bi se postigla rezilijentnost u sadašnjosti i u budućim vremenima. Koju god formulu uzeli u obzir, procentualni rast BDP-a odražava samo dve stvari: moć države da proizvede i proda proizvode, uz paralelnu snagu društva da te proizvode kupi. Tržište polovnih proizvoda na koje se oslanja ideja cirkularne ekonomije i novac bankarskih transfera neće obuhvatiti kalkulacije BDP. Kategorija BDP *per capita* govori o kupovnoj moći čoveka, odražavajući njegov životni standard. Stoga je kategorija kvaliteta života ona koja bi trebalo da zameni kategoriju životnog standarda¹ (Repetto 1986, Solow 1992,

1 Repeto (Repetto): Odluke koje se danas donose ne bi trebalo da ugrožavaju perspektive za očuvanje ili poboljšanje životnog standarda u budućnosti (Repetto, 1985); Solov o održivosti govori kao o moralnoj obavezi koja ima opšti a ne specifični karakter (...) da se na naredna pokolenja prenese ma šta što će im omogućiti da dostignu barem isti nivo životnog standarda koji imaju sadašnje generacije, kao i da brinu o generacijama

Kočović 2017; 2020). Životni standard je vrednosno monetarno orijentisana kategorija izražena kao BDP po glavi stanovnika, ukazujući na kupovnu moć osobe. Ukoliko zaista verujemo da je to mera koja na odgovarajući način predstavlja čoveka, onda je lako zaključiti da je osnovni smisao čoveka (u svakom društvu) da kupuje (Kočović De Santo, 2020a). Time se vrlo jednostavno zaključuje da je reč o opšteprihvaćenom vulgarizovanom smislu čoveka, kao bića koje konzumerističkim navikama (p)održava produktivizam. BDP, prema tome, neće dati sliku niti uvid o važnim pitanjima stanja u životnoj sredini, društvu ili kulturi, iako izrazito zavisi od ograničenih realnih resursa (prirodni, kulturni, ljudski kapital) i oslanja se na njih. BDP ne daje informacije o procesu, već kvantifikuje proizvodnju i potrošnju. BDP može rasti na račun prljavih industrija ili onih čistih koje prave ekološke katastrofe, a zaposlene stavljaju u položaj prekarnog rada, nedostojan radnog čoveka (Kočović De Santo, 2020). Sve što se proizvede mora se prodati čak i ako nije potrebno, jer to nalaže logika rasta BDP. Tehnologija i marketing povećavaju ponudu robe, što za sobom povlači veću potrošnju, ali i nižu zaposlenost koja će u dužem roku ponovo smanjiti potrošnju tj. tražnju. Tražnja se uvek iznova podstiče marketinškim trikovima. Kako bi se odnos produktivizma i konzumerizma sagledao kritički, korisno je uvođenje potrošačkog diskursa, odnosno nametnute kolektivne zavisnosti od rasta koju je uveo autor Griethuysen (Griethuysen, 2009). Naime, Griethuysen na potrošački diskurs i informacije o ponašanju potrošača gleda kao na konstruisanu podršku savremenoj ekonomiji, koja se ogleda u stvaranju i prisvajanju vrednosti kroz imovinu, kojoj se pridodaju eterična i simbolička značenja, pretvarajući tako imovinu u centralnu instituciju društva (Griethuysen, 2009).

Treba imati u vidu da najrazvijenije zemlje Globalnog severa ne odustaju od ideje rasta, kao i to da se njihov rast i dalje odvija na račun ekoloških, društvenih i kulturnih šteta zemalja Globalnog juga. Autor Saks (Sachs, 2010) navodi da ekonomski razvoj ima kanibalističku prirodu jer se hrani prirodom i zajednicom, vraćajući na njih neplaćene troškove, dodajući da je u pitanju koncept monumentalne praznine, jer je semantički konfuzan a smisaono neodređen, ali dajući nadu kroz pozitivne konotacije i ishode koje često prati mračna strana (raseljavanje, oduzimanje imovine, pritisak na najranjivije članove društva, resurse i dr).

Zbog čestog teorijski i praktično neodvojivog posmatranja pojmova razvoja i rasta, neophodna pitanja koja bi vodila dekolonizaciji razvojnih alternativnih pravaca glase: ko ima koristi, a ko trpi štete od rasta i razvoja? Na osnovu čega se dešava rast i razvoj? Ko raste u strukturi privrede, u pogledu na sektore? Da li su u razvoj i rast ugrađena društveno odgovorna pitanja i teme? Da li je razvoj i rast ekološki, društveno i kulturno robustan? Doprinosi li apsolutni rast fundamentalnim pitanjima u vezi sa zdravstvom, obrazovnim sistemom, utiče li na društvenu

koje za njima dolaze (Solow, 1992; Kočović, 2017).

vitalnost i kvalitet života, doprinosi li (i na koji način) klimatskim promjenama?

U praksi, najviša stopa rasta se uglavnom beleži kod razvijenih i kapitalno jakih, dok manji i slabiji stagniraju, što vodi ka dubljem društvenom jazu i globalnim dihotomijama. Na postavljena pitanja BDP ne daje odgovore, pa se intuitivno nameće zaključak da nije svaki rast isti, pa samim tim ne bi trebalo da bude ni prihvatljiv.

1.2. Javni dug kao nekritičko sredstvo odgovora na krize

U potrazi za demistifikacijom štetnih ideja, potrebno je krenuti od javnog duga i mera štednje. O temi javnog duga i drugim dogmatizovanim pitanjima (ekonomski rast, rast BDP i stranih direktnih ulaganja) nije bilo pregovora u političkom diskursu. Javni dug pretpostavlja sve finansijske obaveze ugovorene od strane države ili javnog sektora (Fattorelli, 2016). Javnom dugu se pribegava kao najčešćem načinu na koji zemlje u razvoju obezbeđuju rast. Takođe, javni dug sadrži mere za odgovor na krize.

Državni nacionalni dug predstavlja zaduživanje svake zemlje i prema izvoru može biti spoljni ili unutrašnji, što znači da nastaje potpisivanjem ugovora i sporazuma (hartija od vrednosti: menica, nota, garancija i dr) ili emisijom državnih obveznica (Kočović De Santo, 2020).

Sa stanovišta dužnika, razlikuju se direktni dug i indirektni dug. Direktni dug odnosi se na finansijske obaveze direktno ugovorene od strane države tj. formalnih nosilaca vlasti, subjekata javnog sektora sa različitim vrstama poverilaca. Direktni dug može biti unutrašnji ili spoljašnji (Kočović De Santo, 2020).

Indirektni dug odnosi se na preuzete državne obaveze kada vlada daje određenu vrstu garancije za zajmove ili finansijske obaveze koje su ugovorene sa trećim licima, javnim ili privatnim finansijskim subjektima.

Iz perspektive izvora ili poverilaca, javni dug može biti multilateralni (poverioci su IMF, WB i druge multilateralne agencije), bilateralni (poverioci su vlade ili državne banke drugih zemalja), komercijalni (poverioci su međunarodne privatne banke) (Fattorelli, 2016).

Takođe, na odnos bruto i neto duga, kao i na izražavanje duga, primenjuju se različite metodologije koje dovode do iskrivljene slike o odnosu duga i bruto domaćeg proizvoda i daljih poređenja između zemalja (Fattorelli, 2016, Kočović De Santo, 2020). Ozbiljnost problema koji dolaze sa javnim zaduživanjem i opasnosti ugroženog suvereniteta, što se tiče izvora finansiranja, vidljivi su na mnogobrojnim primerima, a najslikovitiji je primer krize u Grčkoj i problema sa kojima se suočila novoformirana vlada partije „Siriza“. Javni dug predstavlja još

jedan instrument održavanja rasta, koji na globalnom nivou, istorijski posmatrano, nikada nije bio veći. Javni dug je podrška mitološkoj ideji o beskonačnom rastu, koja ujedno opravdava i dalji rast javnog duga (Kočović De Santo, 2020).

Logika duga usadena je na svakom društvenom nivou. Tu logiku podržava finansijski sistem koji nameće i omogućava porodicama i pojedincima da troše više od svojih prihoda. Između produktivizma i konzumerizma postoji ravnoteža. Kada prevelika proizvodnja robe dostigne visok nivo zaliha, kriza usled prevelikih zaliha bi mogla da dovede do urušenja sistema usled zastoja prodaje. Tada se prevelike količine neprodane robe kupuju na „dugove“.

Bankarski sistem se nalazi u funkciji poverioca ili finansijskog posrednika, u pokretanju rasta, povećanju BDP-a, kroz kredite kao olakšice i podršku u potrošnji u granama koje je potrebno podržati (npr: industrija automobila, građevinarstvo i sl).

Takođe, država kroz (fiskalne i monetarne) instrumente utiče na privredni ambijent. Državne intervencije, nakon što je bankarska kriza pogodila Evropu 2008–2009. godine, bile su usmerene na spašavanje institucija finansijskog sistema. U praktičnom i svojinskom smislu, ovo je značilo da je javni novac spašavao privatni kapital. Štaviše, krivica za usporavanje ekonomije prebačena je na nemarno ponašanje ljudi u smislu korišćenja kredita, što je potisnulo iz primarnog fokusa štetno ponašanje privatnih bankarskih institucija, dok je upravo ovakav sled događaja ugrozio suverenitet duga na nivou EU i pojedinačnih zemalja. Fiskalne mere (i mere štednje) primenjene u većini zemalja predstavljale su politike usmerene na ograničavanje sposobnosti vlade u borbi protiv nezaposlenosti i pružanje socijalnih usluga kroz ograničavanje javnih izdataka i ulaganja, pod obrazloženjem da je takva intervencija neophodna za održavanje poverenja u finansijska tržišta i samim tim solventnost državnih finansija (CADTM, EReNSEP, ELA, 2018). Ovo je na nivou EU sprovedeno kroz uvođenje strogih fiskalnih pravila; u državama evropske periferije, primenjivane su mere štednje smanjivanjem potrošnje javnog sektora, neustavnim retroaktivnim smanjivanjem penzija i drugih socijalnih davanja, uz istovremeno povećavanje indirektnih poreza i smanjenje direktnih poreza (Kočović De Santo, 2020).

Povećanje javnog duga ne pokreće nužno rast, niti smanjuje procenat nezaposlenosti (naprotiv: stroga pravila privatizacije i investicija koje prate politiku javnog zaduživanja često dovode do otpuštanja u javnom sektoru kao sastavni deo mera „pravila Trojke“). Logika javnog duga, usmerena na ostvarivanje društvenih ciljeva i promocije samoodržive i suverene ekonomije, bila bi dobra. U praksi se, međutim, dešava da, umesto priliva resursa, javni dug postaje mehanizam za pljačku zemalja (Fattorelli, 2016).

Veliki broj autora osporava legitimitet javnog duga, smatrajući da usvajanje mera štednje u vremenu recesije ima pogubne efekte na proizvodnju, zapošljavanje i

blagostanje zemlje, te da je potrebno pokrenuti dinamiku koja revidira i odbacuje državni dug (nastao sa ciljem spašavanja privatnog krupnog kapitala i finansijskih institucija kao jedinih posrednika prema korisnicima) jer nije u funkciji društva.

U narativu savremene ekonomske politike i smisaono, SDU su postavljena gotovo isključivo u pozitivni kontekst - podrške rastu i razvoju. U stvarnosti, ima teorijskih i praktičnih dokaza da SDU ne moraju nužno pomoći privrednom ambijentu na isključivo željeni, političko argumentovani i društveno koristan način.

Autor Radenković izdvaja prepoznatljive narative u vezi sa SDU prilivima u Srbiju, koji su u dnevno političkom smislu i realnosti u čestoj kontradikciji. Naime, Radenković prepoznaje „argumente“ o dolasku stranih investitora u Srbiju zbog Srbije, njenih ljudi, znanja i veština, kao adut u diskursu političara i medija (...). SDU donose tehnološki napredak stvaranjem pozitivnog efekta preliivanja (spill-over efekta), što se teško može potvrditi kao tačno imajući u vidu dominaciju radno intenzivne proizvodnje (...) SDU pozitivno utiču na nacionalno tržište jačanjem konkurencije, dodajući da je opšte poznato da su strane kompanije u Srbiji deo mreže monopola i da skoro sve sirovine i intermedijarne proizvode uvoze iz inostranstva, često isključujući domaće proizvođače i ekonomiju (...) SDU su viđena kao mehanizam koji ima ogromnu apsorpcionu moć zapošljavanja, što pozitivno utiče na stopu nezaposlenosti, što, međutim, autor Radenković u potpunosti osporava u istraživanju (...) SDU poboljšavaju platni bilans, tj. balansiraju nivo unutrašnjih i spoljašnjih finansijskih transakcija sa drugim zemljama, ali istraživanje dokazuje suprotno (...) Argumentacija da Srbija privlači SDU zbog izuzetne ekonomske politike vlade koja je u stanju da obezbedi siguran i stabilan poslovni ambijent, je nedokazana politička špekulacija (Radenković, 2016).

Na SDU se može gledati kao na oblik outsorsinga koji menja strukturu rada, procese i efekte kako na domaćem, tako i na međunarodnom planu. Naime, posredstvom SDU uspostavlja se preliivanje stvorenih vrednosti iz zemalja Globalnog juga prema zemljama Globalnog severa. Radenković ovaj proces objašnjava tako što strani investitori domaću radnu snagu menjaju slabije plaćenom radnom snagom zemalja u razvoju, što podstiče međunarodnu konkurenciju među radnicama i radnicima. Usled globalizovanih sistema, niske nadnice u zemljama u razvoju i nerazvijenim zemljama čine mogućim pad cena proizvoda robe široke potrošnje u razvijenim zemljama (...) dodajući da uštede u troškovima koje proizlaze iz outsorsinga bivaju podeljene među radnicama i radnicima razvijenog sveta, obezbeđujući stabilan životni standard u ekonomijama razvijenih zemalja, na račun supereksplotisane radne snage zemalja u razvoju (Radenković, 2016). Što se tiče Srbije, strani investitori su privilegovani u odnosu na domaće, imaju fleksibilnije uslove za poslovanje budući da dolaze na evropsku periferiju, zemlju u razvoju i zemlju Globalnog juga. Pitanje koje se nameće glasi: za koga su korisne

SDU? Ukratko, nisu sva strana, a ni domaća ulaganja ista. Strani investitori u Srbiji mogu poslovati sa prljavim i démodé industrijama, uz obezbeđenu jeftinu radnu snagu koja radi za minimalac u prekarnim uslovima u kakvim ne bi mogli radnike tretirati u matici. Srbija subvencioniše strane investitore, a investitori često odlaze iz Srbije sa okončanjem subvencionisanog perioda (Kočović De Santo, 2020).

Mit o zelenom razvoju zasnovanom na novim tehnologijama je još jedno upitno rešenje za ostajanje na kursu savremene ekonomske logike, sve dok je u funkciji novih tehnoloških rešenja i manje upotrebe fosilnih goriva. Činjenica je da se sva zelena rešenja oslanjaju delimično na fosilna goriva. Takođe, emisija CO₂ i rast BDP su u prilično jakoj pozitivnoj korelaciji, ali se preporuke koje su „zelenije“ u smislu cirkularne ekonomije, recikliranja i ponovne upotrebe u praksi ne ostvaruju na nivou koji bi značajnije uticao na trendove pomenute korelacije.

Rast ekonomije iziskuje veće ulaganje energije, što znači da sistem koji treba da uspostavi tranziciju prema zelenoj energiji takođe raste (Hickel, Dokumentarni intervju, *Fairytales of Growth*, 2019). Odgovornost za eventualne štete nastale neetičnim poslovanjem snosi društvo. U prilog često pominjanoj četvrtoj tehnološkoj revoluciji „kao izvoru rešenja za sve probleme“ treba dodati i to da je sve manja potreba za ljudskim prisustvom po jedinici proizvoda, osim u IT sektoru i kreativnim i kulturnim industrijama. Nezaposlenost se, prema tome, često kreće u smeru suprotnom smeru od tehnološke modernizacije koja je veoma skupa i zahteva ozbiljna kontinuirana ulaganja.

Sa pojavom virusa KOVID-19 i faktičkim usporavanjem ekonomije, beleži se pad emisije štetnih gasova na planetarnom nivou. To je praktični dokaz koji ide u prilog idejama da za planetu nema revitalizacije bez smanjenja potrošnje.

2. ODRAST KAO OKVIR ZA KRITIČKA RAZVOJNA PROMIŠLJANJA

Odrast prepoznamo kao kritički teorijski okvir koji rasvetljava izazove i moguće razvojne pravce za generalna systemska rešenja. Odrast (engl. *degrowth*) je disciplina koja nastaje kao proizvod delovanja interdisciplinarnih i multiperspektivističkih naučnih istraživanja i aktivizma. U svojoj prirodi je višedimenzionalan jer kritički preispituje ekonomske sisteme, ideologiju, implikacije neoliberalizma, makroekonomske pokazatelje i dogmatski postavljene ideje koje imaju negativne uticaje na društvo, kulturu i životnu sredinu. Istovremeno, odrast otvara diskusije sa ciljem pronalaženja efektivnih alternativa, tražeći rešenja za postizanje održivosti u pogledu na resurse (prirodne, kulturne, društvene), kroz postizanje društvene jednakosti i ekološke pravde.

Kao centralna ideja odrasta, kroz set uzajamno dopunjujućih ideja, postavljen je izazov potrage za pravim smislom na koji, na duže staze, konzumerizam i produktivizam ne mogu odgovoriti. U izgradnji alternativa, odrast se poziva na fundamentalne nematerijalne vrednosti čije ostvarivanje, usvajanjem redukcionističkih pristupa, približava društvo višem kvalitetu života i blagostanju, kroz solidarnost, brigu o ljudima, kulturi i životnoj sredini. Odrast je potraga za realnom utopijom.

Krovna hipoteza u kontekstu teorije odrasta i ljudskih aktivnosti mogla bi da glasi: *da bismo izbegli klimatske katastrofe i oblikovali javne praktične politike koje su odraz društvenih potreba, moramo dati prioritet životu*. To znači da na takvim osnovama polazište su ljudi, životna sredina i kultura, a ishod su kontinuirana briga i naponi u rešavanju pitanja i izazova bliskih pomenutim prioritetima. Novi prioriteti razvoja, tada očigledno zamenjuju univerzalno prihvaćeni - ciljani ekonomski rast, koji sam sebi nije dovoljan niti nužno doprinosi rešavanju prioriternih izazova.

Iako odrast doživljava svoj puni oblik oko 2010. godine, istorijski posmatrano, istraživanja iz 70-ih godina dvadesetog veka se prepoznaju kao ona na kojima je utemeljen odrast: od političke i socijalne ekologije, ekološke ekonomike, antropoloških i političko-ekonomskih pristupa koji su se odnosili na kritička razvojna istraživanja i produktivistička društva iz 70-tih godina i na izazove progresivno geometrijskog rasta sa kojima je u tom trenutku svet bio suočen.

Takođe, kritičke kulturne i razvojne teorije koje dolaze iz marksističkih tradicija i uključuju teme koje zavise od istorijskog momenta društvenih, ekonomskih, a

kasnije ekoloških i eko-feminističkih pitanja, predstavljaju teorijska polja direktnog uticaja na odrast. Počev od izazova nepravedne raspodele, osnovnih potreba, siromaštva, obrazovanja, održivosti životne sredine, upravljanja i pristupa obrazovanju, sanitarnim uslovima, zdravlju, pristupu pijaćoj vodi, ove teorije su kritički otvarale prostor za promišljanje o odbrani postojećih i predlaganju novih osnovnih ljudskih prava. Većina ovih pitanja se odnosi na egzogena ograničenja razvoja koja su prikazana kao „univerzalna istina i dokazani put“ koji treba da slede zemlje u razvoju i nerazvijene zemlje. Glavna mana takvog predloga razvoja ogleđa se u činjenici da se njime isključuju endogeni konteksti kao što su specifična kulturna, društvena ili ekološka dinamika. Kroz vreme se dokazuje da egzogeni pristup razvoju, kao najčešća tranziciona i posttranziciona praksa, nije siguran put za prevazilaženje siromaštva i nejednakosti i ostalih vitalnih globalnih briga (Munck, 2021). Pokazalo se da razvojne paradigme veoma često donose neravnoteže, umesto da ih rešavaju (Kapur, 2020); nejednakosti, eksploatacije kroz homogenizaciju kulturne raznolikosti, budući da su u funkciji istog sistemskog poretka - savremenog kapitalizma. Dok se objektivno znanje konstruiše, paralelno se dešavaju intervencije koje proširuju državnu moć koja ljude i prirodu Trećeg sveta pretvara u objekte (Castro, 2004, Rist, 2010, Kotari, Sale, Escobar, Demaria, Acosta, 2018), u funkciji tehnokratske katastrofe. Sa Eskobarove tačke gledišta, „razvoj nije zamišljen kao kulturni proces, već kao sistem više ili manje univerzalno primenljivih tehničkih intervencija sa namerom da se neka „preko potrebna“ dobra isporučuje „ciljanoj“ populaciji“. On je istakao da ekonomske ideje nisu univerzalne istine, nudeći istorijski analitički put da pokaže kako pomenute ideje prodiru i konstituišu „ekonomističku kulturu modernosti“ (Castro, 2004).

U savremenom trenutku, važno pitanje za anticipaciju budućeg razvoja glasi: da li i kako teorije i prakse mogu da odgovore nasve pomenute izazove i prevaziđu ih. Autor Mank objašnjava prethodno pomenute izazove kroz evoluciju kritičkih razvojnih studija (CDS) kao teorijskog toka, od prvenstveno kritičkih studija (CS). Kritika se bavi pitanjima modernosti (Munck, 2016, 2021). Mank nudi teorijsku evoluciju od CS ka CDS da bi objasnio „šta nije u redu sa trenutnim društvenim poretkom i ko su agenti društvenih promena“. Pružanjem praktičnih ciljeva za društvenu transformaciju, dodaje da „treba da pronađemo novu teoriju imperijalizma ako CDS nastoji da nađe prostor za primenu u praksi“ (Munck, 2016). Kritički razvojni uvidi koji su značajni za mesto kulture dati su uglavnom kroz postmarksističke pristupe, analizirani na tragu odnosa moć-znanje u smislu kritike evrocentričnog i mejnstrim diskursa. (Ibid).

Sa stanovišta feminističkog rasta, odrast se bavi pitanjem neophodnim za suštinu svih nas „kao aktivnih građana koji oblikuju društvo, a ne kao potrošača“, ujedno dovodeći u fokus „autonomiju, participativno i kolektivno odlučivanje - odozdo prema gore“ kao suštinske procese željene demokratizacije demokratije,

gde bi suština „kvaliteta života mogla da leži u potrebi da se zajedničko i društveno ponovo uvede u javni diskurs, sa naglaskom na značaju *konvivijalnosti* (Dengler i Seebacher, 2018, Ilich, 1973). Nedavno objavljeni *Drugi konvivijalistički manifest* je protiv neoliberalizma, produktivizma i populizma. Kroz njega se vrednuje saradnja koja ljudima omogućava nove oblike društvenosti i odnosa koji isključuju nasilna i ohola takmičenja, proširujući brigu i solidarnost sa relacije čovek-čovek, na relaciju čovek-priroda (International, Convivialist, 2020). Prema tome, odrast je ukorenjen u kritičnim teorijama, granama i tokovima kao što su CS, CDS, dekolonijalne i postkolonijalne studije.

Kritički značajno pitanje o kome se promišlja u ovoj knjizi glasi: kako u praktičnom smislu postići integrativni menadžment i alternativna politička promišljanja, izvan teorije modernizacije ka pravičnom razvoju? Da li je reč o odrastu u praksi (Kočović De Santo, 2021a) kao drugoj strani delovanja na putu ka dekolonizaciji razvoja i stvaranja znanja (Kočović De Santo, 2021a)?

Odrast je politički slogan sa teorijskim implikacijama (Latouche, 2009); odnosi se na pravednu i demokratsku tranziciju ka umanjenoj ekonomskoj aktivnosti, sa manjom proizvodnjom i potrošnjom (Martinez-Alier et al., 2010, Kallis, 2011, Simonis, Victor, 2010, Jackson, 2009). Odrast ima slojevite teorijske osnove (od kulturnih, ekonomskih, ekoloških, političkih i društvenih) koje se preklapaju i najčešće analiziraju interdisciplinarno, dovodeći do transdisciplinarnih integracija znanja - koja inspirišu buduće systemske pravce. Kulturni koreni odrasta su povezani sa radikalnom kritikom paradigme razvoja, gde se ekonomija posmatra kao autonomna sfera koja kontroliše proizvodnju značenja i smisla, i traži „dekolonizacija imaginarnog“ koju mora da vodi kulturna sfera (Latouche, 2014).

Ljudi su suočeni sa procesima instrumentalizacije na ličnom nivou tako što postaju objektivizovani u okviru teorije racionalnosti – kao sredstvo produktivističko-konzumerističkog mehanizma. Pomenuti procesi funkcionišu kao tehnokratska katastrofa koja teži da komodifikuje odnose među ljudima i između ljudi i prirode (Martinez-Alier et al., 2010, Hauksnost, 2017, Ilich, 1973).

Dalje, odrast ima solidnu teorijsku osnovu u pionirskim istraživanjima o granicama rasta (Meadows et al., 1972, Georgescu-Roegen, 1979, Ilich, 1973). To je značajno polazište za, kao oslonac za odrast, kritičku paradigmu ideje beskonačnog ekonomskog rasta – koja ugrožava životnu sredinu, društvo i kulturu, posebno od vremena industrijske ere.

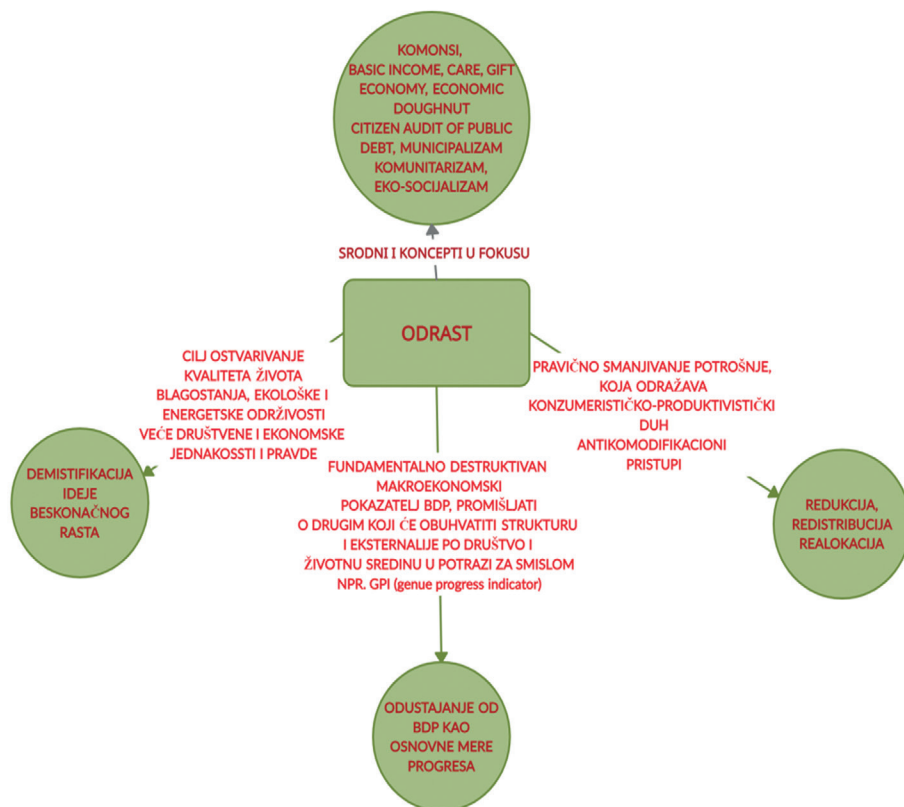
Rast u strukturnom smislu osvežava imperativ političkih promena kroz rekonceptualizaciju autonomije i kritičke vizije koje traže „demokratizaciju demokratije“ kroz operacionalizaciju oblika direktne demokratije i učešće u procesima donošenja odluka (Castoriadis, 1975, Fotopoulos, 2010, Ilich, 19).

Ljudi, njihovi međusobni odnosi, vrednosti i izrazi, uvek nastaju u kontekstu i prostoru prirode. To nas vodi ka neophodnosti preispitivanja razvoja kakav jeste,

kroz pozicioniranje života u centar planiranja – predstavljanjem koncepta razvoja usmerenog na život (Engl. *Life-centred development*) (Kočović De Santo, 2021a). Ovaj proces se odnosi na dekolonizaciju savremenog značenja održivog razvoja kako bi se ublažile sve prepoznate prepreke.

Kulturni razvoj podrazumeva kontinuirani napredak ljudskih delatnosti i života u kulturi, umetnosti i drugim oblastima. Hitna potreba za rekonceptualizacijom razvojne paradigme kao integrativne prema rodu, autohtonom narodu, autentičnoj kulturi, rasi, pravdi i jednakosti i društvenosti u životnoj sredini, pristupu pravdi, materijalnoj bazi, dugoročno bezbednim energetskim politikama – jesu strateški zadaci za rešavanje u budućnosti. Ovi izazovi su prepoznati i na odgovarajući način integrisani u odrast teoriju koju trajno oblikuju povratne informacije iz prakse, sa terena i iz delovanja društvenih pokreta.

Slika 1: Konceptualizacija odrasta

Izvor: Autorski doprinos na osnovu literature o teoriji odrasta

Na osnovu Slike 1, moguće je prepoznati nekoliko osnovnih tema koje odrast kritički preispituje:

1) Ideja o (beskonačnom) ekonomskom rastu

Prema socioekonomskim pristupima Demarije i Rista, odrast preispituje hegemoniju rasta pozivajući na *pravедnu idemokratski vođenu redistribuciju i smanjenje proizvodnje i potrošnje* (najpre) u industrijski razvijenim društvima (Globalnog severa), *sa ciljem postizanja održivosti životne sredine na globalnom i lokalnom nivou, društvene pravednosti i blagostanja, u kratkom i dugom roku* (Schneider, Kallis, & Martínez-Alier, 2010, Demaria et al., 2013; Rist, 1997). Odrast je usmeren na demistifikaciju ideje ekonomskog rasta, kroz kritiku monopolizovanih ideja savremene ekonomije u kojima su društvo i priroda postavljeni u funkciju rasta. Prema grupi autora, fundamentalni argument odrasta leži u činjenici da je rast nepravedan u gotovo svim sferama ekonomije, društva, ekološki neodrživ i da ga nikada neće biti dovoljno (Kalis, Demaria, D'Alisa, 2015). Ideje odrasta ne sugerišu pad ili stagnaciju, već predstavljaju promišljanja o drugačijem sistemu, za koji se prvenstveno smatra da je moguć i ostvarljiv, kroz apstinenciju u potrošnji, redukciju, redistribuciju, usporavanje proizvodnje i potrošnje, dekomodifikaciju. Odrast u pogledu na praksu pretpostavlja jednostavnost u smislu deljenja resursa, na individualnom i grupnom nivou, kroz nove forme organizovanja koje su drugačije i protiv se ekonomizaciji i konzumerizmu (Martínes-Alier, Pascual, Vivien, Zaccai, 2010, Kallis, Demaria, D'Alisa, 2015). U tom smislu, odrast se razvijao na dva koloseka kao revolucionarni odgovor na permanentne sistemske krize i kao eksplicitna politička agenda za izgradnju alternativnih socioekonomskih sistema koji su nam neophodni u savremenom kontekstu (Demaria, D'Alisa, Kallis, 2015). Odrast je revolucionaran jer zagovara stvaranje i širenje ideja i rešenja na strukturno drugačije načine. Samim tim, odrast nije ekskluzivno reformistički i redukcionistički usmeren. Mnogi autori smatraju da je reč o kulturnim aspektima promena u paradigmi razvoja (Latousche, 2009, Kočović De Santo 2020). Autor Kalis sugerise da je neophodno doći do kritičkog razumevanja i dekonstrukcije fenomena rasta sa elementima – *materijalni, ekološki, istorijski, diskurzivni i institucionalni (fenomen), koji je u srcu Zapadnog imaginarijuma i njegove kolonijalne dominacije (Fairytale of Growth, 2019)*. Mnogi teoretičari odrasta smatraju da dekolonijalizacija znanja i decentralizacija zapadne moći leži u osnovi institucionalnih promena kao podrške za razvojne vizije odrasta. Teoretičari i praktičari odrasta smatraju da je potrebno paralelno voditi makro² i mikro inicijative³. Ideje

2 Klimatske promene, resursna i ekstraktivistička ograničenja, emisije gasova, radno pravo i kvalitet rada, univerzalna osnovna zarada, podrška za inovativne lokalne modele organizovanja života i rada, lokalne valute, etična ekonomija, bankarstvo i investicije i dr.

3 Uzdržavanje u kupovini, aktivistički potrošač – čita deklaraciju o poreklu proizvoda

odраста teže postizanju održive tranzicije prema društvima i ekonomiji, koja neće biti u konfliktu sa društvenom pravdom ili održivošću životne sredine, što povlači sa sobom neophodnost stvaranja novih institucija, struktura, i modela ekonomskog organizovanja (Kallis, D'Alisa, Demaria, Kalis, 2015). Prethodno je na tragu istraživanja o konvivijalnosti – druželjubivosti, koja je Ilič uokvirio početkom sedamdesetih godina prošlog veka kao koncept koji se odnosi na sposobnost ljudi da kontrolišu i kolektivno izgrade lokalne sisteme, kao odgovore na moderne alate podrške industrijsko-kapitalističkom sistemu i razvojnim paradigmama (Ilich, 1973). Iličevo polazište zasnovano na kritici industrijske proizvodnje i *alata*, koje održava razvojne paradigme, esencijalno je važno za promišljanja o odrastu, jer se njime ukazuje na značaj društvene participativne i kolaborativne prakse u kojoj organizovani ljudi treba da prepoznaju i dekonstruišu alate u funkciji sistema, stvarajući druželjubiv svet u kome je moguće ostvariti individualni rast u kolektivnom interesu (Ilich, 1973).

2) Odustajanje od BDP, kao osnovne mere ekonomskog progressa

BDP kao makroekonomska mera je suštinski destruktivna jer se poziva na produktivizam i konzumerizam, doktrine prepoznate kao one koje se moraju dekolonizovano promišljati kroz redukcionističke pristupe. BDP per capita kao mera životnog standarda ne ide u prilog suštinski važnim pitanjima za društvo (pristup kvalitetnom zdravlju, obrazovanju, obezbeđenom miru, bezbednosti, krovu nad glavom, slobodnom vremenu, fer radnim uslovima, objektivnoj i subjektivnoj sreći, i dr). Sekulova navodi da su zaposlenje i plata važni preduslovi za zadovoljstvo, međutim, kada pokrijemo bazične potrebe i dostignemo prag zarade koja obezbeđuje primarno važnu nadgradnju, nijedna dodatna zarada neće doprijeti satisfakciji života, već kratkotrajnim kapislama sreće koje se mogu izraziti minutima i posledica su kupovine (*Fairytales to Growth*, 2019). Neodrživa je novčana metrika kao poslednji, najviši i univerzalni vrednosni standard (D'Alisa, Demaria, Kalis, 2015).

3) Redukcija, redistribucija i realokacija

Prema Šnajderu, odrast odražava pravično smanjivanje proizvodnje i potrošnje koje će postepeno smanjiti društvenu potrebu za energijom i sirovinama (Schneider et al., 2010). Ideje o redukciji potrošnje prati i redukcija radnog vremena. U periodima kriza, recesije i kontrakcija na tržištu rada raste nezaposlenost. Hikel navodi da se mogući pravac ogleđa u regulaciji broja radnih sati na nedeljnom nivou (*Fairytales to Growth*, 2019). Na primeru Kanade, autor Viktor predlaže model gde skraćeno radno vreme dovodi do sinergije pozitivnih društvenih, ekonomskih i ekoloških implikacija (Victor, 2008). Skraćeno radno vreme može

(uslovima proizvodnje), popravljjanje, biciklizam, deljenje, recikliranje, cirkularnost, dodavanje novog smisla, veganstvo, vegetarijanizam, zajedničko stanovanje, kooperativnost i dr.

imati važne pozitivne implikacije na održavanje kontinuiteta kvaliteta života, praćeno drugim instrumentima⁴, sa ciljem ostvarivanja kvaliteta života, blagostanja, ekološke i energetske održivosti, društvene jednakosti i pravde. Autor Kalis navodi da je neophodno sagledati i razumeti, a potom i promeniti načine na koje se novac proizvodi, koristi i cirkuliše. Novac je kreiran kao dug i kao takav nalaže imperativ rasta sa ciljem otplate duga. Autor se poziva na pozitivne alternative koje se preusmeravaju direktno u društveno i ekološki korisne projekte (*Fairytales to Growth*, 2019). Lada objašnjava perpetum mobile efekat koji se dešava u ekonomiji zasnovanoj na dugu, gde stopa rasta mora stalno biti veća od kamatne stope duga, kako bi se dug servisirao. Tako se dešava globalni perpetum (*Fairytales to Growth*, 2019). Poseban poziv iz perspektive odrasta je upućen prepoznavanju i otplati ekološkog duga. Globalni ekološki dug je nastao kao proizvod ogromne redistribucije i realokacije resursa realne ekonomije. Ovaj dug je potrebno prepoznati kao dug Globalnog severa i razvijenih industrijalizovanih zemalja, čiji se rast odvijao na račun resursa Globalnog juga (što se čini i dalje), kroz upotrebu prostora nerazvijenih zemalja za odlaganje prevaziđene tehnologije i industrijskog otpada. Potrebno je dekolonizovati pogled na odgovornost razvijenih zemalja u ukupnom ekološkom otisku na planetarnom nivou. Bogatstvo razvijenih zemalja i pojedinaca dovodi do neophodnosti promišljanja o mogućim transferima zarada najbogatijih ka siromašnima. Na tragu prethodne ideje, Hikel navodi da se, bez dodatnog agregatnog rasta, transferom svega 7% ukupne zarade koju ostvari najbogatijih 10% ljudi na svetu, može osigurati trajno poboljšanje života i postojećih elementarnih potreba najsiromašnijih (*Fairytales to Growth*, 2019). Ovakva mera realokacije novca bi trajno rešila problem globalnog siromaštva. Prema Latušu, cilj odrasta se ogleda u izgradnji društva u kojem će se živeti bolje, sa manje rada i manje konzumiranja (Latouche, 2010); u pitanju je ekološka racionalizacija – „manje ali kvalitetnije“ (Gorz, 1994; 1991, Latouche 2010). Imajući u vidu osnovne postulate odrasta, jasno je da ideje odrasta teže ka pronalaženju drugačijih rešenja u pogledu na sistem, organizaciju rada, odgovornosti koja se čvrsto oslanja na društvene, kulturne i ekološke vrednosti, čije obezbeđivanje je u fokusu.

Prethodni teorijski stavovi rasvetljavaju najveće izazove u funkcionisanju savremenih ekonomskih sistema koji se uočavaju na relaciji *energija – ekonomija – životna sredina – kultura – društvo*. Izvori energije i njihova održivost direktno utiču na klimatske promene, čija su dinamika i struktura uslovljene projekcijama ekonomskog rasta (zavisnim od fosilnih goriva i posledično emisija gasova staklene

4 Prepoznati univerzalni instrumenti kao što su osnovni prihod (basic income), prihod domaćinstva (household income), koji se konceptualno javljaju sa ciljem podrške ljudima da neometano brinu o sebi i drugima, bez briga koje donose velike promene na tržištu rada.

bašte). Intuitivno se nameće zaključak da redukcija svakog oblika potrošnje i okretanje ka smislu i kvalitetu svakodnevnog načina života jesu uslovi za vitalno društvo, a sve to je u skladu i sa sa ekokulturnim turizmom kao oblikom turizma odrasta.

3. OD MASOVNOG TURIZMA I KONKURENTNOSTI DO ALTERNATIVA I KOOPERATIVNOSTI

Alternativni oblici turizma javljaju se kao odgovor i pokušaj rešavanja gorućih razvojnih izazova do kojih je došlo sa masovnim razvojem turizma. Naime, neuspeli u ostvarenju mnogih razvojnih programa, koji su nakon II svetskog rata uspostavljeni u zemljama Trećeg sveta⁵ doveo je do pokušaja njihovog redefinisanja u okvirima teorija antropologije, dekolonijalnih studija, kritičkih kulturnih i razvojnih studija od sredine XX veka.

Zahvaljujući intenzivnom razvoju, turizam postaje važan predmet antropoloških istraživanja, najpre u pogledu njegovog društveno-kulturnog uticaja na zemlje u razvoju, a zatim i kulturne adaptacije, zaštite životne sredine i održivog razvoja tih zemalja (Gang, 2011). Prepoznajući negativne ishode masovnog turizma (u vidu novih *društvenih problema* (Petman, 1997), *narušavanja ekološke ravnoteže* (Honey, 1999), *odliva profita u ekonomski razvijene zemlje* (Crick, 1989) i *izumiranja tradicionalnih kultura* (Erisman, 1983), nameće se ideja o ekoturizmu i kulturnom turizmu, odnosno njihovoj simbiozi, kao odgovarajućim alternativama u funkciji održivog razvoja u zemljama Trećeg sveta, odnosno zemljama u razvoju (Kočović De Santo 2017, 2019, 2020a). Prema tome, alternativni oblici turizma predstavljaju pokušaje praktičnog rešavanja negativnih uticaja i štete do kojih je doveo masovni turizam (koji u potpunosti odgovara savremenim ekonomskim razvojnim paradigmatama). Razvoj turizma u poslednjih nekoliko decenija se odvijao pod velikim uticajem razvoja društva u celini (Kočović 2017, 2019, 2020a).

Kao sektor ukupne privrede, turizam nakon drugog svetskog rata počinje da poprima dramatične razmere rasta, a sa njim rastu i sve prateće industrije podrške (infrastruktura, putevi transport, i privreda uopšte). Prema izveštaju Svetske trgovinske organizacije (WTO, 2000), od 1950. do 2000. godine je zabeležen rast od početnih 25 miliona međunarodnih dolazaka na 664 miliona. U posmatranom vremenskom periodu od pedeset godina, prosečna godišnja stopa rasta turizma iznosila je oko 7%. Turizam u posmatranom periodu prolazi kroz geografsku ekspanziju. Na početku posmatranog perioda (1950. godine), svega 15 zemalja je generisalo 100% međunarodnih dolazaka, dok je 1999. godine više od 70 zemalja

⁵ Prema današnjoj terminologiji, zemlje Trećeg sveta su zemlje u razvoju.

generisalo više od milion međunarodnih dolazaka turista. Posmatrano prema kontinentima, Evropa je do 2000. godine generisala 15% ukupnog svetskog turističkog tržišta sagledano prema kriterijumu broja međunarodnih dolazaka, a Sjedinjene Američke Države su je pratile u stopu. Razlozi za putovanja u posmatranom periodu uglavnom se odnose na rekreaciju i odmor (62%) i poslovna putovanja (18%), dok preostalih 20% predstavlja „druge pobude“: Utvrđeno je da u kategoriju „drugih pobuda“ ulaze posete prijateljima i rođacima, putovanja u verske svrhe, lečenje, putovanja koja su vođena novim motivima.

Udeo kategorije „druge pobude“ u poslednjoj deceniji posmatranog perioda imao je trend rasta, na račun kategorije „razonoda i odmor“, što ukazuje na diverzifikaciju turističkog tržišta i stvaranje tržišnih segmenata i niša, koje su inicijalno vođene specifičnim interesima. Kao sistemski odgovor na pomenuti trend, zemlje koje su pažljivije osluškivale tržišne promene su pionirski formirale strategije novih turističkih proizvoda i usluga, shvatajući razvojne potencijale turizma. Novi motivi za putovanja, ukršteni sa izazovima razvojnih paradigmi, otvaraju potrebu za dubljom analizom alternativnih turističkih tržišta novog doba.

Masovni razvoj turizma doveo je do velikih pozitivnih, ali i negativnih uticaja. Prema Organizaciji za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD (2010)), rast turizma uglavnom predstavlja rezultat globalizacije koju podstiče veći broj ključnih pokretača u međunarodnom turizmu: rast prihoda, nove i ekonomičnije transportne mogućnosti, intenzivnija upotreba informacione i komunikacione tehnologije. Iako je progresivni rast turizma direktno doprinosa privrednom razvoju, obezbeđujući ekonomski rast i u nekim slučajevima bolji kvalitet života, ogromne negativne posledice pre svega su se odnosile na životnu sredinu i pripadajuće prirodno i kulturno nasleđe i dobra.

Industrijski bum je inicirao razvoj masovnog turizma kao aktivnosti slobodnog vremena. Globalizacija i postmoderno doba su narativno apostrofirali individualističke slobode izbora. Autor Ričards navodi da je stvaranje *mreža u društvu* dovelo do značajnih promena u turizmu, omogućavajući povezivanje društva uz podršku savremenih tehnologija i društvenih mreža, uz nove načine informisanja i istraživanja (virtuelnog) sveta (Richards, 2016). Brze tehnološke promene oslabile su nekada čvrste granice između rada i slobodnog vremena. Masovno umrežavanje društva dovelo je do promena u lancu vrednosti u turističkoj delatnosti. U tom smislu, Ričards navodi da *putovanje više ne zavisi od tradicionalne turističke infrastrukture stare ekonomije – avio sedišta, hotelskih kreveta i politike agenta putovanja. Mi ulazimo u novu, fleksibilniju umreženu ekonomiju u kojoj informacione i komunikacione tehnologije, lokalna kultura, društvo, obrazovanje i dr. postaju deo lanca turističke vrednosti* (Richards, 2016). To znači da su međusobni odnosi uspostavljeni između putovanja, drugih privrednih delatnosti, resora, sektora, ekonomije, kulture, društva i životne sredine doprineli njihovom integrisanju u celinu, što

predstavlja značaj Ričardsovih *vrednosti mreža*, koje podrazumevaju veću horizontalnu povezanost u odnosu na lanac vrednosti.

3.1 Turistička konkurentnost

Svake druge godine, Svetski ekonomski forum rangira nacionalne destinacije u svetu prema vrednosti Indeksa konkurentnosti putovanja i turizma (engl. *Travel and Tourism Competitiveness Index – TTCI*). Numerička vrednost ovog indeksa predstavlja sumarnu ocenu skupa faktora i politika kojima se obezbeđuje održivi razvoj resora turizma, i time doprinosi razvoju i konkurentnosti celokupne nacionalne ekonomije (Kočović, 2017). Strukturu indeksa čini 14 segmenata, od kojih svaki objedinjuje odgovarajući broj pojedinačnih indikatora. Prema poslednjem rangiranju iz 2019. godine, Srbija se, prema vrednosti indeksa TTCI od 3,6 našla na osamdeset trećem mestu od ukupno 140 zemalja (World Economic Forum, 2019), što ukazuje na relativno napredovanje u odnosu na prethodno posmatrani period iz 2015. godine, kada je vrednost TTCI indeksa od 3,34 odredio 95. poziciju među ukupno 141 posmatranom zemljom. Tabela br. 1. prikazuje vrednosti i pozicije prema svakom od segmenata i individualnih indikatora na osnovu podataka Svetskog Ekonomskog Foruma (World Economic Forum, 2015).

Tabela 1. Vrednosti indikatora u okviru TTCI indeksa i pozicija Srbije prema svakom od njih za 2015. godinu

Indikator	Vrednost (1-7)	Rang/141
1. Poslovno okruženje	3,4	133
Zaštićenost prava vlasnika imovine	3,1	127
Uticaj regulative na strane direktne investicije	3,2	128
Efikasnost pravnog sistema u rešavanju sporova	2,7	127
Efikasnost pravnog sistema u promenama regulative	2,3	127
Broj dana za dobijanje građevinskih dozvola	264	129
Troškovi građevinskih dozvola (%)	25,7	139
Stepen tržišne dominacije	2,8	134
Broj dana za pokretanje biznisa	12,0	68
Troškovi započinjanja biznisa (%)	6,8	65
Uticaj poreza na podsticaje za zapošljavanje	2,6	133

Uticaj poreza na podsticaje za investiranje	2,7	134
Ukupna poreska stopa (%)	38,6	71
Ukupna stopa doprinosa (%)	20,2	93
Stopa poreza na dobit (%)	16,2	63
Ostale poreske stope (%)	2,3	76
2. Sigurnost i bezbednost	5,5	59
Troškovi za poslovne subjekte po osnovu krađa i razbojništava	4,2	86
Pouzdanost usluga policije	3,8	89
Troškovi za poslovne subjekte po osnovu terorizma	5,5	58
Indeks terorističkih napada	7,0	79
Stopa ubistava	1,0	30
3. Zdravlje i higijena	6,0	38
Broj lekara na 1.000 stanovnika	2,1	54
Pristup poboljšanim sanitarnim uslovima (% populacije)	97,0	46
Pristup pijaćoj vodi (% populacije)	99,0	43
Broj bolničkih kreveta na 10.000 stanovnika	54,0	26
Rasprostranjenost HIV-a (% populacije)	0,1	1
Broj zaraženih malarijom na 100.000 stanovnika	/	/
4. Ljudski kapital i tržište rada	4,3	89
Stopa upisa u osnovnu školu (%)	91,4	94
Stopa upisa u srednju školu (%)	91,7	64
Zastupljenost obuke zaposlenih	3,1	133
Tretman potrošača	3,9	115
Praksa zapošljavanja i otpuštanja	3,3	112
Mogućnosti pronalaženja osposobljenih radnika	3,6	92
Mogućnosti zapošljavanja inostranih radnika	3,8	96
Produktivnost radne snage	3,4	114
Uključenost žena na tržište rada (u odnosu na muškarce, %)	0,8	80

5. Informaciono – komunikaciona pismenost	4,4	56
Primena informaciono-komunikacionih tehnologija u B2B transakcijama	4,5	88
Primena Interneta u B2B transakcijama	4,0	95
Pojedinci koji koriste Internet (%)	51,5	65
Broj Internet pretplatnika na 100 stanovnika	14,2	50
Broj korisnika mobilnih telefona na 100 stanovnika	119,4	56
Broj pretplatnika mobilnih telefonskih mreža na 100 stanovnika	53,7	39
Pokrivenost mrežom mobilne telefonije (% populacije)	99,7	53
Kvalitet snabdevanja električnom energijom	4,7	75
6. Davanje prioriteta putovanjima i turizmu	3,8	113
Prioritizacija sektora turizma od strane vlade	4,3	118
Budžetski izdaci za sektor turizma (%)	0,5	136
Efektivnost marketinga u privlačenju turista	3,6	119
Potpunost statistike o turizmu i putovanjima	68,0	66
Dužina vremenskih serija podataka o turizmu i putovanjima	19,0	16
Strategija brendiranja zemlje	61,1	98
7. Međunarodna otvorenost	2,4	101
Zahtevi za vizu	25,0	67
Bilateralni sporazumi o vazdušnom saobraćaju	8,7	97
Broj važećih regionalnih trgovinskih sporazuma	7,0	68
8. Cenovna konkurentnost	4,6	78
Cene karata i aerodromskih taksi (na skali 0-100)	74,0	86
Indeks cena hotelskog smeštaja (u \$)	120,6	33
Paritet kupovne snage	0,5	52
Nivo cena goriva (dolarski centi po litru)	178	108
9. Održivost životne sredine	4,1	72
Striktност regulative zaštite životne sredine	3,6	99
Poštovanje regulative zaštite životne sredine	3,0	114

Održivost razvoja turizma	3,4	121
Koncentracija čestica ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	14,0	112
Broj ratifikacija sporazuma o zaštiti životne sredine	19	73
Osnovni vodeni pritisak	0,6	36
Ugrožene vrste (%)	4,0	50
Promene šumskih površina (% prosečno godišnje)	0,4	9
Tretman otpadnih voda (%)	8,8	80
Pritisak ribolova na vodenu faunu	0,2	66
10. Infrastruktura vazdušnog saobraćaja	2,1	102
Kvalitet infrastrukture vazdušnog saobraćaja	3,5	111
Domaći vazdušni letovi nedeljno (milioni kilometara)	/	/
Inostrani vazdušni letovi nedeljno (milioni kilometara)	77,0	86
Broj odlazaka na 1.000 stanovnika	2,5	75
Broj aerodroma na milion stanovnika urbanih područja	0,5	111
Broj avio-operatera	40,0	56
11. Kopnena i lučka infrastruktura	3,0	98
Kvalitet puteva	2,9	114
Kvalitet putne infrastrukture	2,1	82
Kvalitet lučke infrastrukture	2,6	126
Kvalitet kopnene putne mreže	4,0	89
Gustina železničke mreže (km/površini teritorije)	4,6	20
Gustina puteva (km/površini teritorije)	-	52
Gustina asfaltiranih puteva (km/površini teritorije)	-	46
12. Infrastruktura turističkih servisa	4,5	63
Broj hotelskih soba na 100 stanovnika	0,3	76
Preporučeno proširenje poslovnih putovanja	5,1	92
Prisustvo velikih rent-a-car kompanija	6	35
Broj ATM koji prihvataju Visa kartice na milion stanovnika	655,4	49

13. Prirodni resursi	1,9	135
Broj prirodnih mesta svetske baštine	0	83
Broj poznatih vrsta	426	90
Zaštićena područja (% nacionalne teritorije)	6,3	108
Digitalna tražnja za prirodnim turizmom	2	122
Kvalitet životne sredine	3,6	117
14. Kulturni resursi	1,6	67
Broj kulturnih mesta svetske baštine	4	51
Broj oralnih i neopipljivih kulturnih izraza	1	60
Broj velikih sportskih stadiona	5,0	61
Broj konferencija međunarodnih asocijacija	59,7	44
Digitalna tražnja za kulturnim turizmom	1	122

Izvor: Autorkino oblikovanje, World Economic Forum (2015). *The Travel and Tourism Competitiveness Report 2015*. Geneva: World Economic Forum, str. 293. (Kočović, 2017)

U daljem tekstu, radi lakše poređenja podataka, data je i Tabela 2, sa ciljem ukazivanja na pojedinačne pozicije i strukturu promena.

Tabela 2. Vrednosti indikatora u okviru TTCI indeksa i pozicija Srbije prema svakom od njih u 2019. godini

Indikator	Vrednost (1-7)	Rang/140
1. Poslovno okruženje	4,4	74
Zaštićenost prava vlasnika imovine	3,7	115
Uticaj regulative na strane direktne investicije	4,4	84
Efikasnost pravnog sistema u rešavanju sporova	2,9	108
Efikasnost pravnog sistema u promenama regulative	2,9	98
Broj dana za dobijanje građevinskih dozvola	106	41
Troškovi građevinskih dozvola (%)	1,7	53
Stepen tržišne dominacije	3,3	106
Broj dana za pokretanje biznisa	5,5	28
Troškovi započinjanja biznisa (%)	2,2	45

Uticaj poreza na podsticaje za zapošljavanje	3,2	119
Uticaj poreza na podsticaje za investiranje	3,4	88
Ukupna poreska stopa (%)	36,6	65
Ukupna stopa doprinosa (%)	20,2	93
Stopa poreza na dobit (%)	13,0	58
Ostale poreske stope (%)	3,4	94
2. Sigurnost i bezbednost	5,5	71
Troškovi za poslovne subjekte po osnovu krađa i razbojništava	4,4	80
Pouzdanost usluga policije	4,1	89
Troškovi za poslovne subjekte po osnovu terorizma	5,1	77
Indeks terorističkih napada	7,0	55
Stopa ubistava	1,4	46
3. Zdravlje i higijena	6,3	26
Broj lekara na 1.000 stanovnika	3,1	32
Pristup poboljšanim sanitarnim uslovima (% populacije)	94,6	62
Pristup pijaćoj vodi (% populacije)	91,2	89
Broj bolničkih kreveta na 10.000 stanovnika	57,0	20
Rasprostranjenost HIV-a (% populacije)	0,1	1
Broj zaraženih malarijom na 100.000 stanovnika	M.F.	1
4. Ljudski kapital i tržište rada	4,7	58
Kvalifikovanost radne snage	5,3	72
Stopa upisa u osnovnu školu (%)	95,2	68
Stopa upisa u srednju školu (%)	95,5	67
Zastupljenost obuke zaposlenih	3,7	92
Tretman potrošača	4,3	99
Tržište rada	4,1	69
Praksa zapošljavanja i otpuštanja	3,7	77
Mogućnosti pronalaženja osposobljenih radnika	4,1	70
Mogućnosti zapošljavanja inostranih radnika	4	76
Produktivnost radne snage	4,1	59

Uključenost žena na tržište rada (u odnosu na muškarce, %)	0,8	75
5. Informaciono – komunikaciona pismenost	5,1	56
Primena informaciono-komunikacionih tehnologija u B2B transakcijama	4,8	61
Primena Interneta u B2B transakcijama	4,6	74
Pojedinci koji koriste Internet (%)	70,3	57
Broj Internet pretplatnika na 100 stanovnika	21,3	48
Broj korisnika mobilnih telefona na 100 stanovnika	124,0	55
Broj pretplatnika mobilnih telefonskih mreža na 100 stanovnika	77,0	57
Pokrivenost mrežom mobilne telefonije (% populacije)	99,8	53
Kvalitet snabdevanja električnom energijom	5,1	64
6. Davanje prioriteta putovanjima i turizmu	3,9	109
Prioritizacija sektora turizma od strane vlade	4,5	91
Budžetski izdaci za sektor turizma (%)	0,5	137
Efektivnost marketinga u privlačenju turista	4,3	78
Potpunost statistike o turizmu i putovanjima	72	65
Dužina vremenskih serija podataka o turizmu i putovanjima	20,5	24
Strategija brendiranja zemlje	44,5	133
7. Međunarodna otvorenost	3,2	71
Zahtevi za vizu	68,0	18
Bilateralni sporazumi o vazdušnom saobraćaju	8,7	97
Broj važećih regionalnih trgovinskih sporazuma	7,0	77
8. Cenovna konkurentnost	5,5	67
Cene karata i aerodromskih taksi (na skali 0-100)	86,1	55
Indeks cena hotelskog smeštaja (u \$)	100,0	27
Paritet kupovne snage	0,4	45
Nivo cena goriva (dolarski centi po litru)	121,0	118

9. Održivost životne sredine	4,5	40
Striktnost regulative zaštite životne sredine	3,5	105
Poštovanje regulative zaštite životne sredine	3,1	116
Održivost razvoja turizma	4,0	94
Koncentracija čestica ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	15,3	97
Broj ratifikacija sporazuma o zaštiti životne sredine	21	78
Osnovni vodeni napon	0,8	49
Ugrožene vrste (%)	4,5	38
Promene šumskih površina (% prosečno godišnje)	0,0	18
Tretman otpadnih voda (%)	2,6	93
Pritisak ribolova na vodenu faunu	n/a	n/a
10. Infrastruktura vazdušnog saobraćaja	2,6	76
Kvalitet infrastrukture vazdušnog saobraćaja	4,1	88
Domaći vazdušni letovi nedeljno (milioni kilometara)	0,0	105
Inostrani vazdušni letovi nedeljno (milioni kilometara)	111,6	86
Broj odlazaka na 1.000 stanovnika	4,2	60
Broj aerodroma na milion stanovnika urbanih područja	0,6	99
Broj avio-operatera	62,0	46
11. Kopnena i lučka infrastruktura	3,0	85
Kvalitet puteva	3,4	95
Kvalitet putne infrastrukture	-	50
Kvalitet lučke infrastrukture	-	44
Kvalitet kopnene putne mreže	2,4	80
Gustina železničke mreže (km/površini teritorije)	4,2	21
Gustina puteva (km/površini teritorije)	3,0	113
Gustina asfaltiranih puteva (km/površini teritorije)	3,4	76
12. Infrastruktura turističkih servisa	3,9	77
Broj hotelskih soba na 100 stanovnika	0,4	85

Preporučeno proširenje poslovnih putovanja	4,3	100
Prisustvo velikih rent-a-car kompanija	6	43
Broj ATM koji prihvataju Visa kartice na milion stanovnika	45,8	72
13. Prirodni resursi	2,1	127
Broj prirodnih mesta svetske baštine	0	91
Broj poznatih vrsta	424	90
Zaštićena područja (% nacionalne teritorije)	6,6	92
Digitalna tražnja za prirodnim turizmom	1	110
Kvalitet životne sredine	4,5	100
14. Kulturni resursi	1,7	67
Broj kulturnih mesta svetske baštine	5	49
Broj oralnih i neopipljivih kulturnih izraza	3	52
Broj velikih sportskih stadiona	3,0	61
Broj konferencija međunarodnih asocijacija	67,0	46
Digitalna tražnja za kulturnim turizmom	1	112

Izvor: Autorkino oblikovanje, na osnovu World Economic Forum (2019). *The Travel and Tourism Competitiveness Report 2019*. Geneva: WorldEconomicForum

Posmatrano u svetskim razmerama, Srbija je i dalje među zemljama sa relativno nepovoljnom pozicijom u segmentu poslovnog okruženja (koja odražava stepen u kome činoci poput zaštite vlasništva, poreskog sistema, politike konkurencije itd. utiču na poslovne subjekte u svim sektorima, pa samim tim i u turizmu), sa relativno boljom pozicijom u 2019. godini u poređenju sa 2015. godinom, gde su pozicije koje se odnose na ljudske resurse i tržište rada bolje rangirane. Segmenti koji se odnose na prirodne i kulturne resurse (tj. atrakcije zemalja koje privlače turiste) moraju biti poboljšani, posebno oni koji se odnose na prirodne resurse, iako je u oba slučaja situacija relativno povoljnija nego u periodu 2015. godine.

Sa druge strane, rezultati koji su bili relativno najpovoljniji 2015. godine odnose se na segmente zdravlja i higijene, informaciono-komunikacione pismenosti, sigurnosti i bezbednosti. Možemo reći da i u 2019. godini nema značajnog odstupanja u odnosu na prethodno sprovedeno rangiranje, osim što su neke kategorije relativno bolje rangirane. Takođe, može se smatrati da je kategorija koja se odnosi na održivost životne sredine, posle četiri godine posmatranog perioda između dva izveštavanja, rangirana značajno povoljnije.

Dodatne informacije se mogu dobiti poređenjem vrednosti segmenata Indeksa

konkurentnosti putovanja i turizma za Srbiju i prosečnih vrednosti istog indeksa za ostale zemlje Evrope i Kavkaza. Srbija ostvaruje nepovoljnije vrednosti u svim segmentima izuzev cenovne konkurentnosti, koja se odnosi na cene avionskih karata i aerodromskih taksi, cene hotelskog smeštaja i goriva. Nepovoljna odstupanja su najizraženija u domenu kvaliteta infrastrukture saobraćaja (vazdušnog, kopnenog i vodenog), međunarodne otvorenosti i poslovnog okruženja.

3.2 Šta se desilo sa globalnim turističkim tržištem u vremenu pandemije KOVID 19?

Zbog čega je turističko tržište značajno za analizu savremenih sistema i oblikovanje drugačijih rešenja? Od 2019. godine do danas, prema izveštajima datim od strane UNSTO u vezi sa procenama uticaja pandemije KOVID 19 na međunarodni turizam, brojke su daleko ispod nivoa pre pandemije, iako je u 2021. godini ostvaren rast od 4% u odnosu na prethodnu godinu, dok je turističko kretanje mereno u međunarodnim dolascima za 74% ispod nivoa iz 2019. godine (UNWTO, 2021). Godina 2020. obeležena je kao najgora u istoriji turizma, i u njoj je broj međunarodnih dolazaka smanjen za 73%. Postepeni oporavak međunarodnog turizma se uočava od druge polovine 2021. godine kada su međunarodni dolasci bili niži za 65% u odnosu na isti period 2019. godine (UNWTO, 2021). Posmatrano prema kontinentima, Evropa i Amerika beleže najveći rast turizma u odnosu na prethodnu godinu⁶, sa potkategorijama i destinacijama koje su ostvarile značajnije rezultate. U Africi je zabeležen rast, dok Bliski istok i Okeanija beleže pad uzrokovan ograničenjima kretanja⁷. Ekonomski doprinos turizma u 2021. (meren direktnim doprinosom turizma bruto domaćem proizvodu) procenjen je na 1,9 milijardi dolara, što je znatno niže od vrednosti ostvarene u periodu pre pandemije - 3,5 milijardi dolara (UNWTO, 2021). UNSTO je sproveo globalnu anketu sa ekspertima iz oblasti turizma koji su prepoznavali ograničenja putovanja kroz mere uzrokovane pandemijom KOVID-19, što je uočeno kao glavna prepreka oporavku međunarodnog turizma. Neposredno iza njih slede drugi prepoznati faktori uticaja, kao što su sporo obuzdavanje virusa, loša međunarodna koordinacija procesa borbe sa virusom i nisko samopouzdanje turista (UNWTO, 2021). Mere usvojene u borbi sa KOVID-19 virusom smanjile su međunarodna putovanja, preusmeravajući ih na domaća. Zabeleženo je da domaći turizam pokreće oporavak nekoliko turističkih odredišta čime se, svakako, nije nadoknadio

6 Zabeležen je rast od 19% i 17%, ali i dalje 63% ispod nivoa pre pandemije, pri čemu su Karibi, Srednja Amerika i sredozemna Evropa beležili rast od preko 50%.

7 Rast u Africi od 12%, pad na Bliskom istoku za 24%, Okeanija i pacifička oblast sui dalje na nivou 65% nižem od vrednosti iz 2020. godine.

pad međunarodne tražnje (UNWTO, 2021), ali što jeste važno za promišljanja o razvoju destinacijskog i alternativnog turizma nižeg obima, koji omogućava vezivanje vrednosti na lokalnom nivou i postepeni oporavak.

Društveno-ekonomska kriza izazvana virusom KOVID-19, osim kolapsa, dovela je do višedimenzionalnih koristi za životnu sredinu i kulturu kao okruženje i društveni prostor koji je konstruisao čovek (sa vrednostima, smislom, značenjima, simbolima itd, ali ne i u institucionalnom smislu).

Ovo je vreme za re-evolutivne promene u svakom društvu u smislu klasnih odnosa, ljudskih i radničkih prava, ulogu države posebno u pogledu na odluke, prava i obaveze koje će ona delegirati na ostale sektore. U kriznoj eskalaciji dolazi do buđenja i jačanja čoveka, koji samo razumevanjem totaliteta i lične funkcije u sistemima i društvu ima mogućnost da napravi pravi izbor društvenog potencijala, što predstavlja novu nadu u snage za društvo koje mogu proizaći iz novih oblika vlasništva i upravljanja.

Uvođenje javnog u javnost, društvenog u društvo, aktuelizuje studije komonsa i komonina prilikom budućih promišljanja o alternativnim sistemskim rešenjima. To pretpostavlja nove forme uključivanja društva u pristupima odozdo na gore. Značaj javnog i zajedničkog prostora, interesa i pitanja, ljudskog, društvenog, kulturnog, kreativnog i prirodnog kapitala, jesu teme koje je rasvetlila krizna eskalacija tokom pandemije KOVID-19.

Napori da se ustanove i istaknu negativni uticaji izazvani turizmom zasnivaju se na podizanju svesti potrošača o potrebi aktivnijeg učešća u procesima etičke potrošnje, kroz usklađivanje obrazaca ponašanja u kupovini sa pitanjem održivosti. U korenu svih kriza sa kojima smo suočeni i koje nastaju se nalazi sama aktuelna paradigma koja do njih dovodi. Napori koji se odnose na uticanje i promenu stavova i navika kod potrošača mogu menjati i tržišne dinamike, prema društveno odgovornom prostoru, što je često teorijski prepoznato kao fundamentalno važno u neoliberalnom društvu koje je fragmentirano sve većom nejednakošću, razbijanjem kolektiviteta i oslabljenim zajednicama gde putovanja predstavljaju eskapističku potrebu za izgradnjom drugačije realnosti, ili makar privremenim izmeštanjem iz već postojeće.

3.3 Turističko-tržišne tranzicije od masovnog turizma prema održivim alternativnim oblicima turizma

Veliki broj teorija koje su nastale počev od sredine XX veka i nadalje značajan je za razumevanje neophodnosti turističke i sistemske tranzicije prema održivijim tržištima. Teorija zavisnosti istakla je na koji način međunarodni kapital može eksploatirati periferne zemlje, zajednice i njihove resurse. Proces internacionalne

eksploatacije na relacijama Globalni sever – Globalni jug, centar – periferija, potpomognut je globalizacijom i internacionalizacijom tržišta, što je opredeljujuće uticalo na pojedinačne zemlje – posebno one koje su u posleratnom svetu⁸ kvalifikovane kao zemlje u razvoju ili nerazvijene zemlje. Teorija modernizacije doprinosila je vesternizaciji, doslednim objašnjenjima o tome da zapadna nauka i tehnologija mogu doprineti promociji društvenog i ekonomskog razvoja nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju⁹. Teorije inspirisane populističkim idejama daju prednost lokalnom znanju, praksi i programima¹⁰. Teorije antropologije kroz odgovorne oblike turizma, kao što je ekokulturni, vide pomak prema održivom razvoju i smanjenju siromaštva nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Teorija eksternalija ukazuje na eksterne efekte turizma na destinacije, koji mogu biti pozitivni i negativni.

U načelu, razvoj alternativnih oblika turizma, kao što je slučaj sa konceptom ekoturizma u sklopu globalnog ekološkog pokreta, koji je iniciran kao odgovor na ispoljene negativne efekte razvojnih paradigmi koje su najavile zagađenje životne sredine još krajem sedamdesetih godina XX veka. Posebno su važne Flečerove strukturalne kritike, u vezi sa time da su turizam i kapitalizam istorijski zajedno evoluirali, imajući u vidu da je turizam često bio u funkciji kapitalizma (Fletcher, 2011). Prateće pojave instrumentalizacije i eksploatacije zajednice i lokalnog kapitala u funkciji kapitalizma delovanjem turizma, implicirale su traženje mesta u ekonomiji koje će omogućiti društveno pravednije i ekološki održivije ishode. Postoje različite klasifikacije alternativnih oblika turizma. Uglavnom je reč o oblicima turizma koji su u čvrstoj vezi sa kulturom (nasleđe, istorija, gastronomija, vino, običaji, zanati, manifestacije), rekreacijom, prirodom, obrazovanjem, sportom i sl. Ove oblike karakterišu tržišne posebnosti.

Hol je ukazao da je stabilna ekonomija (*steady state*) poželjan okvir za rast turizma, jer su negativni eksterni efekti razvoja turizma (emisije gasova i gubitak prirodnog i kulturnog kapitala) često prepušteni lokalnoj zajednici, iako bi trebalo da odgovornost preuzmu oni koji ih stvaraju (Hall, 2009).

Mnogi koncepti koji se praktikuju na alternativnim tržištima turizma, kao što su društvena odgovornost, održivi turizam, ekonomija poklona, socijalno preduzetništvo, socijalni marketing, nemonetarne razmene, javljaju se kao odgovori na najčešće uočene izazove tranzicije, posttranzicije, ekonomskog rasta, klimatskih promena, komodifikacije, privatizacije, društvenih jazova u nejednakosti, nepravednih ishoda po životnu sredinu, neodrživosti i izazova održivog razvoja itd. S prethodnim u vezi, alternativna tržišta turizma predstavljaju *odrast*

8 Drugi svetski rat.

9 Kroz strateško aktiviranje destinacija, čineći ih vidljivijim.

10 Pomenuta endogena znanja korisna su za razumevanje tržišta turizma novog doba NAT (NewAgeTourism).

tržišta radikalnih promena.

Pozicioniranje alternativnih turističkih tržišta u okvir odrasta omogućava nastavak kritičkog istraživanja turizma i radikalnih preispitivanja savremenih sistema kroz pritiske, kako bi se preobražaji ka održivosti otelotvorili u praksi.

Radikalna tržišna niša alternativnog turizma određena je specifičnom ponudom koja je oblikovana sklonostima alternativnog turista u traganju za autentičnim. Oblikovanje ponude pretpostavlja vešte i slojevite održive intervencije u čijoj osnovi se nalaze autentična kulturna i prirodna dobra.

Zajedničko za sve alternativne oblike turizma jeste njihova vezanost za posebna interesovanja alternativnih putnika, koji su vođeni iskustvom i znanjem. Prema tome, alternativni oblici turizma treba da obezbede autentični doživljaj i dublji odnos alternativnog putnika sa odabranom zajednicom u okviru destinacije. Posetioci na taj način dobijaju širu sliku o kulturi i njenim materijalnim i nematerijalnim dobrima, kao i informacije o neposrednom okruženju i prirodnim dobrima.

Tradicionalna znanja oživljavaju se sećanjima, koja određuju identitet mesta. Autentičnost u tradicionalnim znanjima, graditeljstvu, verovanjima, načinu života, određena vremenskom i prostornom linijom uključuje zajednicu kao neizostavni element u kreiranju alternativne turističke ponude. Takva ponuda uvek postoji i zasnovana je na realnim estetskim i etičkim vrednostima prirodnog, kulturnog i društvenog kapitala.

Definicije koje se odnose na alternativne oblike turizma, kreću se od: *Istorijskog turizma* (Smith, 1989), *Kulturnog turizma* (Davies, 1995; Richards, 1996; Silberberg, 1995; Walle, 1998), *Etničkog turizma* (Smith 1989; King, 1994), i *turizma zasnovanog na nasleđu* (Ashworth, 1999; Light and Prentice 1994; Nyrianti 1996; Issac 2008, Kočović 2017). Što se tiče pojedinih vrsta turizma, veliki broj autora ih prepoznaje kao podvrste masovnog turizma kao što su *baštinski, hobi, ekološki, avanturistički, festivalski, sportski, seks, gastronomski* i dr. (Kočović 2017). Određeni broj definicija o alternativnim oblicima turizma sadržinski je usmeren na rešenja problema koje je masovni turizam doneo, koja se odnose na ekonomsku i društvenu nejednakost, ekološku nepravdu, nepravednu alokaciju stvorene vrednosti, nepravednu distribuciju moći i dr. Definicije za alternativne vidove turizma evoluiraju od kraja osamdesetih godina: *zeleni, meki, odgovorni, niskog uticaja, endemični*, kao i vidovi koji eksplicitno uvode elemente *priroda* i *eko* (Shaw, Williams 2006, Kočović, 2017).

Alternativni oblici turizma usko su povezani sa karakteristikama „novih formi turizma“, o kojima se dosta govorilo 70-ih i 80-ih godina XX veka. Nove forme turizma karakterisalo je veće integrisanje lokalnog stanovništva u proces turističke ponude sa aktivnostima nižeg obima. Smeštajni kapaciteti odnosili su se uglavnom na autentične forme gradnje, postojeću infrastrukturu pripadnika zajednica

i porodičnih gazdinstava. Prepoznati pozitivni efekti odnosili su se na doprinos ili samodovoljnost u obezbeđivanju ruralnog razvoja (Pearce 2007, Kočović 2017).

Pirs aspektom smeštaja određuje alternativni turizam, podrazumevajući da alternativni turista *smeštaj dobija direktno od vlasnika* (Pearce, 2007). Turizam zasnovan na zajednici (*community based tourism*) predstavljao je nadgradnju za bolje razumevanje *uspostavljenih odnosa alternativni turista/domaćin*. Holden alternativni turizam vidi kao proces koji promovise oblik putovanja predstavnika različitih zajednica, u kome se nastoji postići međusobna *solidarnost i jednakost* među učesnicima (Holden 1984, Pearce 2007, Kočović 2017). Definicije bivaju proširene prema mekim elementima (*soft elements*), koji se odnose na *neugrožavanje kulturnog identiteta regiona domaćina, uz težnju da se vodi računa o životnoj sredini na najbolji mogući način* (Kočović 2017). Hempton (Hampton, 2005) ukazuje na važne veze između tipa *turističkih usluga i karaktera/stepena angažovanja lokalnog stanovništva* (Kočović, 2017).

Alternativni oblici turizma (nasuprot masovnom) u ekonomskom smislu mogu i treba da budu realizovani na mnogo manjem obimu, upošljavajući lokalni kapital (ljudski, prirodni, kulturni). Na taj način se obezbeđuje stvaranje mnogo većeg neto profita za lokalnu zajednicu, ali i privredu - kao rezultat višestrukih efekata preliivanja, mada primarna svrha alternativnih formi turizma nije dobit, već razmena iskustva i materijalna dopuna primarnoj delatnosti.

3.4 Evolucija prema ekokulturnom - odrast turizmu

3.4.1. Ekoturizam

Pojava termina *ekoturizam* vezuje se za sredinu 60-tih godina XX veka, kada ga uvodi Hecer (Hetzer, 1965), sa ciljem opisivanja resursa na koje se ovaj oslanja; na primer, *prirodni i arheološki resursi*, kao što su *pećine, fosilni ostaci i arheološka nalazišta* (Higham, 2007, Kočović 2017). Sebalos-Laskurain opisuje ekoturizam kao *putovanja u relativno nenarušena ili nezagađena prirodna područja sa posebnim ciljem proučavanja, divljenja i uživanja u flori, fauni i kulturnim manifestacijama, koje se susreću u ovim područjima* (Kočović 2017). Početkom 90-ih godina XX veka najavljena je decenija ekoturizma kao odgovor na visoku cenu koju je prekomerni turizam nametnuo društvu i prirodi. Ekoturizam i kulturni turizam se u literaturi izučavaju u smislu karakteristika i motiva alternativnih turista (analiza tražnje) i uticaja putovanja na životnu sredinu, lokalnu zajednicu, kulturu i prostor (analiza ponude i tržišta). Prema definiciji Međunarodnog društva za ekoturizam (The International Ecotourism Society - TISE, Kočović, 2017), pojam ekoturizam odnosi se na *odgovorna putovanja u prirodna područja, kojima se čuva životna sredina i poboljšava blagostanje lokalnog stanovništva* (Kočović, 2017). Emanuel De Kadit (Pearce, 2007) navodi ključne faktore kao što su *upotreba i obnovljivost resursa, interesne grupe, uticaj države, ekonomska moć*, koji utiču na razvojne politike kao i održive oblike turizma. On ispituje međusobne relacije ovih činilaca i ukazuje na njihovu važnost prilikom formiranja razvojnih politika i aktivnosti u vezi sa turizmom, sa ciljem izbegavanja i eliminisanja rizika koji proizlaze iz masovnog turizma, prepoznajući neophodnost uspostavljanja mehanizama *zaštite destinacije od zloupotrebe prirode i gubitka kulture* (Kočović, 2017). Značajni elementi za oblikovanje eko turizma, odnose se na motive i resurse *upoznavanja prirodnog okruženja* (Boo, 1990), a time i *njegovo poštovanje* (Forsut et al., 1995), kao i *stvaranje ekonomskih koristi za lokalnu društvenu zajednicu* (Zifer, 1989, Kočović, 2017). Gotovo nijedna definicija eko turizma ne isključuje kulturni i društveni kapital. Prema sveobuhvatnoj Mek Kormikovoj definiciji, ekoturizam je svrsishodno putovanje u prirodna područja, motivisano radoznošću i razumevanjem kulturne i prirodne istorije, uz vođenje računa o očuvanju integriteta ekosistema i kreiranje ekonomskih šansi u kojima zaštita prirodnih resursa donosi koristi lokalnom stanovništvu (McCormick, 1994). Ekoturizam je, prema tome, usmeren ka osetljivim, netaknutim i najčešće zaštićenim područjima. Ekoturizam motiviše turiste ka formalnom i neformalnom obrazovanju. Obezbeđujući sredstva za očuvanje, ekoturizam direktno doprinosi lokalnom razvoju i političkom osnaživanju lokalnih zajednica, promovišući poštovanje različitih kultura i

ljudskih prava (Honey, 1999, Kočović 2017). Higham razlikuje dve međusobno suprotstavljene škole mišljenja o ulozi i značaju ekoturizma. Sa jedne strane, ekoturizam se posmatra kao instrument održivog razvoja, naročito u nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju (Higham, 2003, 2007). Kao takav, ekoturizam pruža potencijal za ekonomsku tranziciju, otvara mogućnosti zapošljavanja u perifernim oblastima (Hall, Boyd, 2003) i autohtonim zajednicama (Butler, Hinch, 1996), uz istovremenu zaštitu i restauraciju prirodnih resursa (Kočović 2017). Sa druge strane, postoje autori koji ukazuju na nepodudarnost između teorije i prakse, usled kojih se proklamovane koristi od ekoturizma ne mogu uistinu i ostvariti. Objašnjenje takve situacije se nalazi u nedovoljnom razumevanju ovog fenomena, isuviše širokom pristupu njegovom definisanju (Fenel, 2001) i, posledično, nedovoljno snažnim osnovama u vidu odgovarajuće politike, planiranja i razvoja ekoturizma (Higham, 2003, Kočović 2017).

3.4.2. Kulturni turizam

Kulturni turizam koristi materijalne¹¹ i nematerijalne¹² aspekte kulturnog nasleđa u oblikovanju turističke vrednosti i privlačenju turista (Gang, 2011). Svetska trgovinska organizacija definiše kulturni turizam kao *sva kretanja ljudi sa jakom kulturnom motivacijom. Od lepe umetnosti, putovanja do festivalskih i drugih kulturnih događaja, posete spomenicima i znamenitostima, zbog zadovoljavanja ljudskih potreba za raznovrsnošću, usmerenih ka povećanju kulturnog nivoa pojedinca i stvaranju novih znanja i iskustava* (WTO, 2003). Takođe, WTO prepoznaje i turizam zasnovan na nasleđu, koji se definiše kao *uranjanje u prirodnu istoriju, ljudsku baštinu, umetnost, filozofiju i institucije drugog regiona ili zemlje* (Kočović 2017). *Turizam zasnovan na nasleđu* oblikuje ponudu na osnovu kulturnog nasleđa. Time su obuhvaćeni i kulturni pejzaži, izgrađeno okruženje, umetnička dela, istorijski artefakti, ali i živa kultura i nematerijalno nasleđe tradicija, rituali, stara znanja i genealogija mesta. Evropska mreža kulturnog turizma (ECTN, 2007) daje definiciju prema kojoj se kulturni turizam može definisati kao turizam zasnovan na lokalnim i regionalnim kulturnim resursima (kulturna tradicija, jezik, istorija, kultura, pejzaži, izgrađeno okruženje, arheološka nalazišta, muzeji, kulturne aktivnosti, institucije kulture, zanati, društvena istorija, način života).

Internacionalni naučni komitet kulturnog turizma definiše kulturni turizam kao *aktivnost koja osposobljava ljude da iskuse različite načine života drugih ljudi, razumeju njihove običaje, tradiciju, fizičko okruženje, intelektualne ideje i mesta od arhitektonskog, istorijskog, arheološkog i drugog kulturnog značaja koja potiču iz*

11 Muzeji, tradicionalna i moderna arhitektura, rukotvorine.

12 Manifestacije, likovne izložbe, znanja.

prošlosti (International Scientific Committee on Cultural Tourism, 1997, Kočović, 2017). Njime se promovišu način života, običaji, religija i kulturno-istorijsko nasleđe društvenih zajednica, a naročito autentičnih kultura i kultura starosjedelaca koje još nisu podlegle globalnom talasu kulturne unifikacije. Imajući u vidu rastuću turističku tražnju za posetom svetskog kulturnog nasleđa, pod UNESCO zaštitom, velike mogućnosti razvoja na svetskoj mapi kulturnog turizma Srbije ogledaju se u ponudi zasnovanoj na posetama srednjevekovnih manastira u Srbiji (Vićentijević, Kočović, 2016). Kulturni turizam je istovremeno i svojevrsan instrument za jačanje identiteta i imidža sa ciljem očuvanja kulturno-istorijskih tekovina, ali i povezivanja i boljeg međusobnog razumevanja ljudi kroz kulturu. Ipak, kritičari kulturnog turizma ističu opasnosti koje on podrazumeva u smislu narušavanja privatnosti, prekomerne izloženosti lokalnih zajednica posetama i stereotipnim predubedenjima, ali i nepravedne alokacije stvorene vrednosti unutar i izvan zajednica (Hendry, 2005; Giaoutzi, Nijkamp, 2006, Kočović 2017).

Kulturni turizam je pojava koja po definiciji omogućava da mesta koja nisu isključivo turistička i nemaju turistička kretanja tokom čitave godine mogu da kreiraju turističku ponudu zahvaljujući svojim kulturnim i umetničkim potencijalima, prepoznajući ga kao jedan od pojmova koji je u sferi ekonomskih funkcija kulture (Đukić, 2005, 2010).

Kulturni turizam, kao i ekološki, kroz upotrebu nasleđa omogućava stvaranje dodatnih materijalnih i nematerijalnih vrednosti. Greg Ričards (Richards, 1999) definiše kulturni turizam kao kretanje osoba prema kulturnim atrakcijama izvan njihovog uobičajenog mesta stanovanja sa namerom sakupljanja novih informacija i iskustava, kako bi zadovoljili svoje kulturne potrebe. Kulturni turizam je žanr turizma specifičnog interesa, koji se temelji na potrazi za novim i značajnim kulturnim iskustvima (bilo estetskim, intelektualnim, emotivnim ili psihološkim) i učestvovanjem u njima (Reisinger, 1994). Rejmond definiše *kreativni turizam* kao oblik turizma koji se razvio iz kulturnog turizma i koji uključuje učenje i posebne veštine za vreme godišnjeg odmora, a pripada kulturi receptivne zemlje odnosno zajednice (Rainer, 2005).

3.4.3. *Ekokulturni turizam*

Koordinisani razvoj eko-turizma i kulturnog turizma kao komplementarnih vidova i spajanje u hibridni koncept (tzv. ekokulturni turizam), uz odgovarajuće strategije upravljanja, može obezbediti održivo i integrativno upravljanje prirodnim i kulturnim nasleđem uz pozitivne (ekonomske) efekte za lokalne zajednice. Operacionalizacija ekokulturnog turizma iziskuje uvažavanje specifičnosti endogenog konteksta u kome se on primenjuje. Time se obezbeđuje konceptualni okvir

za planiranje i razvoj, sa ciljem uravnoteženja ekološke, ekonomske i društvene i kulturne dimenzije, za specifičan kontekst.

Valas i Rasel (Wallace, Russell, 2004) ističu da ekokulturni turizam predstavlja *model korišćenja kulturnog turizma i ekoturizma* od strane lokalnog stanovništva u funkciji izgradnje pouzdanije, održivije budućnosti u postojećim uslovima. Prema Sirakaji (Sirakaya et al. 1999), ekokulturni turizam obuhvata putovanja koja omogućavaju razumevanje drugih kultura u njihovom prirodnom okruženju. Svrha ekokulturnog turizma je *angažovanje lokalnih ekoloških i kulturnih resursa* na dinamičan način, koji se razlikuje od urbanog i konvencionalnog turizma (Hennayake, 2006).

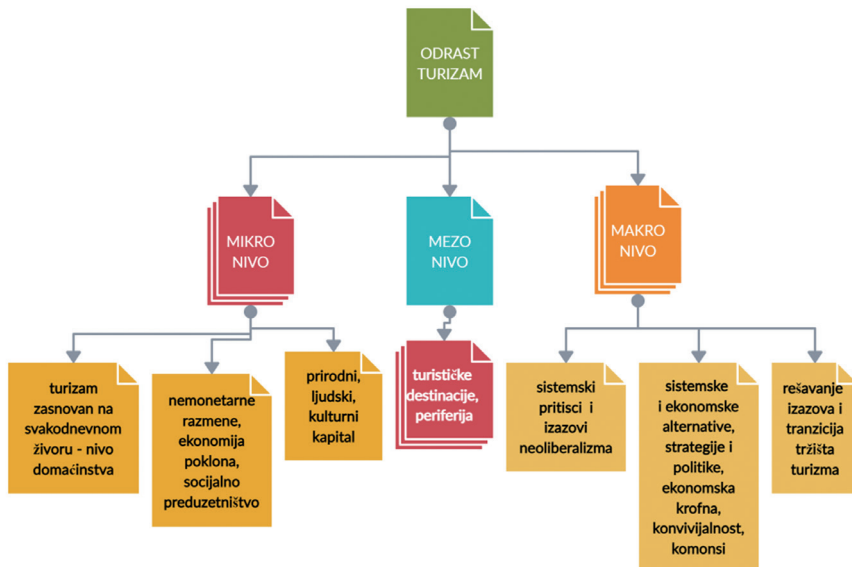
eko, kulturni i ekokulturni turizam javljaju se kao održivi oblici turizma. Održivi turizam pretpostavlja postojani napor u promišljanju o balansiranju njegovih ključnih elemenata, kako bi se održivost ostvarila u stvarnosti, i kako ne bi predstavljala samo deklarativno korišćen pojam.

eko-kulturni turizam praktično predstavlja model za oblikovanje novih načina upravljanja prirodnim i kulturnim nasleđem iz koga proizlazi inspiracija za kreiranje novih alternativnih turističkih ruta (kao održivih proizvoda/usluga) (Kočović, 2017, 2019). Kako bi menadžment ekokulturnog turizma težio realnoj održivosti, on mora pretpostavljati angažovanje prirodnog i kulturnog nasleđa kao autentičnog u okvirima principa, teorije i prakse odrasta, dok će se razumevanjem odnosa kulturnog i prirodnog kapitala i komonsa omogućiti pozivanje na teorije ekonomike kulture, ekološke ekonomike i teorije komonsa.

3.4.4. Odrast turizam

Odrast turizam je zasnovan na prirodnom, kulturnom i društvenom kapitalu. Potencijali kulturnog, društvenog i prirodnog kapitala jesu osnova za oblikovanje odrast turističke ponude. Prepoznavanjem, nadogradnjom i angažovanjem materijalnih i nematerijalnih vrednosti kulturnih i prirodnih dobara i nasleđa, ekokulturni odrast turizam omogućava stabilan razvoj na lokalnom nivou.

Slika 2: Konceptualizacija prirode i delovanja odrast turizma

Izvor: Autorsko oblikovanje prema (Hall, Lundmark, Zhgang, 2020)

Mikro nivo delovanja – Turizam zasnovan na svakodnevnom životu – životnom stilu (life-style oriented tourism, and entrepreneurship), koji se oslanja na primarnu delatnost domaćina i(li) način života za koji se opredelio, koji je često radno intenzivan pa je pomoć posetilaca dobro došla, dok se turizam javlja kao proizvod razmene znanja, rada, smeštaja na relaciji domaćin-posetilac, sa minimalnom novčanom razmenom ili bez nje. Ovi oblici turizma su često zasnovani na uzgoju životinja, (stočarstvo, konji, lovni turizam, agroturizam). To uključuje i različite oblike ekonomije poklona/dara kao nemonetarne razmene, socijalno preduzetništvo, turizam zasnovan na zajednici, prirodnom i(li) kulturnom kapitalu, često u ruralnom kontekstu. Ovi oblici nisu primarno orijentisani ka dobiti, često ograničavaju prakse orijentisane na rast, iako to nije uvek vidljivo na nivou individualne simboličke proizvodnje i potrošnje; cilj je ostvarivanje kvaliteta života kroz rad na otvorenom, samostalni rad i autonomiju rade sa ljudima sličnih interesovanja doprinoseći održivom razvoju, koriste lokalne resurse i razmenjuju znanja (Andersson Cederholm and Sjöholm, 2020, Margaryan, Fredman, Stensland, 2020). Značaj ovakvih oblika turizma je ogroman jer ukazuju na dekomodifikacione prakse.

Mezo nivo delovanja – Odrast turizam zasnovan na destinacijama

Novija istraživanja ukazuju na važnost odstupanja od strategija i menadžmenta turističkih destinacija koje su usmerene na rast, kako bi se stvorio prostor *unutar trenutnih političkih struktura za alternativne ekonomske puteve, agencije i subjektivnosti*, što bi omogućilo stvaranje mreža odrast privrede u turističkim destinacijama, odnosno kako bi se kritički pristup odrasta primenjen na turizmu mogao reflektovati na politike turističkih destinacija (Kulusjärvi, 2020, Amore and Adie 2020). Pored turističkih destinacija, neki autori navode probleme perifernih destinacija gde turizam koji podržava paradigmu rasta naizgled doprinosi progresu, stvarajući dublji razvojni jaz na relaciji urbano-ruralno, gde se otvara prostor za razmatranje pravednijih oblika alokacije resursa i stvorene vrednosti na tragu periferija – destinacija – resursi u funkciji odrasta (Carson, Carson, 2020). Takođe, u razmatranjima menadžmenta turističkih destinacija, mnogi autori polaze od ispoljenih problema koje je turizam doneo, kao što su klimatske promene do kojih dolazi u upravljanju turističkim destinacijama zasnovanim na prirodnom kapitalu. S tim u vezi, autori zagovaraju strategije i ideje koje su u funkciji odrasta, kako bi se izbegla šteta po životnu sredinu izazvana delovanjem turističke industrije i izašlo iz trenutnih štetnih sistemskih okvira (Prideaux, Pabel 2020).

Makro nivo delovanja – analiza međunarodnih preporuka sa ciljem kreiranja odrast turističkih politika

Kroz kritičke preglede različitih međunarodnih preporuka, javnih praktičnih politika, neoliberalnog imperativa rasta, mnogi autori sprovode analize koje uključuju izazove koji se postavljaju pred održivi turizam, kao proizvod neoliberalnih institucionalnih i ideoloških okvira i pritisaka koji se reflektuju na sferu turizma, posebno u pogledu upravljanja, nudeći strateške okvire za postkapitalističku i odrast ekonomiju i turističku industriju (Saarinen, 2020). Tako podstaknut razvoj koji teži održivosti obezbeđuje da se dodatne stvorene vrednosti, preliju, čvršće vežu i zadrže na lokalnom nivou, u uspostavljenoj relaciji nasleđe-lokalna zajednica. Potencijali ekokulturnog turizma su višedimenzionalni. Njegova primarna unutrašnja snaga predstavlja potencijal za osnaživanje i razvoj u socio-ekonomskom smislu. U neophodnom međudejstvu sa drugim resorima i granama privrede, ovaj alternativni vid turizma otvara potencijale za otvaranje novih radnih mesta, zadržavanje stvorene vrednosti na lokalnom nivou i, načelno, bolje uslove za život. Ponuda zasnovana na autentičnim proizvodima i uslugama vezuje vrednost na lokalnom nivou. Bez svesti zajednice o značaju i vrednostima nasleđa, ono se ne može oživljavati na optimalan način, jer se autentičnost ogleda i u većem učešću lokalne zajednice.

Literatura

- Amore, A., Adie, B., 2020, ch: Global Importance, Local Problems: Degrowth in Italian World Heritage Destinations in: *Degrowth and Tourism, New Perspectives on Tourism Entrepreneurship, Destinations and Policy*, Edited by C. Michael Hall, Linda Lundmark and Jundan Jasmine Zhang, Routledge, Taylor and Francis Group London and New York.
- Andersson, E., Sjöholm, C., (2020) ch: Decommodification as a Socially Embedded Practice: The Example of Lifestyle Enterprise in Animal-Based Tourism, in: *Degrowth and Tourism, New Perspectives on Tourism Entrepreneurship, Destinations and Policy*, Edited by C. Michael Hall, Linda Lundmark and Jundan Jasmine Zhang, Routledge, Taylor and Francis Group London and New York.
- Ashworth, G.J. (1999): Tourism in the Communication of Senses: "Place" Displacement in New Mexico. *Tourism Culture and Communications* pp: 115-128.
- Beaud, M., Dostaler, G. (1997), *Economic Thought Since Keynes: a History and Dictionary of Major Economists*. UK: Routledge, London.
- Bell, D. (2014). What is Liberalism? *Political Theory*, str: 682–715.
- Boluk, K., et al., (2020), ch: Rethinking Tourism: Degrowth and Equity Rights in Developing Community-Centric Tourism; in: *Degrowth and Tourism, New Perspectives on Tourism Entrepreneurship, Destinations and Policy*, Edited by C. Michael Hall, Linda Lundmark and Jundan Jasmine Zhang, Routledge, Taylor and Francis Group London and New York.
- Boo, E. (1990). *Ecotourism: The Potentials and Pitfalls*. WWF, Washington, D.C.
- Butler, R.W., Hinch, T.D. eds. 1996. *Tourism and Indigenous Peoples*. Boston, MA: International Thomson Business Press.
- CADTM, ERensep, ELA, 2019, ReCommonsEurope, Manifesto for New Popular Internationalism in Europe, ed: Alexis Cukier, Nathan Legrand and Éric Toussaint, <https://www.cadtm.org/ReCommonsEurope>
- Carson, D., and Carson, D.B., (2020), ch: Opportunities and Barriers for Degrowth in Remote Tourism Destinations: Overcoming Regional Inequalities? in: *Degrowth and Tourism, New Perspectives on Tourism Entrepreneurship*,

Destinations and Policy, Edited by C. Michael Hall, Linda Lundmark and Jundan Jasmine Zhang, Routledge, Taylor and Francis Group, London and New York.

- Castoriadis, C. 1975. *The Imaginary Institution of Society*, English translation Polity Press, 1987
- Castro, C. J. (2004). Sustainable Development: Mainstream and Critical Perspectives. *Organization & Environment*, 17(2), 195–225. <https://doi.org/10.1177/1086026604264910>
- Chakravartty, P., Schiller, D. (2010). Global Financial Crisis: Neoliberal Newspeak and Digital Capitalism In Crisis. *International Journal of Communication*, Vol. 4, str. 670–692.
- Crick, M., (1989), Representation of International Tourism in the Social Sciences: Sun, Sex, Sight, Saving, and Servility, *Annual Review of Anthropology* 18: 307–344.
- Cullenberg, S. (1994), *The Falling Rate of Profit: Recasting the Marxian Debate*. London: Pluto Press.
- D’Alisa, G., Demaria, F., & Kallis, G. (Eds.). (2015). *Degrowth: A vocabulary for a new era*. London: Routledge.
- Davies, A.J. and Prentice, C.R. (1995): Conceptualising the Latent Visitor to Heritage Attractions. *Tourism Management* 16, rr:490–498.
- DEMARIA, F., SCHNEIDER, F., SEKULOVA, F., & MARTINEZ-ALIER, J. (2013). What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values*, 22(2), 191–215. <http://www.jstor.org/stable/23460978>
- Demiroglu, C., Turhanin, E., (2020), Degrowing Tourism: Can Grassroots Form the Norm? In : *Degrowth and Tourism, New Perspectives on Tourism Entrepreneurship, Destinations and Policy*, Edited by C. Michael Hall, Linda Lundmark and Jundan Jasmine Zhang, Routledge, Taylor and Francis Group London and New York.
- Dengler, C., Seebacher, L.M., (2019), “What About the Global South? Towards a Feminist Decolonial Degrowth Approach,” *Ecol. Econ.*, vol. 157, pp. 246–252, Mar. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.11.019>
- Du Cross method. In D. Cvijanović, Д. ЦВИЈАНОВИЋ, A. G. Ivolga, P. Ružić, П. РУЖИЋ, D. Gnjatović, Д.

- Đukić V., (2010), „Država i kultura.“ Studije savremene kulturne politike, Beograd: FDU.
- Đukić, V., (2005), *Kulturni turizam*. Beograd: Clio.
- ECTN, (2007), <http://www.ectn.eu.com/uploads/FinalECTNReport012007.pdf> internet pristup, 20.10.2012.
- Erisman, H. M., (1983), “Tourism and Cultural Dependency in the West Indies.” *Annals of Tourism Research* 10(3): 37-361.
- Escobar, A. (1992). *Imagining a Post-Development Era? Critical Thought, Development and Social Movements*. *Social Text*, 31/32, 20–56. <https://doi.org/10.2307/466217>
- Fairytales to Growth, (2019), dokumentarni film, <https://www.youtube.com/watch?v=dQ4cpOKmde8>
- Fattorelli, M., (2016), *Citizens Public Debt Audit, Experiences, and Methods*, Geneva, Liège: CETIM/CADTM.
- Fennell, D.A. (2001). *A Content Analysis of Ecotourism Definitions, Current Issues in Tourism*, 4(5), pp. 403–421.
- Fletcher, R. (2011). *Sustaining Tourism, Sustaining Capitalism? The Tourism Industry’s Role in Global Capitalist Expansion*. *Tourism Geographies*, 13 (3), 443–461.
- Fletcher, R., Murray, I., Blanco-Romero, A., Blázquez-Salom, M. (2019). *Tourism and Degrowth: An Emerging Agenda for Research and Praxis*. *Journal Of Sustainable Tourism*, 27 (12), 1745–1763.
- Forsyth, P., Dwyer, L., Clarke, H. (1995) *Problems in Use of Economic Instruments to Reduce Adverse Environmental Aspects of Tourism, Tourism Economics*, Vol. 1, pp. 265-282.
- Fotopoulos, T. 2010. ‘Direct Democracy and Degrowth’. *The International Journal of Inclusive Democracy* 6(4) http://www.inclusivedemocracy.org/journal/vol6/vol6_no4_takis_direct_democracy_degrowth.htm
- Fukuyama, F., (2006). *The End of History and the Last Man?* New York, Free Press: Simon and Schuster.
- G. Kallis, G. D’Alisa, F. Demaria, (2015), *Imaginary, Decolonization of Degrowth: A Vocabulary for a New Era*. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203796146>

- Gang, C., (2011), "Sustainable Development of Eco-Cultural Tourism in Remote Regions: Lessons Learned from Southwest China." *International Journal of Business Anthropology* 2(1): 123-135.
- Georgescu-Roegen, N. (1971). *The Entropy Law and The Economic Process*. Cambridge, MA: Harvard University Press. and Georgescu-Roegen, N. (1979). *Demain la décroissance: entropie-écologie-économie*. Lausanne: P.M. Favre.
- Giaoutzi, M., Nijkamp, P. eds. 2006. *Tourism and Regional Development: New pathways*. USA: Ashgate.
- Gómez-Baggethun, E. (2020). More is More: Scaling Political Ecology Within Limits to Growth. *Political Geography*, 76. doi:10.1016/j.polgeo.2019.102095.
- Gorz, André. (1991,1994), *Capitalism, Socialism, Ecology*, Chris Turner, London: Verso. Gorz, A. (1980). *Ecology as politics* (P. Vigderman & J. Cloud, Trans.). Montréal: Black Rose Books.
- Griethuysen P, V., *Why Are We Growth - Addicted? The Hard Way Towards Degrowth in the Involutionary Western Development Path*, *Journal of Cleaner Production*.
- Habermas, J. (1989), *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry Into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge, UK: Polity.
- Hall, C.M., Boyd, S. 2003. *Ecotourism in Peripheral Areas*. Channel View Publications, Clevedon, UK.
- Hall, S., (1996), *Critical Dialogues in Cultural Studies*. London, UK: Routledge.
- Hampton, M. P., (2005), *Heritage, Local Communities and Economic Development*. *Annals of Tourism Research* issue: 735-759.
- Hausknost, D., (2017), *Ch: Degrowth and Democracy in: Handbook of Ecological Economics: Nature and Society*, Spash, C.L. (Ed.). Routledge (1st ed.). <https://doi.org/10.4324/9781315679747>
- Heinrich, M. (2015). *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*. Rosa Luxemburg, Beograd.
- Hendry, J., (2005), *Reclaiming Culture: Indigenous People and Self-Representations*. New York: Palgrave MacMillan.
- Hennayake, N. 2006. *Culture, Politics, and Development in Postcolonial Sri Lanka*. Lexington Books.

- Higham, J.E.S., Carr, A. 2003. "Defining Ecotourism in New Zealand: Differentiating Between the Defining Parameters Within a National/Regional Context." *Journal of Ecotourism* 2(1): 17–32.
- Higham, J. 2007. *Critical Issues in Ecotourism: Understanding a Complex Tourism Phenomenon*. Routledge.
- Honey, M., (1999), *Ecotourism and Sustainable Development. Who Owns Paradise?* Island Press, Washington D.C.
- Illich, I. (1973). *Tools for Conviviality*, New York, Harper & Row
- International, Convivialist*. 2020. "THE SECOND CONVIVALIST MANIFESTO: Towards a Post-Neoliberal World." *Civic Sociology*, June. <https://doi.org/10.1525/001c.12721>
- Isaac Rami 2008.. "Understanding the Behaviour of Cultural Tourists: Towards a Classification of Dutch Cultural Tourists." book, journal? editors, issue, number: 16-25; 31-37
- Jackson, T. (2009). *Prosperity Without Growth: Economics for a Finite Planet* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781849774338>
- Kallis, G. (2011). In Defence of Degrowth. *Ecological Economics* 70, 873–880. <https://degrowth.org/wp-content/uploads/2011/08/In-defense-of-degrowth.pdf>
- Kapoor, I. (2008). *The Postcolonial Politics of Development* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203946145>
- King, B. (1994), "Current Issues: What is Ethnic Tourism: An Australian Perspective." *Tourism Management: Research, Policies, Planning* book, journal 173-176.
- Kočović De Santo, M. (2020a). Rast i odrast: ekonomski stub kao pretnja kulturnoj i ekološkoj održivosti <https://fdu.bg.ac.rs/sr/fakultet/institut/zbornik-radova-fakulteta-dramskih-umetnosti/zbornikradova-fdu-37>
- Kočović De Santo, M., (2019), *Ekokulturni turizam i njegov doprinos održivosti nasleđa*, *Limes plus: Geopolitički časopis*, 1/2 str. 51-73.
- Kočović De Santo, M., (2021) Istorijske lekcije o institucionalnim promenama u resoru kulture: u J.Minović, M. Kočović De Santo, A. Matković (Eds.), *Značaj institucionalnih promena u ekonomiji Srbije kroz istoriju* (str: 34-56). Institut ekonomskih nauka.

- Kočović De Santo, M., (2021b). Platformске задруге као шанса за (postkriznu) трансформацију тржишта културе. In M. Драгићевић Шешић, M. Драгићевић Шешић, T. Николић, & T. Николић (Eds.), *Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija* (pp. 379–398). Institut za pozorište, film, radio i televiziju; Fakultet dramskih umetnosti; Clio.
- Kočović De Santo, M., (2021a) „Escaping Development Hegemony, Towards the Life-Centred Development,“ presented at international conference in the Hague. [Online]. Available on <https://cloud.degrowth.net/s/gbP6C3wz9BH8Aj9>
- Kočović De Santo, M., (2020), Smena ekonomskih ciklusa uslovljena neekonomskim faktorima: nada u rešenja sa periferije, In P. Mitić, D. Marjanović, (Eds.), *Black Swan in the World Economy 2020*, (pp:52–81). Institut ekonomskih nauka. <https://www.library.ien.bg.ac.rs/index.php/monog/article/view/1296/1096>
- Kočović M., 2017, *Doprinos ekokulturnog turizma održivom razvoju zaštićenih područja sa pripadajućim prirodnim i kulturnim nasleđem*, str: 1-340, Faculty of Dramatic Arts, University of Arts, Belgrade <http://eteze.arts.bg.ac.rs/handle/123456789/194>
- Kothari, A., et al, (2018) “Pluriverse: A Post-Development Dictionary,” https://www.academia.edu/39692614/_Pluriverse_A_Post_Development_Dictionary_AUF_2019_NEW_BOOK_edited_by_Ashish_Kothari_Ariel_Salleh_Arturo_Escobar_Federico_Demaria_and_Alberto_Acosta_Download_full_ebook_for_free_PDF_License_Creative_Commons
- Kulusjärvi, O., 2020, ch: Diverse Tourism: A Poststructural View on Tourism Destination Degrowth Transition in: *Degrowth and Tourism, New Perspectives on Tourism Entrepreneurship, Destinations and Policy*, Edited by C. Michael Hall, Linda Lundmark and Jundan Jasmine Zhang, Routledge, Taylor and Francis Group London and New York.
- Kuruma, S. (1965). “An introduction to the Study of Crisis” [Kyōkō kenkū joron]. In Investigation of Crisis [Kyōkō kenkū], Chapter 1. Tokyo: Otsuki Shoten. For marxists.org translated by Michael Schauerte (2006). <https://www.marxists.org/archive/kuruma/crisis-intro.htm>
- Latouche, S. (2014). Imaginary, Decolonisation of. In G. D’Alisa, F. Demaria, G. Kallis (eds.), *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203796146>

- Latouche, S., (2009) *Farewell to Growth*. Cambridge ; Malden, MA: Polity.
- Light, D. and Prentice, R.C. 1994.. “Who Consumes the Heritage Product? Implications for European Heritage Tourism.” In *Building a New Heritage: Tourism, Culture and Identity in the New Europe*, edited by Ashworth G.J. and Larkham P.J, 90-115., New York: Routledge.
- Margaryan, L., Fredman, P., Stensland, S., (2020) ch: Lifestyle Entrepreneurs as Agents of Degrowth: The Case of Nature-Based Tourism Businesses in Scandinavia in: *Degrowth and Tourism, New Perspectives on Tourism Entrepreneurship, Destinations and Policy*, Edited by C. Michael Hall, Linda Lundmark and Jundan Jasmine Zhang, Routledge, Taylor and Francis Group London and New York.
- Martínez-Alier, J., Pascual, U., Vivien, F.-D., & Zaccai, E. (2010). Sustainable De-Growth: Mapping the Context, Criticisms and Future Prospects of an Emergent Paradigm. *Ecological Economics*, 69 (9), 1741–1747.
- Martínez-Alier, J., Pascual, U., Vivien, F.-D., Zaccai, E. (2010). Sustainable de-growth: Mapping the Context, Criticisms and Future Prospects of an Emergent Paradigm. *Ecological Economics* 69(9), https://degrowth.org/wpcontent/uploads/2011/05/martinez-alier_mapping-the-context.pdf
- McCormick, K. 1994. “Can Ecotourism Save the Rainforests?.” Rainforest Action Network http://www.ran.org/ran/info_center/ecotourism.html
- Meadows, D. H., Meadows, D. H., Randers, J., & Behrens III, W. W. (1972). *The limits to growth: A report to the club of Rome*. New York, NY: Universe Books.
- Mirowski, P. (2013), *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. London, UK: Verso.
- Munck, R. (2021). Critical Development Theory: Results and Prospects. In *The Essential Guide to Critical Development Studies* (pp. 23-30). Routledge.
- Munck, R., (2016) “Critical Development Theory: Results and Prospects. https://www.researchgate.net/publication/315729676_Critical_Development_Theory_results_and_prospects
- Mušić, G., (2012), *Istorija ekonomskih kriza u kapitalizmu*, U: *Kriza, Odgovori, Levica – prilozi za jedan kritički diskurs*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd.
- Nuryanti, W. 1996. “Heritage and Post-modern Tourism.” *Annals of Tourism Research* 23: 250-260.

- OECD,(2010) , <http://www.oecd.org/cfe/tourism/oecdtourismtrendspolicies2010.htm>
- Parrique, T. (2019). The Political Economy of Degrowth. Economics and Finance. Université Clermont Auvergne; Stockholms Universitet. Unpublished doctoral dissertation. Retrieved May 31, 2020 from <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-02499463>
- Peck, J. (2010), *Constructions of Neoliberal Reason*. UK: Oxford University Press.
- Pettman, J. J., (1997), "Body Politics: International Sex Tourism." *Third World Quarterly Journal of Emerging Areas* 18(1): 93-108.
- Phelan, S., (2014), *Neoliberalism, Media, and the Political*. UK: Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Pickard, V. (2007), Neoliberal Visions and Revisions in Global Communications Policy from NWICO to WSIS. *Journal of Communication Inquiry*, Vol. 31, No. 2, pp. 118–139.
- Polanyi, K. (2001), *The Great Transformation*. Beacon Press, Boston.
- Prideaux, B., Pabel, A., (2020), ch: Degrowth as a Strategy for Adjusting to the Adverse Impacts of Climate Change in a Nature-Based Destination in: *Degrowth and Tourism, New Perspectives on Tourism Entrepreneurship, Destinations and Policy*, Edited by C. Michael Hall, Linda Lundmark and Jundan Jasmine Zhang, Routledge, Taylor and Francis Group London and New York.
- Radenkovic, I., (2016), *Strane direktne investicije u Srbiji*, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd.
- Rainer, M., (2005), *Nature Conservation Approaches in Cultural Landscapes of Europe*, doktorska disertacija. University?
- Reisinger, Y., (1994), "Tourist-Host Contact as a Part of Cultural Tourism." *World Leisure and Recreation*, 36 (Summer): pages
- Repetto, R., (1985), *The Global Possible- Resources, Development and the New Century*. A World Resources Institute Book, New Haven: Yale University Press
- Richards, G. (1999) *European Cultural Tourism: Patterns and Prospects*. In: Dodd, D., van Hemel, A.-M. (eds) *Planning European Cultural Tourism*. Boekman Foundation, Amsterdam, pp. 16–32.

- Richards, G. 1996. *Cultural Tourism in Europe*. Wallingford, UK: CAB International.
- Rist, G. (1997), *The History of Development: from Western Origins to Global Faith*, London, Zed Books.
- Ruiz-Ballesterosin, E., (2020), ch: *Community-Based Tourism and Degrowth*,
- Saarinen, J., (2020), ch: *Sustainable Growth in Tourism? Rethinking and Resetting Sustainable Tourism for Development in: Degrowth and Tourism, New Perspectives on Tourism Entrepreneurship, Destinations and Policy*, Edited by C. Michael Hall, Linda Lundmark and Jundan Jasmine Zhang, Routledge, Taylor and Francis Group London and New York.
- Sachs, W. (2010) *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books.
- Schneider, F., G. Kallis., J. Martinez-Alier (2010). *Crisis or Opportunity? Economic Degrowth for Social Equity and Ecological Sustainability.*, *Journal of Cleaner Production*, Vol. 18, No.6, pp. 511–518
- Schneider, F., Kallis, G., & Martínez-Alier, J. (2010). *Crisis Or Opportunity? Economic Degrowth for Social Equity and Ecological Sustainability. Introduction to This Special Issue.* *Journal of Cleaner Production*, 18 (6), 511–518.
- Schumpeter, J. (1954), *History of Economic Analysis*. Allen & Unwin.
- Shaw, G., Williams, M., (2006), *Critical Issues in Tourism: A Geographical Perspective*, Library of Congress cataloging-in-publication data, UK
- Silberberg, T. (1995), “Cultural Tourism and Business Opportunity for Museums And Heritage Sites.” *Tourism Management* 16: 360-65.
- Simonis, U.E. Peter A. Victor: *Managing Without Growth. Slower by Design, Not Disaster.* *Environmentalist* 30, 362–363 (2010) <https://doi.org/10.1007/s10669-010-9290-9>
- Sirakaya, E., Sasidharan V., and S. Sönmez. 1999. “Redefining Ecotourism: The Need for a Supply Side View.” *Journal of Travel Research* 38(2): 168-172.
- Smith, V L. (1989), *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Solow, R., (1992), *An Almost Practical Step Toward Sustainability*. Invited Lecture on the Occasion of the Fortie Anniversary of Resources for the Future. Washington, D.C, pp 15

- thematic proceedings* (pp. 452–468). University of Kragujevac, Faculty of Hotel Management and Tourism.
- UNWTO (2000), <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284403745>
- UNWTO, (2021), <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism&https://www.unwto.org/node/11557>
- Victor, P. (2008), *Managing Without Growth: Slower by Design, Not Disaster*: Edward Elgar
- Vićentijević, D., & Kočović, M. (2016). Tourist valorization of the Gračanica monastery based on the Hilary in: *Spa tourism in Serbia and experiences of other countries*:
- Wallace, G., Russel, A. (2004), *Eco-Cultural Tourism as a Means for the Sustainable Development of Culturally Marginal and Environmentally Sensitive Regions*. New Delhi: Sage.
- Walle, A. (1998), *Cultural Tourism: A Strategic Focus*. Boulder: West View Press.
- Ziffer, K.A. (1989) *Ecotourism: The Uneasy Alliance*. Conservation International, Washington, D.C.

4. SPECIFIČNOSTI ODRASTA (ALTERNATIVNIH) TURISTIČKIH TRŽIŠTA

Ovaj deo monografije za cilj ima da ukaže na osnovne karakteristike tržišta ekokulturnog turizma (sa osnovnim elementima ponude i tražnje), pre svega zasnovanog na prirodnom i kulturnom nasleđu, njihovom očuvanju i održivoj upotrebi. Polazeći od masovnog turističkog tržišta i njegovih implikacija (koje su vodile postepenoj evoluciji turističkog tržišta prema etičkim), omogućiće bliže razumevanje odrast - alternativnih turističkih niša, podržan teorijskim okvirima održivih tranzicionih tržišta i evolucionarne ekonomije.

Turističko tržište novog doba (*New-age tourism* (NAT)) uvodi u analizu razmatranje specifičnih unutrašnjih potreba ukrštenih sa spoljašnjim izazovima, koji zajedno formiraju ponašanje i ponudu. Odrast turistička tržišta, kao alternativna, NAT i specifična se mogurazumeti kroz teorije evolucione ekonomije i održivih tranzicionih tržišta, ekološke ekonomike, teorija kulture, ekonomike kulture, antropoloških i prostornih perspektiva. Ove brzorastuće naučne teorije, pre svega teorije odrasta, evolucionarne ekonomije i održivih tranzicionih tržišta razvijaju se od 2009. godine. Oslanjaju se na tranzicione teorije, kritičke razvojne studije, znanja o održivim tranzicionim tržištima i institucionalnim promenama koje su izazvane globalnim problemima. Usled sistemskih pritisaka koji nose odlike „permanentnih kriza“, promene političkih, ekonomskih i ideoloških kurseva su postale neophodne.

Tranzicione studije objašnjavaju kako dolazi do radikalnih promena u tržišnim nišama u kojima se ostvaruju društvene funkcije. Pomenute studije su primarno situirane u mezo-nivou sociotehničkih sistema (Geels, 2002, Kočović De Santo 2020). Analitički okvir održivih tranzicionih tržišta otvara debate sa makro-nivoa o promeni prirode kapitalizma i društvene interakcije, ali i analize na mikro-nivou koje se odnose na promene individualnih izbora, stavova i motiva (Kočović De Santo 2021a).

Prema tome, odrast alternativna tržišta jesu specifična, često predstavljaju tržišne niše, deo su masovnog turističkog tržišta, odnosno tržišni segmenti ukupnog turističkog tržišta. Smatra se da radikalne inovacije nastaju u tržišnim nišama, tamo gde akteri neguju razvoj alternativa (Rip and Kemp, 1998). Na ovaj način shvaćene odrast tržišne niše turizma predstavljaju revolucionarne inkubatore tržišne transformacije, jer dovode do pritiska i promena (Kočović De Santo 2021a). Saveznici promena deluju tako što stvaraju pukotine, tenzije i prilike,

što je način za upravljanje procesima tranzicija (Köhler, J., Geels, F. W., Kern, F., Markard, J. et al., 2019, Kočović De Santo 2021a). Teorija održivih tržišnih transformacija kao saveznike prepoznaje, kroz njihovo delovanje, društvene pokrete, zajednice, civilni sektor i kulturu. Civilni sektor je nosilac društvenih vrednosti i reakcija usmerenih na goruće planetarne izazove (društva, životne sredine, ekonomije i kulture) (Kočović De Santo 2021a).

Zbog toga, kritička analiza je neophodna i ima za cilj da obuhvati odnose koji vode ka neophodnim evolucijama institucija, tržišta i organizacione arhitekture, odnosno neophodnosti njihovog preobražaja u okviru konteksta permanentne krize savremenih sistema, koji impliciraju neminovne promene u sferi kulture, životnoj sredini, društvu u celini, pa i u ekonomiji.

Održivim tržišnim transformacijama se približavamo promeni paradigme koja je usmerena prema iskustvu, uzbuđenju i znanju, vrlini i etici u tržišnom ponašanju i izborima, i koja oblikuje odrast alternativno turističko tržište. Načelno posmatrano, odrast alternativno turističko tržište odlikuju izvesne sličnosti, ali i posebnosti u odnosu na druga tržišta. Ponuda i tražnja su prostorno odvojene, dok se proizvodnja i iskustvo sadržaja odigravaju na istom mestu. Ove dve strane susreću se na tržištu turizma posredstvom nestandardnih kanala.

Tabela 3. Komponente turističkog sistema

TRAŽNJA	PREMOSTIOCI	PONUDA I DESTINACIJA
Determinante	Transport	Atrakcije
Motivacija	Posrednici u turizmu	Usluge
Ponašanje potrošača	Marketing posrednici	Infrastruktura

Izvor: (Vanhove, 2005, Kočović 2017)

Turistička tražnja, kao fenomen, odnosi se na aktivnosti posetilaca i njihovu ulogu u korišćenju roba i usluga. Takođe, turizam može biti posmatran iz perspektive ponude, kao skup produktivnih aktivnosti usmerenih na posetioce. Posetilac je putnik, koji se uglavnom kreće destinacijama van njegovog uobičajenog okruženja.

Koji pokretači motivišu ekokulturnog turistu kao odrast turistu da se upusti u takav oblik kretanja?

Određeno područje primamljivim čini nasleđe koje predstavlja osnov za kreiranje novih turističkih proizvoda i usluga. Vrednost nasleđa u tom slučaju može i treba da dominantno apsorbuju na lokalnom nivou kako sama zajednica, tako i posetioci, u uspostavljenim razmenama koje često imaju nemonetarni karakter.

U tom smislu, poseban akcenat se stavlja na važnost ponovnog promišljanja o turizmu gde se prava lokalnih zajednica stavljaju na središnje mesto u promišljanju odrast turističkih praksi (Boluk et al. 2020). Paralelno se prepoznaje put ka operacionalizaciji odrast turizma, koji pretpostavlja osvežavanje komunitarnih principa, zajednice, zajedničkog - komonsa, konvivijalnosti u upravljačkim pristupima odrast turizma zasnovanog na zajednici (Ruiz-Ballesteros, 2020), praktikovanju zajedničkog i preispitivanju *grassroots* pristupa koje iniciralokalna zajednica (Demiroglu, Turhanin, 2020).

Mnoge dosadašnje studije kulturnog turizma, u cilju utvrđivanja tržišta, težište su stavljale na veličinu, a ne na ispitivanje tananih razlika na stranama tražnje (perspektiva turista) i ponude (zajednica, nasleđe, proizvodi/usluge). Ovako usmeren pristup stvara ograničenja u razumevanju relevantnih tržišnih niša (Hughes and Allen 2005).

Razumevanje funkcionisanja tržišta ekokulturnog turizma kao odrast turizma može pružiti dodatne informacije za integrativno upravljanje nasleđem. Isak kao problem navodi nedovoljno shvatanje motivacije turista za kulturno turistička kretanja. Iako je mali broj istraživanja posvećen ovoj temi, ona uglavnom izričito pažnju usmeravaju jedino ka turistima koji posećuju destinacije bogate kulturnim nasleđem, pa je lako doneti dalje zaključke o njihovim sklonostima (Isac, 2008).

Kako bi se negativni aspekti turizma umanjili i otklonili, neophodno je postojano istraživanje determinanata koje određuju turizam. Iz antropoloških teorija proizlaze dve linije ispitivanja ovih determinanata: ispitivanje *motiva turista* i *uticaja turizma na lokalnu zajednicu* (Kočović, 2017).

Tabela 4. Turizam - antropološka perspektiva

1) Šta se dešava sa vrednostima usled neminovnih kulturnih i prirodnih promena, kada dobra postanu masovnije dostupna posredstvom tržišta turizma?	Grinvud 1977, Koen 1988, Frum 1991, Dejvis 1997, Orams 1999.	Fokus na lokalnu zajednicu i nasleđe, i potencijalne uticaje turizma na promene
--	--	---

2) Šta predstavljaju značenja rada i odmora u različitim kulturama?	Mak Kanel 1976, Neš 1981.	Fokus na turiste, njihove motive, kroz psihosocijalne karakteristike, status
3) Kakva je dinamika i uticaj kontakta između turista i meštana koji pripadaju različitim kulturama?	Mahlis & Burh 1983, Nufez 1989, Rozel 1988, Silverman 2001.	Fokus na zajednicu na koju turisti i turizam imaju uticaj
4) Kako se kultura predstavlja u turističkim postavkama i kako se percipira?	Adams1984,1995; Burner1987; Burner & Kiršenblat-Gimbelt 1994; Uri 1990.	Fokus na nasleđe i njegovu interpretaciju za turiste
5) Kako se kulturne tradicije menjaju kroz vreme da bi se poklopile sa turističkim očekivanjima? I kako razlikovati autentičnu od lažne (kulture)?	Benediks1989, Gamper 1981, Leong1989; Burstin 1964.	Fokus na promene koje turizam izaziva - Gubljenje autentičnosti, kulturne vrednosti, u lokalnoj zajednici, sa ciljem postizanja zadovoljstva turista
6) Kakva je veza između igara, rituala i hodočašća?	Koen1979, Tarner 1982, Greburn 1983.	Sinteza tradicije, lokalne zajednice, potencijal za oblikovanje u turističke proizvode
7) Kako i zašto su etnički stereotipi konstruisani tako da manipulišu korist turizma?	Koen1979, Mek Kanel 1984, Van Den Berg 1994, Desmond 1999	Fokus na lokalne zajednice, sa ciljem privlačenja turista
8) Kako zaštititi prirodne oblasti i kulturne tradicije tako da najveće koristi od turizma imaju lokalne zajednice?	Edington i Smit 1992; Hani 1999, Lindberg 1991.	Pomak ka rešenjima koje ekokulturni turizam može da donese, sa ciljem ostvarivanja koristi za lokalne zajednice
9) Kakve se promene dešavaju autohtonom stanovništvu, kada se ono integriše pomoću turističkog tržišta?	Seiler-Baldindžer 1988, Mansperger 1995.	Negativi uticaji turizma na lokalne zajednice, koje neminovno menjaju svoju tradiciju u susretu sa turistima

10) Kakvi su odnosi moći u kontekstu turizma, koji određuju ko dobija a ko gubi? I zašto je lokalna participacija važna za uspeh turizma?	Jang 1999, Stoniš 2000.; Elper Vud 1998, Bukbajnder i ostali 1998; Vunder 1999.	„Vin/luz“ pristup, koji ne mora biti nužno takav; Prve teorije o značaju participacije lokalnog stanovništva u kontekstu fer turizma.
---	---	---

Izvor: Autorovo oblikovanje, Kočović, 2017 iz Amanda Stronca (2001) integralni pregled antropoloških teorija o turizmu

Kroz ilustrovani pregled antropoloških istraživanja, može se uočiti kritička potreba za promišljanjem i nalaženjem optimalnih rešenja za amortizovanje negativnih turističkih uticaja, koji su uočeni kao izazovi masovnog turizma. Istraživanja su sprovedena tako da uticaj nastao delovanjem turizma na lokalnu zajednicu, prirodna i kulturna dobra bude što manji. U ovim istraživanjima, pod pojmom *turizam* se uglavnom podrazumeva masovni turizam i posledice koje je on doneo. Kao manu ovih teorija može se uzeti to što one gotovo nužno polaze od suprotstavljenih interesa i nepovoljne raspodele moći interesnih grupa.

Kočović, pozivajući se na Pšechlavskog,¹³ ukazuje da je turizam stavljen u kontekst interkulturalnog dijaloga i kontakta ostvarenog kroz odnos *kulture recipijentnih društava; turiste; turistički kontakt; društveno-kulturnu modifikaciju* (Kočović, 2017). Alternativni turistički sistem, prema tome, čini niz uzajamnih delovanja u kojima se vrednost stvara između putnika i elemenata iz prirodne, društvene i kulturne okoline. Ovakav pristup karakteriše izraženiji humanistički i holistički pristup prema turizmu i njegovim pozitivnim uticajima, pri čemu etička dimenzija postaje neodvojiva od turizma, *negativnih stavova i razvoja patološkog ponašanja*¹⁴(Ibid.), ukoliko je cilj težnja za postizanjem istinske održivosti.

Nasleđe, uz lokalno stanovništvo u posebnom prostornom kontekstu, predstavlja idealan preduslov za oblikovanje alternativnih vidova turizma.

Alternativnu turističku ponudu karakterisaće višeslojni set vrednosti sastavljen od materijalnog i nematerijalnog nasleđa i lokalne zajednice koja načinom života odražava svoj identitet i destinacijsku vrednost.

Iako nema jasnih odrednica ko se sve može privući ovakvim oblicima turizma,

13 Autor insistira na kategorijama koje određuju najviše vrednosti: istina, dobro, lepota, sloboda. Čovek i društvo, kako navodi, treba da budu slobodni, kako bi mogli da saznaju istinu, da teže lepom i dobrom i da stvaraju.

14 Autor navodida, pored pozitivnih uticaja kulture posećene zemlje, turizam favorizuje i površna delimična saznanja i utiče na razvoj negativnih stavova i patoloških ponašanja (alkohol, droga, prostitucija, delinkvencija).

sve alternativne postmoderne turiste karakteriše radoznalost, uglavnom veći stepen obrazovanja, zainteresovanost za različite kulture i otvorenost za učenje; oni, takođe, vole da imaju slobodu u pogledu načina na koje prave izbore, koji su u najvećem broju slučajeva etički osetljivi.

Utvrđivanje tržišta ekokulturnog turizma, u okvirima odrast ideja jednako je izazovno i značajano, jer omogućava uspostavljanje važnih odnosa:

1. Upotreba i očuvanje nasleđa se može podstaći ekokulturnim (kao odrast turizmom). Ostvareni efekti sinergije kroz međuresorno i međusektorsko povezivanje podižu kapacitete lokalne zajednice (npr. odgovorna ekonomija, socijalno preduzetništvo, ekonomija poklona, ekonomija nege);
2. Omogućena je razmena iskustva i znanja, zasnovana na načelima solidarnosti između direktnih učesnika na tržištu ekokulturnog turizma. Dobrobiti proistekle iz međusobne interakcije predstavljaju *win-win* situaciju, odnosno obe stranese na dobitku;
3. Dekomodifikacija, kao proces suprotan komodifikaciji, uspostavlja se kroz odgovorne vidove ekonomije vođene odrast turizmom.

4.1 NAT (New Age Tourism) odrast turistička tražnja

Priroda odrast tražnje može se shvatiti kroz diskurs NAT (turizma novog doba) i određena je motivima i potrebama turista. To znači da se tražnja u kontekstu turizma može posmatrati kao ukupan broj ljudi koji putuju ili žele da putuju, koristeći turističku infrastrukturu (objekte, usluge, rute/puteve), u uslovima koji ih izmeštaju iz mesta stalnog boravka.

Burkart i Medlik govore o determinantama turističke tražnje koje su određene *internim individualnim faktorima izraženim kroz potrebe i želje, koje utiču na turističke izbore*, a od njih zavisi izbor destinacije (Kočović, 2017). U operativnom smislu, posao marketing menadžmenta je da utvrdi ove potrebe¹⁵. Neophodno je razumeti i poznavati interne psihološke procese i njihov uticaj na izbore koje putnici prave.

Kulturni turisti, posebno iz evropskih razvijenijih zemalja, teže ka traženju destinacije u kojima mogu da iskuse i nauče o načinu života lokalnog stanovništva (Kočović, 2017). Oni radije biraju autentičnost u jednostavnom smeštaju, interakciju i atmosferu koja pretpostavlja veći kontakt sa lokalnom zajednicom i

15 Marketing koncept utvrđuje: proizvod/cenu, kupca, (odnose na tržištu), promociju, distribuciju. Osoba koja se bavi istraživanjem tržišta ne mora nužno da bude iz sfere marketinga, ali je dobro da raspolaže principima i tehnikama neophodnim za istraživanje tržišta (to se odnosi na ispitivanje potreba kupaca/konzumenata i eventualne projekcije, sa ciljem formiranja novih turističkih proizvoda i usluga).

samostalni izbor koji opredeljuje kretanje (Kočović De Santo, 2020a). Za 60% posetilaca, kultura predstavlja glavnu komponentu razloga puta (WTO 2000; 2004). Kulturni turizam, određen kao tržišni segment, tokom protekle decenije je zabeležio rast od oko 15% na godišnjem nivou. Evropska komisija navodi da je oko 20% dolazaka u Evropu motivisano kulturnim razlozima (Kočović, 2017). Nadovezujući se na psihološka istraživanja o *potrebama*, Tomka zaključuje da je turistička kulturna potreba diferencirani oblik kulturne potrebe (Tomka, 1998). Kao takva kulturno turistička potreba, u čoveku se stvara pod psiho-socijalnim uticajima¹⁶. Autorka suštinu ove potrebe predstavlja kao potrebu za promenom mesta stalnog boravka, kraću promenu načina života, potrebu za upoznavanjem novih i drugačijih prostora, ljudi, tradicije, kulture i sl (Tomka, 1998).

Međutim, nema dovoljno istraživanja koja se bave tražnjom na tržištu kulturnog turizma i uopšte alternativnih oblika turizma, ali su takva istraživanja neophodna da bi se upotpunila slika o tržištu. Kroz definicije kulturnog turizma autori polaze uglavnom od kulturno-turističkog potencijala, koji izražava sve ono što može da se oblikuje u proizvode kao što je nasleđe. Izvestan broj definicija akcenat stavlja na obe strane (balansirajući između motivacione prirode turiste da poseti nešto što je već obuhvaćeno ponudom), a veoma mali broj definicija je fokusiran na samog turistu. Takođe, definicije ne sežu dalje od motiva turiste da se kreće na određeni način. U tom smislu ne postoji povratna informacija koja bi ukazala na stepen uključenosti, interakcije sa lokalnim stanovništvom, način prijema informacija i, uopšte, u vezi sa ukupnim doživljenim iskustvom koje se kompletira nakon putovanja (Kočović, 2017). Timoti i Bojd ukazuju na neophodnost dubljeg istraživanja *ljudskih iskustava na mestima od istorijskog značaja*, kao i načina na koji ljudi interpretiraju doživljaje, ugrađene u *socijalni poredak i socijalne grupe određenog društva* (Timothy and Boyd, 2003). S obzirom na to da su doživljaji subjektivne kategorije, različiti turisti mogu različito reagovati na iste doživljaje (Isaac Rami, 2008), jer upravo od različitih sociokulturnih profila zavise interpretacije identičnih turističkih proizvoda (Kočović, 2017).

Od sedamdesetih godina prošlog veka gotovo da ne postoji društveno-humanistička disciplina koja se nije bavila fenomenom turizma, pa su tako nastale discipline: antropologija turizma, sociologija turizma, psihologija turizma, ekonomika turizma i slično.

Težeći da otkriju sociološke determinante koje određuju turističku kretanju, mnogi autori su najpre polazili od psiholoških, odnosno motivacionih fenomena. Motivi imaju individualistički karakter, za razliku od fenomena turizma, koji na neki način konstituše društveno ponašanje kao univerzalnije. Pozivajući se na Fustera i Todorovića, Kočović navodi definiciju sociologije turizma kroz predmet njenog izučavanja. *Sociologija turizma bi izučavala turistička ponašanja ljudskih*

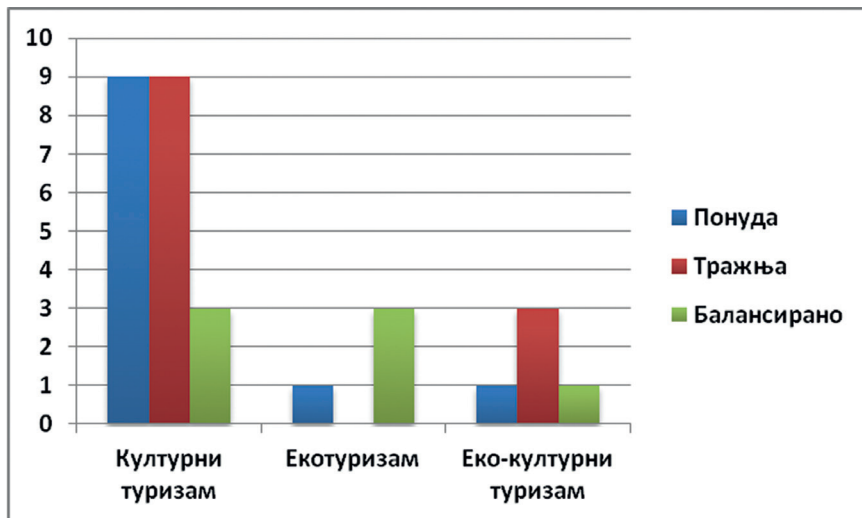
16 Određeni način života, uslova sredine u kojoj čovek živi i stepena kulture pojedinca.

grupa prema starosti, nacionalnosti, kulturnom, intelektualnom nivou, društvenoj sredini, klimi, mentalitetu, religiji, imitacionim faktorima i sl. (Kočović, 2017). Fuster proširuje ovu definiciju logičnim elementima koji su joj nedostajali, a koji bi rekli nešto više o odnosima između turista i domaćina, pa je set obrazaca ponašanja i odnosa ostvarenih u turizmu u tom smislu definisao kao *turističku artikulaciju* (Kočović, 2017). Takav smer koji podrazumeva uvažavanje obe strane koje direktno utiču na fenomen turizma (turista-domaćin), jednako interesuje antropologe čija su istraživanja uglavnom išla u pravcu negativnih uticaja koje turizam donosi zajednici. Lanfant u diskurs turizma uvodi problematiku dokolice, i navodi da je *logika individualnih izbora potčinjena predstavi atributa dokolice (...) a dokolicu određuje želja za bekstvom, traženje zadovoljstva, uskraćivanje prisile, individualna ostvarenja i sl.* (Todorović, 1982). Dokolica i slobodno vreme jesu kategorije šireg ranga od turizma, koje su i prema mnogim odrast teoretičarima pozicionirane kao centralno značajne u ostvarivanju kvalitetnog života. Dalje, autorka Lanfant konfrontira dihotomne relacije između turista i lokalnih zajednica analizirajući njihove interese, kroz elitističko-populistički tj. nacionalno-elitistički u odnosu na lokalno-populistički; tradicija u odnosu na moderno. Blisko prethodnom, suprotstavljene su i relacije lokalnih kultura i turizma; kulturne vrednosti i ekonomske vrednosti i slično (Todorović, 1982, Kočović, 2017).

Skoro sve pomenute relevantne definicije (za eko, kulturni, ekokulturni turizam) fokusiraju se na uspostavljene odnose između turista i domaćina. Izbor destinacije i željeni način života, u toku samog puta, ali i iskustvo nakon puta, kao i svrha putovanja koja često ukazuje na određene potrebe za dokolicom, odmorom, uživanjem u kulturno-umetničkim, prirodnim sadržajima i radu na sebi – predstavljaju manje analizirane procese.

Cilj sistema mapiranja i prebrojavanja definicija na koje se autorka pozivala za potrebe istraživanja doktorske disertacije je bio otkriti pristupe koji su određeni u odnosu na ponudu i(li) tražnju, prilikom definisanja (Kočović, 2017). Grafikon 2 grafički prikazuje relaciju između korišćenih definicija eko, kulturnog i ekokulturnog turizma.

Grafikon 1. Definicije kroz fokus na tražnju / ponudu

Izvor: Samostalno oblikovanje na osnovu 32 definicije (Kočović, 2017)

U obzir su uzete ukupno 32 definicije. Od toga se 21 definicija odnosi na kulturni turizam, pri čemu je devet definicija usmereno na ponudu (definicije akcentuju ponudu-atraksije zasnovane na nasleđu), devet na tražnju (definicije opisuju potrebe, želje i motivaciju turista da se kreću), dok tri definicije balansirano, odnosno objedinjeno tretiraju ponudu i tražnju kao neodvojive elemente tržišta kulturnog turizma.

Eko turizam broji šest definicija, među kojima se jedna strogo odnosi na ponudu (odnosno nasleđe), dok je pet definicija balansirano usmereno na ponudu i tražnju. Kod definicija eko turizma, često su obuhvaćeni društveno odgovorni aspekti koji podržavaju održivi razvoj kroz očuvanje životne sredine, blagostanje za lokalnu zajednicu, razumevanje lokalne zajednice, preduslov održivog razvoja, poštovanje prirode i sl. U nekim definicijama obuhvaćeni su prethodno pobrojani aspekti, za koje se može reći da su u domenu socijalnog marketinga, jer se proizvod odnosi na promenu obrazaca ponašanja. Za ekokulturni turizam izdvojeno je pet definicija, od kojih je jedna usmerena na perspektivu ponude, pri čemu je ekokulturni turizam viđen kao *model* koji zajednica koristi za postizanje većeg blagostanja, jednake balansirano usmerena na *putovanja uslovljena sagledavanjem kulture u prirodnom okruženju*, dok su tri definicije usmerene na tražnju *sa dodatim etičkim dimenzijama upotrebe nasleđa; nasleđe – faktor mira; nasleđe – faktor stabilnosti za lokalnu zajednicu* (Kočović, 2017).

U 21. vekugradovi kao generatori atrakcija (letovališta, tematski parkovi i dr) privlače na milione turista za dnevne turističke posete, sa okolnim zanimljivostima koje se oslanjaju na bogatstvoprirodnog i kulturnog nasleđa. Prepoznat je određeni broj faktora koji utiču na ponašanje turista: *ekonomski, cenovni, demografski, geografski, socio-kulturni stavovi, mobilnost, regulatorni uslovi, mediji i komunikacije, informacione tehnologije* (Vanhove, 2005).

Eko-kulturni turista je kreativan, nezavisan, spontan, slobodan, sklon eksperimentisanju, avanturizmu, traganju za novim znanjem i iskustvima (Kočović, 2017). On ima potrebu za raznolikim mogućnostima i samostalnim izborom koji je kontekstualizovan zajedničkim „višim ciljevima“, većom komunikacijom, ličnim delovanjem. On se samostalno informiše, napredno koristi savremene tehnologije, aktivno učestvuje u nalaženju novih sadržaja na odmoru (Kočović, 2017). On je aktivista i na odmoru.

Kulturni turisti su obrazovaniji i pokretniji u odnosu na ostale turiste (Formica and Uysal 1998; Craine 1999; Kemmerling Clack 1999; Kerstetter, Prentice, Witt and Hamer 1998; Richards 1996; Isaac 2008, Kočović, 2017, Kočović De Santo, 2019, 2020a). Kretanja kreativnog i kulturnog turiste su određena istorijskim i kulturnim sadržajima¹⁷, po načelu *najmanje jednog mesta* u mnoštvu sadržaja. Takav turista svojim sklonostima i potrebama utiče na stvaranje novih formi specifičnih/alternativnih oblika turizma i turističkih proizvoda kao što su putevi svile, vina, tradicionalnih zanata, putevi domorodačkih naroda, obrazovni kampovi etnoloških i antropoloških znanja, joga kampovi, avanturistički kampovi, preživljavanja u prirodi, posete komunama i zajednički rad i sl.

Eko-kulturni kao odrast turisti su kreativni. Oni razvijaju svoj kreativni potencijal krećući se po određenim rutama. Na taj način se približavaju lokalnom stanovništvu, stiču znanja i iskustva koja razmenjuju, upoznavajući se sa nasleđem odabranih destinacija. Pojam *kreativni turisti* odnosi se na putnike tržišne niše kulturnog turizma, koji se javljaju i kao subjekti podrške delovanju kreativnih i kulturnih industrija.

Promene koje se tiču novih konzumenata, novih tehnologija, nove forme proizvodnje, novih menadžment stilova koji se javljaju kao odgovori na sistemske izazove su dovele do novog koncepta odrast turizma promišljanjem kroz NAT okvire. Moguće je zaključiti da je odrast NAT tražnja kompleksnija, jer zavisi od većeg broja specifičnih činilaca. Ovu tražnju karakteriše veća segmentacija, potreba za fleksibilnošću u ponudi i distribuciji, uz stvaranje vrednosti delovanjem sinergije (Vanhove, 2005, Kočović, 2017). Segmentirana tražnja ukazuje

17 Autor navodi da kretanje kulturnih turista podrazumeva najmanje jednu aktivnost koja se tiče kulture, umetnosti, nasleđa ili istorije; sličan zaključak se iznosi u studiji o turizmu Kvinslenda(2004) - 50% od svih međunarodnih posetilaca su kulturni turisti, jer su obišli najmanje jedno kulturno mesto tokom posete.

na specifične tržišne niše i zahteva dobro poznavanje tržišta, kako bi se identifikovale grupe odrast putnika i njihove specifične potrebe. NAT postoji onda kada je odmor fleksibilan a troškovi konkurentni troškovima masovnog turizma, uz etički uspostavljene kriterijume koji oblikuju tražnju i ponudu. U funkcionisanju NAT ne dominira ekonomija obima, već usluge po meri posebnih potreba odrast putnika. Odmor je određen prema različitim i specifičnim potrebama, zaradama, vremenu i interesovanjima. Odrastturisti su obrazovaniji i više orijentisani prema određenim destinacijama, nezavisniji, fleksibilniji i svesniji potrebe za očuvanjem životne sredine i kulture u funkciji društvene vitalnosti. NAT turisti pretpostavljaju da su životna sredina i kultura ključni činioci dobrog odmora i iskustva (Vanhove, 2005, Poon, 1989, Kočović, 2017).

Kulturni turisti očekuju veći stepen povezanosti sa lokalitetima i veliku važnost pridaju edukativnoj komponenti puta. Za neke posetioce, turizam zasnovan na nasleđu je više od obrazovanja ili rekreativnog zadovoljstva. Autori navode tri važne komponente u vezi sa posetama: iskustvo u vezi sa nasleđem, rekreaciono iskustvo i učenje istorije (Isaac Rami, 2008; Kočović 2017).

Tržišni okvir NAT je dobra polazna osnova za razumevanje tražnje odrast turizma na primeru ekokulturnog turizma, ali i putnika koji su vođeni novim iskustvima u potrazi za realnim utopijama. Ekokulturni turista je etički osvešćen. On putuje da bi uživao u iskustvu, jednako uvažavajući prirodno, kulturno i živo nasleđe, avanturu, nova znanje i socijalne interakcije. Kada govori o *nematerijalnim iskustvima*, Skot (Scott, 2011) navodi da ona *obuhvataju neke od najvažnijih dimenzija života: ljubav, čežnju, inspiraciju, radost, uzbuđenje i zadovoljstvo*, dodajući da se ova iskustva ne mogu čulno percipirati, iako je njihovo prisustvo svakodnevno u našem životu. Obuhvatanje i merenje nematerijalnih vrednosti je predmet delovanja različitih oblasti, *uključujući razvoj zajednice, privatnog sektora, vladu i muzeje* (Scott, 2011).

Praktična razlika iz perspektive tražnje za ekokulturnim turizmom odnosu na masovni turizam leži u jačem etičkom aspektu i na strani je ekokulturnih turista. Mnogi autori etičku upotrebu nasleđa vide upravo kroz ekokulturni pristup, kako bi se rešila razna pitanja društvene odgovornosti: faktor mira,¹⁸ pristup jednakosti i pravdi za ugroženu lokalnu zajednicu¹⁹ (Jamal, Camargo 2013).

18 Autor navodi ovaj faktor zbog povećanog broja sukoba koji proističu iz socijalnih, ekonomskih, verskih i političkih razloga.

19 Autori ukazuju na probleme koji ugrožavaju održivi turizam a pojavljuju se na nivou destinacije - naročito na problem (ne)pravednosti, uključujući i siromašne, manjine i starosedeoce, gde su okviri pravde orijentisani na društvenu i kulturnu dobrobit ugroženih populacija, uz pokušaj rešavanja siromaštva lokalnih zajednica, delovanjem održivih oblika turizma.

Tabela 5. Razlike između masovnog i alternativnih vidova turizma

Vrsta	Alternativni oblici turizma	Masovni turizam
Smeštaj	Apartmani, dnevno izdavanje stanova, pansioni, noćenje s doručkom (B&B), vikendice, hosteli, eko i druge komune	Internacionalni hoteli i domaći hoteli
Hrana	Lokalna hrana i specijaliteti u malim porodičnim restoranima	Internacionalna kuhinja, standardni restorani brze hrane (Mek Donalds i slično)
Suveniri	Rukotvorine, proizvodi porodičnih preduzeća (KKI), zanatski proizvodi (med, sir, začini, sapuni...)	Proizvodi masovne proizvodnje
Transport	Lokalni za manji broj osoba: minibusevi, bicikli, konji, vozovi, niskobudžetni avioprevoz, javni prevoz	Rent a car, skuplje transportne opcije

Izvor: Adaptirano za potrebe doktorata (Kočović, 2017), (prema autorima: Hampton, 2005; Murzyn 2012)

4.2 Odrast kao NAT ponuda i novi proizvodi

U publikaciji zasnovanoj na desetogodišnjem istraživanju, Ričards ukazuje na rast broja ustanova kulture u mnogim evropskim zemljama, koji se udvostručio u odnosu na period pre tranzicije. Ustanove kulture, naročito muzeji, prema više-decenijskom trendu su predstavljali neizostavne tačke poseta za kulturne turiste. Iako se muzeji prema savremenim trendovima menjaju i postaju mnogo više interaktivni, a manje interpretativni, i dalje je korisno pratiti posete muzejima kao parametar kulturno turističkog kretanja. Prema Evropskoj komisiji, u posmatranom periodu na nivou EU je postojalo oko 200.000 zaštićenih spomenika kulture i 2,5 miliona zgrada od istorijskog značaja. Ričards dodaje da je važna uloga ustanova i spomenika kulture u urbanom i ruralnom razvoju. (Richards,

2001). Pored toga što konstituišu najveći sektor evropske tržišne atraktivnosti, oni počinju da zauzimaju centralna mesta u strategijama urbanog i ruralnog razvoja i programima koji se tiču poboljšavanja imidža.

NAT ponudu čine *atrakcije, usluge i infrastruktura* (Vanhove, 2005). Atrakcije uključuju sredstva koja su stvorili priroda i čovek, kako bi se ljudi odvojili od matičnih sredina i podvrgli novim iskustvima. Ova iskustva uključuju zadovoljstvo, uživanje, opuštanje, obrazovanje, kulturno uzdizanje, verske pobude, duhovne inspiracije, zdravlje i velnes, zahvalnost prirodi i otkrivanje porekla (Gunn & Var 2002; Leiper, 1990; Lew 1987; Timothy and Boyd 2015, Kočović 2017).

Atrakcije predstavljaju generatore tražnje, dajući razlog za posetu destinaciji. Zato su alternativne forme poput ekokulturnog turizma kao odrast turizma značajne u promociji i verifikaciji nasleđa, jer ga čine vidljivijim i dostupnijim na društveno i ekološki pravedan način. Takođe, neosporno je da bez nasleđa ne bi bilo moguće formirati proizvode i usluge bilo koje vrste turizma.

Ekokulturna ponuda u smislu NAT i turista može naći uporište uz najveću primenu stavova autorke Pun²⁰, čija središnja ideja obuhvata *inovacije, razvoj, prezentovanje novih proizvoda* (Poon, 1989).

Potrebno je sprovesti *ex post* empirijska istraživanja sa alternativnim turistima, gde bi se ponuda razumevala i usklađivala sagledavajući njihova sećanja sa prethodnih putovanja. MekKanel (MacCannell, 1976) identifikuje turističke atrakcije kao krajnji simbol savremene svesti, često izvučene iz njihovog originalnog konteksta²¹.

Unesco (1988–1997), konzervaciju kulturnog nasleđa argumentuje kroz *promociju identiteta i kulturne raznolikosti, kao i stimulisanje ekonomskog razvoja* (Kočović, 2017).

Pored kulturnog konteksta atraktivnosti, usaglašeno se mora voditi računa o prirodnim i ekološki prihvatljivim aktivnostima, koje neće ugroziti područja i lokalnu zajednicu. Kulturne i prirodne atrakcije će odigrati opredeljujuće važnu ulogu za razvoj ekokulturnog turizma.

U klasičnom ekonomskom smislu, ponuda je „starija“ od tražnje. Sa druge strane neoklasični ekonomisti prednost daju strani tražnje, nužno uključujući marketing metriku i istraživanje tržišta kao metode u ispitivanju tržišnog potencijala (što je posebno značajno u situacijama kada je tržište formalno implicitno ili ne postoji na dovoljno vidljiv način) i sa ciljem formiranja adekvatnih proizvoda.

20 Autorka daje set principa i strategija *turista na prvom mestu; liderstvo u kvalitetu, razvoj inovacija, učvršćivanje strategijske pozicije*.

21 Posmatranje atrakcija je nešto što se ne sme propustiti, ali što autor vidi kao moderni ritual. Neko ko poseti Egipat, sigurno će videti piramide, ili, tokom posete Parizu, turisti će videti Ajfelovu kulu.

Turističke atrakcije predstavljaju najvažnije elemente svakog turističkog sistema. Atrakcije uključuju prirodni, kulturni (stvoren posredstvom čoveka) i ljudski kapital. Iskustva, prema mišljenju velikog broja autora, treba da uključezadovoljstvo, uživanje, opuštanje, obrazovanje, kulturno uzdizanje, verske prakse, dubovne inspiracije, zdravlje i velnes, zabavnost prirodi (Gunn & Var, 2002; Leiper, 1990; Lew, 1987, Timothy & Boyd 2015, Kočović 2017). Atrakcije predstavljaju mnogo više od prostih objekata, mesta ili događaja. Leiper upotpunjuje značenje atrakcija, sugerišući da one predstavljaju mnogo više od znamenitosti, jer ih određuju unutrašnje vrednosti (Leiper, 1990).

Na osnovu pomenutih značenja i značaja atrakcija, može se zaključiti da, ako se želi da određeni prostor, objekat, događaj ili mesto postanu turistički atraktivni, mora se raditi na njegovom vrednovanju. Marketing tehnike predmetima marketinga sve više pripisuju ljudske osobine. Na taj način se kroz „lične karte“ i „story telling“ turističkih, kulturnih i prirodnih atrakcija može lakše komunicirati i informisati se u vezi sa proizvodima i uslugama.

Zilindžer, Fejgens i Val navode prostorni značaj sagledavanja atrakcija, imajući u vidu da se turizam odvija ne samo u okvirima turističkih atrakcija već i među njima (Wall 1997; Fagence, 2011; Zillinger, 2007). U tom smislu, Val sugerise prostorni obrazac tipologije turističkih atrakcija. Ovakav pristup je koristan kada je potrebno dublje razumevanje o elementima znamenitosti. On navodi tri strukturne forme atrakcija: *poeni, atrakcije/površine i linije/linearni*. Poen atrakcija je povezana sa velikim brojem ljudi koji su koncentrisani u malom prostoru, koji su tu da bi videli i doživeli atrakciju koju čine povezani resursi (muzej, groblje, arheološka znamenitost, crkva i sl). Nacionalni parkovi, mali gradovi i istorijske celine, gradovi, staništa, zajednice i zone divljine su uobičajeni primeri oblasti atrakcija - površina. Ovaj tip može uključivati više povezanih atrakcija (vodopadi, kamper-ske staze, istorijski objekti), koje zajedno postaju čvorišta u većem sistemu za privlačenje. Leiper (Leiper, 1990) sličnu pojavu označava kao „grupisana jezgra“ koja privlače turiste ka određenim destinacijama ili oblastima, budući da takva jezgra čine zbir homogenih atrakcija koje stvaraju sinergiju. Val (Wall, 1997) navodi da koncentracije posetilaca mogu i dalje biti dovoljno velike da privuku znatan komercijalni razvoj koji može imati negativne implikacije (kao što su obale sa prevelikim nivoom urbanizacije, zagađene reke, veliki broj bilborda i reklama i slično).

4.3 Hibridne rute kao novi proizvod NAT (funkcije i planiranje) u funkciji ekokulturnog turizma

Primena strategije diverzifikacije omogućava kreiranje novih ekokulturnih proizvoda, zbog čega ćemo u daljem tekstu predstaviti ruteu svojstvu razvojne mogućnosti ekokulturnog turizma kao odrast turizma. Rute predstavljaju apstraktni pojam, koji konceptualno povezuje slična prirodna i(li) kulturna dobra u jedinstvenu tematsku celinu (Timothy & Boyd, 2015). U turizmološkoj literaturi rute mogu biti izjednačene sa proizvodom *kružne ture*.²²

U srpskom jeziku se ne mogu napraviti oštre terminološke razlike. Ideja na koju se oslanjaju sve definicije, ogleda se u tome da rute, koridori, staze i putevi treba da obuhvate što veći broj prirodnih i kulturnih atrakcija. Koji god od ovih termina izabrali u duhu srpskog jezika, nesporno je da ekokulturne rute imaju ključni značaj za razvoj ekokulturnog turizma na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i internacionalnom nivou. Oblikovanjem u nove ekokulturne proizvode, one imaju potencijal da povežu i učine (obližnje) nasleđe vidljivijim. Ukratko, rute i staze predstavljaju linearna sredstva posredstvom kojih se prirodne, kulturne i turističko-rekreativne atrakcije mogu učiniti vidljivijim i vrednijim. Zato je analiza različitih vrsta staza, puteva i ruta, kao i njihovih funkcija i uloga za ljude koji ih koriste, od velikog značaja, pre svega posredstvom kvalitativne metodologije. Rute i putevi, postavljeni kao linearna sredstva, ukazuju na mogućnost povezivanja manjih i većih površina i nasleđa (kulturnih, prirodnih), u zavisnosti od dužine trajanja puta.

Putna infrastruktura je istorijski oduvek predstavljala sredstvo za povezivanje – kao osnova mobilnosti. Pored inicijalnog značaja – povezivanja prvenstveno radi socioekonomskih koristi za ljude koji ih koriste (lov, ribolov, trgovina, istraživanja, hodočašća i slično), rute i putevi predstavljaju neizostavnu i neinvanzivnu infrastrukturnu intervenciju za putovanje.

Izmeštanjem puteva i ruta iz njihovog prvobitnog konteksta, moguće im je pridodati novi smisao i vrednosti (rekreacija, sport, kulturna i istorijska oživljavanja, uživanje u prirodi, odmor, itd), sa velikim potencijalom crpljenja narativa i sećanja na događaje i nasleđe kao svedočanstva sa puteva.

Rute su određene prostorno-geografski, socioekonomski i kulturno, uz sve aktuelniji značaj ekološkog aspekta, koji je potrebno integrisati kroz aktivnosti koje ne ugrožavaju životnu sredinu.

Mor i Šafer navode da rute i putevi treba da služe i da ih koriste mnoge generacije, obezbeđujući temelje na kojima će nastati turistički proizvod (Moore & Shafer, 2001). Mnoge današnje turističke rute, ali i transportni (auto i magistralni)

²² Kružne ture se javljaju kao proizvod koji sublimira turističke atrakcije, infrastrukturu, resurse, doživljaje i iskustvo, prilikom konzumacije date turističke ponude.

putevi oslanjaju se na originalne, drevne puteve (npr. Put rimskih imperatora). Takođe, mnogi autori navode da originalni putevi predstavljaju temelje za razvoj turizma i rekreacije (Hogan, 1998; Mulvaney, 2003). Vremenom se svrha korišćenja ruta, staza i puteva. Od prostog kretanja ljudi, do shvatanja suštine zašto to ljudi rade (zabava, odmor, zadovoljstvo, rad, itd), gde se rute i putevi pojavljuju u funkciji polivalentnih prostora koji svedoče o istorijskim kretanjima.

Mnogi autori, u zavisnosti od polazišta, rute i staze definišu na različite načine. Za njih je zajedničko da se obe kategorije odnose na linearno povezane apstraktne i konkretne znamenitosti. Definicija staza koju koriste Timoti i Bojd je prikladna zbog svog širokog obuhvata. Prema njihovoj definiciji, *staze obuhvataju linearne koridore u ruralnim ili urbanim zonama koje su izgradili priroda ili ljudi* (Timothy & Boyd, 2015). Staze ili putevi služe rekreativcima, turistima i putnicima bez obzira na način njihovog transporta.

U većini rekreativno i prostorno orijentisanih definicija, staze su određene kao koridori u zaštićenim područjima sa različitim prirodnim i kulturnim postavkama, namenjeni šetnji, biciklizmu i jahanju (Moore & Ross, 1998; Moore & Shafer, 2001, Timothy & Boyd, 2015). Ove definicije često isključuju motorni saobraćaj (iako postoje specijalizovane staze za terenska (*off-road*) vozila).

Američka Nacionalna asocijacija za rekreaciju i parkove staze klasifikuje kao *grin-vej staze, park staze, konektor staze* (koje povezuju parkove sa radnim mestima i školama) (Moore & Driver, 2005; Moore & Ross, 1998; Moore & Shafer, 2001).

Sve vrste ruta i puteva²³ koji vode ka destinacijama predstavljaju sredstvo za očuvanje prirodnih i kulturnih sredina, uključujući zajednicu u procese odlučivanja i upravljanja posetama²⁴. Novouspostavljene rute imaju potencijal da kroz fiskalne i monetarne instrumente i mere donesu i obezbede zadržavanje većih prihoda na lokalnom i regionalnom nivou. Ovakva slika podrazumeva pretpostavke o poboljšavanju kvalitetu života u dužem roku, aktivno uključivanje zajednica u procese kreiranja i upravljanja rutama, uz otvaranje novih radnih mesta.

23 Terminologija nije čvrsto usklađena, npr. staza (footpath) se u Velikoj Britaniji obično odnosi na male puteve u urbanim ili ruralnim oblastima, koji su relativno dostupni i kratke dužine. Ovakva pojava bi u SAD bila terminološki određena kao staza (trail) (Timothy&Boyd, 2015).

24 Upravljanje posetama (visitor management).

Tabela 6. Vrste ruta i staza

Zemljani i kolski putevi, pešačke staze, za lokalnu zajednicu, planinski putevi; jahačke staze lokalni i regionalni putevi, nacionalne rute...	Obično manji putevi ili staze, namenjene ljudima, životinjama i nemotorizovanim vozilima. Koriste se u rekreativne, kulturne i religiozne svrhe.
Zeleni putevi (greenways)	Putevi na otvorenim prostorima, nastali prirodni putem (duž reka) ili stvoreni ljudskom rukom (transportne mreže, železnice, kanali) i sl.
„Tur krugovi/kola/ neformalne ture“ (Tour circuits)	Putne trase kroz paket aranžmane ili samostalno, bekpek putovanja. Na primer: gringo staze; hipi rute; agroturizam; posete komunama; višemesečna putovanja po Aziji; grand-ture–višednevne, od grada do grada (na primer obilazak Italije); poseta industrijskom nasleđu (rudnici soli i dr, fabrike u Nemačkoj); putevi hodočašća (rute apostola uglavnom po Mediteranu).

Izvor: Adaptirano za potrebe doktorata (Kočović, 2017), (Prema: Timoti i Bojd 2015)

Na osnovu Tabele 4, rute su kategorisane prema mestu, veličini, vrsti/svrsi i terenu. Lokalni, regionalni, nacionalni i internacionalni putevi su veoma zanimljivi zbog mogućnosti formiranja novih ekokulturno turističkih ruta.

Lokalne rute su karakteristične za ruralna i zaštićena područja, dok u gradovima često imaju kulturni ili istorijski karakter. Regionalni putevi su duže, tematske rute koje pretpostavljaju višednevna putovanja (Curry, 1997; Walker, 1996; Timothy & Boyd, 2015, Kočović, 2017).

Nacionalne rute (na primer „duge staze puteva“ u Škotskoj) su koridori (u Engleskoj i Velsu) nacionalnog karaktera. Na ove pravce se lako nadovezuju međunarodne rute.

Zeleni putevi predstavljaju pravce kojim se povezuje priroda, parkovi i istorijski spomenici. Prema mestu gde se prostiru, moguće ih je grubo podeliti na urbane zelene puteve (na primer rečni kejevi), rekreativne zelene puteve, ekološki važne prirodne koridore, kulturno-istorijske puteve i sveobuhvatne zelene mreže (Fabos 1995, Timothy & Boyd, 2015, Kočović 2017).

Rastuće interesovanje za rute uočljivo je upravo kroz sve veći razvoj i značaj alternativnih oblika turizma. Darden i Hvangard navode da su ekoturisti i drugi

entuzijasti za prirodom skloniji da koriste staze (Thimoty & Boyd, 2015). Vidljivost neformalnih tura je, globalno posmatrano, sve veća, posredstvom interneta i novih medija (kroz forme kao što su, na primer, kulturni, eko, ekokulturni, bekpek turizam). O ovim neformalnim turama se ljudi uglavnom sami informišu i međusobno daju preporuke i informacije direktno ili putem društvenih mreža.

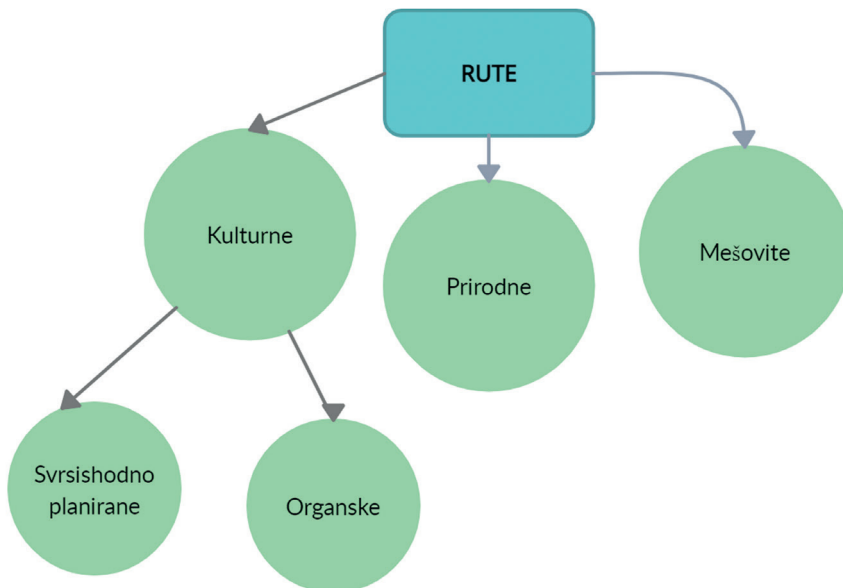
Karakteristike svih ruta i staza su obuhvaćene procesima njihovog upravljanja. Veličinu ruta određuju mogućnosti transporta, trajanje i načini doživljaja²⁵. Rute, staze i zeleni putevi mogu doprineti ukupnom poboljšanju kvaliteta života u lokalnim zajednicama. One omogućavaju uživanje u krajoliku i kulturnom nasleđu, ujedno ukazujući na mogućnost izgradnje veće solidarnosti i zahvalnosti za lokalnu prirodu i kulturu (Lew, 1991, Timothy & Boyd, 2015).

Najznačajnija podela može biti izvršena na *kulturne, prirodne i mešovite rute* (Timothy & Boyd, 2015).

Kulturne rute zasnovane su na kulturnom i društvenom kapitalu. Jedna od najznačajnijih uloga kulturnih ruta ogleda se u očuvanju kulturno-istorijskih vrednosti i dobara. Kulturne rute i turizam zasnovan na nasleđu imaju jednu zajedničku crtu, a to je da pružaju informacije u vezi sa kulturnom baštinom. Funkcija kulturnih ruta, pored obezbeđenog zadovoljstva za posetioce, jeste i unapređenje i jačanje osećaja pripadnosti mestu za lokalno stanovništvo. Ekonomski potencijal kulturnih ruta je odlučujući argument za njihovo formiranje, jer one stimulišu lokalnu ekonomiju i dovode do stvaranja ekonomskih vrednosti u okvirima destinacija kroz koje prolaze, obezbeđujući nove poslove za lokalnu zajednicu. Angažman zajednice raste i ne odnosi se samo na neposrednu vezu sa kulturnim rutama, već i na pobočne grane čiji razvoj rute iniciraju.

25 Mnoge rute se mogu prelaziti isključivo motorizovanim vozilima, zbog svoje veličine. Uobičajeni primeri za ovakve rute vezuju se za Australiju i Severnu Ameriku, gde su nacionalne rute paralelne sa glavnim autoputevima, a rastojanja između tačaka atrakcije su velika. U Australiji je veliki broj regionalnih ruta, koje su fokusirane na poljoprivredu i gastronomsko nematerijalno nasleđe. Međunarodne i pogranične, na primer Put svile, Transsibirska železnica, Kairo-Kejptaun i slično.

Slika3: Kulturne, prirodne i mešovite rute

Izvor: Autorkin prikaz (prema Timothy & Boyd, 2015)

Organski model razvoja kulturnih ruta prepoznali su Murej i Gram (Murray and Graham, 1997). Fenomen organskog razvoja ruta ukazuje na evolutivni aspekt ruta da se na njihovu prvobitnu namenu nadograđuju druge namene (kulturna, turizam, rekreacija i slično). Autori su na primeru hodočasničkog pravca Kamino de Santjago ilustrovali kako ruta hodočašća tokom vremena poprima turistički značaj koji postaje dominantan u odnosu na prvobitni. Proces se odvija kroz nekoliko faza, pri čemu se finalna evolucija oslanja na diverzifikaciju proizvoda i širenje tržišta (Kočović 2017).

Tabela7. Organske kulturne rute

Rute	Primeri
Trgovački putevi/rute	Put Svile prostire se na 24 zemlje; Frankincense (Tamjan) ruta Afrike i Bliskog istoka (gde biljka raste);

Istraživački, urođenički, migracioni putevi/rute	Zasnovane na originalnim, prvobitnim putevima robova (iz Afrike) ili imperijalističkim putevima; hodočašća i sl.
Rute koje se oslanjaju na industrijsko nasleđe/ železnice	Trans sibirski ruta; železnica kroz Veliki kanjon u Koloradu i sl.
Kanali	Nijagarini vodopadi, kanali na području Velikog kanjona, Saima kanal (Finska/ Rusija), kanali u Holandiji, Norveškoj, Belgiji i sl.
Političke granice	Rute uspostavljene na granicama (Francuska/Španija- Randonnée Pyrénéenne i dr)

Izvor: Autorkin prikaz (Timothy & Boyd, 2015, Kočović 2017)

Organske kulturne rute su kao okruženje nastalo ljudskom rukom (*man made environment*) postavljene u prirodni kontekst.

*Svrishodne*²⁶ planirane kulturne rute su razvijane namerno. Ova vrsta kulturnih ruta može, ali ne mora nužno, da se oslanja na inicijalno formirane rute (kao što je slučaj sa organskim evolucionim razvojem). Logan je primetio da svrshodno planirane rute treba da obezbeđuju efekte sinergije, odnosno, moraju da poseduju skup vrednosti čija celina je veća od sume delova, te da tačke (atrakcija) na trasi treba razumeti kao delove čitave tematske zbirke, a ne kao pojedinačne delove (Logan, 2002).

²⁶ Izvorno: purposive cultural routes

Tabela 8. Svrshodne kulturne rute

Rute	Primeri
Kratke rute na istorijskim lokacijama i bašte	Rute koje povezuju atrakcije. Najkraći putevi (putevi do muzeja, arheoloških lokaliteta i sl)
Pomorski putevi	Staza nasleđa koja povezuje okeansku trgovinu, arheološka nalazišta, utvrđenja, ostrva, ribarstvo, svetionike, pomorska mesta, istorijske kuće, muzeje, luke
Rute urbanog nasleđa	Drevne zidine; Gaudijeve rute; memorijalne šetnje; kolonijalne rute, rute etničkog nasleđa, prirodne, kulturne
Filmske, muzičke rute, književne rute	Oživljavanje mesta; Staza Bitlsa vodi posetioce na 18 lokacija u Liverpulu
Agrokulturne, gastronomske rute	Italija ima dosta primera agro-ruta; vinske rute i rute hrane; rute piva i viskija postoje gotovo u svim delovima sveta.
Religiozne rute (neorganske)	Ruta Svetog Patrika u Irskoj, pretpostavlja vožnju na oko 150 km tematski značajnih lokaliteta; Isusova staza u Izraelu dužine 65 km, koja je oblikovana sa ciljem autentičnog doživljaja Isusovog kretanja.

Izvor: Autorkino oblikovanje, Timothy & Boyd, 2015, Kočović, 2017

Svrshodne kulturne rute osnažuju lokalnu zajednicu i usmerene su na postizanje ravnoteže među stubovima održivog razvoja. Na taj način, one doprinose vidljivosti, boljem razumevanju duha mesta i imidžu destinacije, pogodujući dubljoj vezi sa pripadnošću, odnosno identitetom društva. Svrshodne rute povezuju pobočne profesije kroz dodatne aktivnosti i usluge u ponudi za posetioce (Kočović, 2017).

U kategoriju *prirodnih ruta i staza* se svrstavaju skijaške staze, planinski putevi, staze po divljini, geološki putevi, rute uz vodu i dr. (Timothy & Boyd, 2015, Kočović 2017).

Eko-staze imaju važnu ulogu u zaštiti životne sredine, a interpretacije ovih staza su obično dizajnirane na zanimljiv način, odnosno tako da ukazuju na značaj očuvanja životne sredine. Najveća važnost ovih staza ogleda se u njihovoj obrazovnoj komponenti. Ciljna grupa su naročito deca, a cilj je podizanje svesti o značaju očuvanja prirode. Eko-staze omogućavaju bolje povezivanje članova zajednice i posetilaca u „*skladu sa prirodom*“ (Kočović 2017).

Mešovite rute i staze su od posebnog značaja, budući da povezuju prirodno i kulturno nasleđe. Mešovite rute se javljaju kao dobro rešenje za povezivanje prirodnog i kulturnog kapitala, imajući u vidu sličnu prirodu nasleđa kao komonsa.

U praktičnom smislu, ne postoje strogo definisane prirodne ili kulturne rute. Prirodne rute će uvek imati neke elemente antropogenih intervencija i obrnuto, kulturne rute su uvek postavljene u prirodni kontekst.

Zajedničko za obe vrste ruta jeste da dovode do sličnih uticaja u kontekstu održivog razvoja. Takođe, obe vrste služe funkciji očuvanja nasleđa koje povezuju, doprinoseći njegovom oživljavanju i interpretiranju. Mešovite rute se nalaze u urbanim i ruralnim sredinama i zaštićenim područjima. U urbanim sredinama, to su parkovi koji povezuju prirodne i kulturne elemente kao što su biciklističke staze, zeleni koridori, granični putevi zelenih površina, živopisne rute kojima se vozi po više dana (kolima ili drugim transportnim sredstvima), rute koje prate železničke pruge (Timothy & Boyd, 2015, Kočović, 2017). Mešovite rute omogućavaju okvir za najpovoljniju valorizaciju nasleđa, jer se zadovoljstvo i utisci se pojačavaju sinergijskim delovanjem atrakcija, zasnovanih na obe vrste nasleđa koje ove rute povezuju (Kočović, 2017).

Autor Kent 1993. godine vrši ispitivanje faktora koji privlače turiste određenim rutama. Na osnovu posebnih faktora privlačnosti, formirana je skala koja pokazuje kao turisti vrednuju prirodne i kulturne resurse (Kent, 1993).²⁷ Rute i alternativni putevi u protekle dve decenije privlače sve veću pažnju kako kod posetilaca, tako i u upravljačkom smislu.

Program Evropskih kulturnih ruta funkcioniše tako što svaka zemlja, potpisnica Evropske kulturne konvencije, može da predloži nove staze.²⁸ Dok je u SAD nominacija uređena zakonskim aktom i naknadno proširena zbog potrebe

27 Karakterističnih pejzaža, istorijske, kulturne, prirodne raznovrsnosti, ruralnog karaktera, tipa i dužine puta (na primer asfaltiran ili pošljunčan), blizine gradovima i sl. Od 19 karakteristika koje je odabrao tj. željenih faktora privlačenja, na skali od 1-5, ocenu iznad 4 zaslužile suvode (*jezera, potoke, reke, obale*) 4,7; *planine, brda, topografske varijacije* 4,6; *vidikovci* 4,5; *prirodna vegetacija (drveće, žbunje)* 4,4; *stene* 4,4; *jedinstvena obeležja i spomenici prirode* 4,4; *proplanci, livade, pašnjaci* 4,3; *putevi koji prate teren* 4,2; *znamenitosti i istorijska mesta* 4,2.

28 Novi predlozi za rute moraju da ispune četiri glavna kriterijuma: ruta se fokusira na temu koja predstavlja evropske vrednosti zajedničke za nekoliko evropskih zemalja; ruta prati postojeći istorijski put ili postoji predlog za novo kreiranje rute; njome se podstiče dugoročna prekogranična saradnja u oblasti istraživanja, konzervacije, kulturne ili obrazovne razmene, savremene umetničke i kulturne prakse i održivog turizma; u upravljanju rutom mora se naći najmanje jedno nezavisno udruženje ili organizovana mreža (Hammond, 2004).

kreiranja novih vrsta ruta, nominacija u Kanadi uključuje prvu fazu sa pet koraka: ankete, istraživanja, opsežnu studiju sa istorijskim podacima, kreiranje dokumenta za nominovane predloge, razmatranje i usvajanje (Kočović 2017).

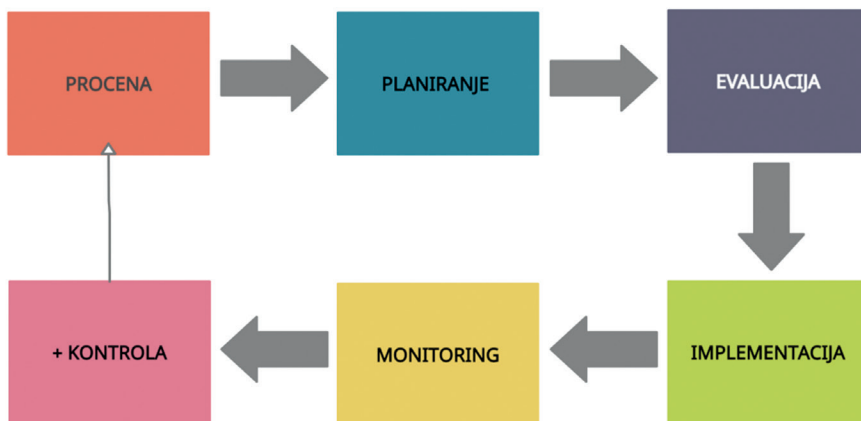
Dizajn i vrsta alternativnih staza zavise od glavnih ciljeva razvoja, svrhe i tržišta. Različiti posetioci vole različite namene, dužine, nagibe i podloge terena. Elementi dizajna, takođe, zavise i od toga gde se planirani put nalazi, odnosno koja određišta i atrakcije uključuje (na primer vodopadi, kanjoni, kampovi i izletišta, toaleti, interpretativne mape, elementi nagiba, objekti, snabdevanje vodom i slično) (Kirschbaum et al., 1999). Bel ukazuje na to da će materijali i površine ruta/puteva zavisiti od stepena zaštite prirode tj. netaknute prirode, kao i od stepena habanja i oštećenja koje se očekuje (Bell, 2008).

Prilikom projektovanja i razvoja novih ekokulturnih ruta potrebno je uzeti u obzir infrastrukturne elemente. Dobro obeležene rute su važne zbog razumevanja zaštite dobara i sigurnosti posetilaca. Najvažnija uloga putokaza ogleda se u ukazivanju na tok ekokulturnih ruta. Dobro je da znakovi na putu informišu posetioce u vezi sa dozvoljenim radnjama u delovima koje ekokulturne rute povezuju. Ekokulturne rute bi trebalo da poseduju oznake koje ukazuju na sve atrakcije koje one povezuju i na kojima su prikazane osnovne informacije o tim atrakcijama. Atrakcije mešovitih ruta su prirodne i kulturne, ali među njih se mogu svrstati i ljudi koji žive u neposrednoj blizini i koje je dobro uključiti na trasu.

Pored znakova, ekokulturne rute treba da poseduju mesta za odmor i relaksaciju (klupe, stolove, prostore za piknik).

Sveobuhvatni model za razvoj ruta je predložio Hugo uz spajanje sa Meknamarinim modelom i dodatnim preporukama. Ovaj model obuhvata sve faze menadžmenta, pa ga je moguće primeniti u zaštićenim područjima koja su posebno osetljiva na negativne uticaje poseta.

Slika 4: Proces upravljanja rutama

Izvor: Autorkino oblikovanje, izvor (Hugo, 1999)

Prva faza procene počinje sa idejom u vezi sa formiranjem novih ruta/staza. Faza procene pretpostavlja postavljanje opštih i posebnih ciljeva na što jasniji način. U ovoj fazi se vrši procena u vezi sa neophodnim ciljevima koje treba ispuniti tako da ruta ima pozitivan uticaj na elemente održivog razvoja (zaštita životne sredine i nasleđa, objekti i usluge).

Na početku bi trebalo odrediti *vrste* alternativnih puteva koji će se razvijati, uz predviđene *aktivnosti* u okviru ruta (planinarenje, vožnja bicikla, kajak, posmatranje ptica, posmatranje leptira, gastronomija i slično), *format* (na primer samostalna, vođena/interpretirana, obeležena), *svrhu* (na primer obrazovanje, relaksacija, vežbe, avanturizam i slično) i *tržište* (posetioci prema raznim kriterijumima utvrđenim na osnovu istraživanja) (Kočović, 2017).

Druga faza planiranja dolazi na red nakon preliminarnih informacija iz faze procene i sastoji se iz podfaza. Podfaze se bave pitanjima ekologije, kulture, prostora, a treba da odgovore na psihološke karakteristike sa jasnim fizičkim zahtevima za posetioce. Ova faza podrazumeva *ad hoc* prikupljanje podataka, i *mapa, u vezi sa posetiocima, prostorom, terenom, vodom, tj. ukupnim prirodnim i kulturnim dobrima* (Ibid.).

Treća faza se odnosi na evaluaciju. Ona pretpostavlja da menadžer rute/staze izvodi analize kako bi se donela konačna odluka o planu kreiranja rute²⁹. U ovoj fazi se i dalje mogu praviti promene, te ukoliko tako ukažu nalazi analiza, može se

²⁹ Preporuka da se sprovedu analiza troškova i koristi (cost-benefit) i studija izvodljivosti.

i u potpunosti odustati od ideje.

Faza četiri predstavlja implementaciju plana. Ukoliko je nakon evaluacije doneta odluka o nastavku, kroz fazu implementacije počinje faktičko/fizičko stvaranje, uključivanje lokalnog stanovništva, rad na stazi, obeležavanje, uspostavljanje i funkcionisanje rute³⁰.

Faza pet, odnosno faza monitoringa i kontrole, značajna je jer se stara da negativni uticaji turizma i rekreacije budu svedeni na minimum, uz maksimalno pojačavanje pozitivnih uticaja na održivi način u okvirima odrasta (ekonomski, socijalni, psihološki, kulturni, ekološki).

Meknamarin model se sastoji iz sedam suštinski istih faza (McNamara and Prideaux, 2011). Formalno, sve faze su stopljene kroz podfaze sa ulaznim inputima i autputima. Ipak, ovaj model je značajan za participativne oblike upravljanja koje prepoznajemo kao najprikladnije za upravljanje zaštićenim područjima sa pripadajućim nasleđem.

Menadžment aktivnosti koje je potrebno preduzimati u vezi sa rutama zavisi od velikog broja faktora (vrsta, prostor, teren, korisnici, svrha i slično). Oslanjajući sa na prethodna dva modela (neophodne faze i participativnog upravljanja), čini se da je nakon formiranja ekokulturnih ruta u procesu menadžmentanajvažnije obezbediti upravljanje posetom/posetiocima, promocijom destinacije, uz kontinuirani monitoring i upravljanje rizicima (nasleđa i turista u okviru odabranih područja).

Veća vidljivost ponude može se postići kombinacijom svih dosadašnjih tradicionalnih i savremenih medija. Međutim, ona sama po sebi nije cilj, kao što to nisu ni veće posete. Cilj je rutama privući prave ljude, koji ih i traže. U krugovima savremenih ekokulturnih putnika, veliki značaj imaju društveni mediji. Hankinson preporučuje veće medijsko otvaranje prema društvenim mrežama, zbog naprednih tehnologija, a u funkciji brendiranja (Hankinson, 2010). Brendiranje je rezultat marketinških napora koji omogućava brzu prepoznatljivost proizvoda, usluge ili destinacije. Suština leži u formulaciji koja će u ishodu biti jezgrovita, kratka i jasna i pri tome obuhvatati sve značajne aspekte proizvoda, usluge ili destinacije koju promovise. Novers u tom smislu navodi da ime i jedinstvenost u vezi sa brendom imaju opredeljujući značaj (Nowers et al., 2002). Intrigantno ime brenda ima za cilj brzo odražavanje svrhe i teme povezane sa nekim koridorom, putem ili rutom. Brend ruta treba da bude nacionalno i internacionalno prepoznatljiva.

Dobar primer destinacijski brendiranih puteva, koji ima međunarodnu prepoznatljivost, je Put Inka u Maču Pikču koji je za Peru kao državu i njihovu turističku industriju opredeljujuće značajan brend. Na sličan način se može posmatrati i ruta Santjago de Kompostela, kao turistički brend regiona Galicija u

30 Uključuje: sistem upravljanja, promotivne aktivnosti, administracija, mape i vodiči i slično.

Španiji, ili ruta 66 u SAD, koja povezuje veliki broj saveznih država.
Slika 5: Put Inka u Maču Pikču

Izvor: Internet - <https://tourleadersperu.com/everything-you-need-to-know-about-perus-classic-inca-trail-4d-3n/>

Slika 6: Ruta Santiago de Kompostela

Izvor: Internet pristup - <https://jakobs-weg-wandern-2012.blogspot.com/2012/07/von-pamplona-nach-santiago-de.html>

Slika 7: Ruta 66

Izvor: Internet - <https://www.britannica.com/topic/Route-66>

Prema vrstama puteva i ruta, većina pomenutih ruta se može sažeti u mešovite, te se, kao takve, mogu implementirati u funkciji odrast turizma. Pri tome je ruta kao proizvod značajna za osetljiva, često nerazvijena područja sa ranjivim društvenim grupama i nasleđem.

U kontekstu teorije odrasta kao okvira za postizanje održivosti, definicija ekokulturnog turizma može glasiti da je to vrsta etičkog neinvazivnog turizma koji, uspostavljajući održive proizvode i usluge kroz (mešovite) ekokulturne rute, posetiocima obezbeđuje istraživanje i bolje razumevanje raznovrsnog prirodnog, kulturnog i živog nasleđa, uz razmenu znanja i praktikovanje solidarnosti.

Ekokulturni turizam kroz narrative, komunikaciju i interpretaciju na ekokulturnim rutama omogućava pozitivnu percepciju aktivnih posetilaca u vezi sa dinamikama sadržaja autentičnih prostora. Nove ekokulturne rute treba da podstiču i ohrabruju sve (samo)održive forme stvaralaštva, posebno održivi turizam, u okvirima (zaštićenih) područja (Kočović, 2017).

Ekokulturne rute moraju da obezbede bolji pristup prirodnom i kulturnom nasleđu. Konačno, nove ekokulturne rute obezbeđuju stvaranje čvrstih veza između resora i sektora³¹. Prilikom formiranja ekokulturnih ruta neophodno je predložiti pravedne i kreativne načine upotrebe nasleđa. Činjenica da se u

31 Turizma, kulture, ekologije, ekonomije, prostornog planiranja i slično.

participativni oblik upravljanja rutama i nasleđem uključuje veći broj aktera može dovesti do veće socijalne kohezije i jačih veza zajednice na lokalnom nivou. Kroz formirane čvršće veze, ojačava se identitet i veza sa prostorom, što u krajnjem slučaju vodi jasnijem i povoljnijem vrednovanju i tretmanu nasleđa. Jednom kada se zajednica na obuhvatniji način zainteresuje za nasleđe, moguće je raditi na daljim aktivnostima podrške, zaštite i razvoja.

Posetioci oživljavaju rute, a rute oživljavaju prostore. Posetioci takođe utiču direktno na članove zajednica kroz ostvarenu interakciju (po socijalnim, ekološkim, kulturnim i ekonomskim pitanjima).

Džim Kimel, raspravljajući o proizvodu kulturnog turizma, navodi da je *uobičajeno proizvod posmatrati kao nešto što kupac kupuje i nosi sa sobom kući. Ono što se zapravo dešava u efektivnom kulturnom turizmu jeste da kupac kupuje doživljaj, a kući odnosi sećanje* (Hadžić 2005). Dakle, posetioci na tržištu ekokulturnog turizma plaćaju *doživljaj* kao nematerijalni proizvod, a sa sobom nose *sećanje* kao efekat tog proizvoda. Ukupan utisak o ovom procesu može se u potpunosti dobiti samo kontinuiranim istraživanjima u vezi sa ranijim putovanjima. Hadžić navodi da proizvod u uslužnim delatnostima karakterišu *neopipljivost, neodvojivost proizvoda od konzumenta, heterogenost, nemogućnost formiranja zaliha* (Hadžić, 2005).

Na osnovu sumiranih teorija, može se izvesti zaključak da je svest alternativnih turista na *višem nivou* što se tiče informisanosti, znanja i očekivanja. Odatle proističe i potreba za aktivnijim uključivanjem u proces oblikovanja ekokulturnih proizvoda samih posetilaca. Njihova očekivanja su u osnovi povezana sa *neuhvatljivim* elementima proizvoda ekokulturnog turizma.

Uobičajeni tok evaluacije u marketingu obuhvata poređenje sa sličnim proizvodima i uslugama. Ovakav pristup je moguće sprovesti samo kao jednu od propratnih aktivnosti, jer priroda proizvoda i očekivanja čini neophodnim opsežnija kvalitativna istraživanja.

Izbor strategija za razvoj novih ekokulturnih proizvoda treba da omogućiti doživljaje i sećanja za posetioce, a takođe i razumevanje države, lokalne zajednice i ostalih interesnih grupa za očuvanje i zaštitu nasleđa.

Nematerijalni elementi (kao što je doživljaj) ekokulturno-turističkih proizvoda diktiraju veću uključenost lokalne zajednice u procese interpretacije i kreiranja interaktivnog narativa. Ekokulturni proizvod finalnim čini interakcija i intervencija posetilaca, koji žele da budu uključeni. Bez ove povratne sprege, ne može se govoriti o specifičnim oblicima turističkih proizvoda.

Vidljivost ponude ekokulturnog turizma je veoma važan aspekt. Da bi marketinški pristup bio društveno odgovorniji, marketari moraju imati nedvosmisleno jasne odgovore na pitanja: Ko su putnici? Šta oni žele? Koliko je moguće uklopiti njihove želje sa ciljevima održivosti, održivog razvoja (zaštićenih) područja i nasleđa? Kada su poznati priroda, navike, motivi pojedinačnih ekokulturnih

turista, moguće je izvršiti projekciju univerzalnijeg karaktera, sa ciljem formiranja nove ponude.

Prema tome, sastavni elementi koji utiču na ekokulturno-turističko tržište jesu potrebe i atrakcije. Osvešćenost posetilaca raste kroz upoznavanje i verifikaciju novih prirodnih i kulturnih vrednosti. Eko-kulturni posetioци više vole da *aktivnije učestvuju* u personalizovanim putovanjima koje sami biraju i oblikuju. Njihovi utisci i doživljaji jesu efekti putovanja.

Izbori posetilaca će opredeliti destinacije i oblikovati nove tipove turističkih proizvoda. Izbor zavisi od unutrašnjih faktora (sklonosti, želja, motiva) i spoljašnjih činilaca koji destinaciju čine privlačnom (atrakcije oslonjene na nasleđe).

Konačno, kreiranje novih proizvoda - ekokulturnih ruta pretpostavlja povezivanje kapitala i atrakcija na linearni način. Prilikom formiranja ekokulturnih ruta, neophodan je paralelni fokus na nasleđe, potrebe lokalne zajednice i posetilaca.

Literatura

- Bell, S. (2008) *Design for Outdoor Recreation* (2nd edn). Abingdon: Taylor and Francis.
- Curry, N. (1997) *Countryside Recreation, Access and Land Use Planning*. London: E & FN Spon.
- Dolesh, R.J. (2003) Blueways and Greenways, Connecting Communities. *Parks & Recreation* 38 (9), 70–77.
- Fabos, J.G. (1995) Introduction and Overview: The Greenway Movement and Use of Potential Greenways. *Landscape and Urban Planning* 33, 1–14.
- Fagence, M.T. (2011) 'Dead Men Do Tell Tales': 'Teasing Out' The Contribution of the Folk Hero to Heritage-Based Tourism.
- Formica, S. and Uysal, M. (1998): Market Segmentation of an International Cultural-Historic Event in Italy. *Journal of Travel Research* 36 pp: 16–24.
- Geels, F. w. (2002). "Technological Transitions as Evolutionary Reconfiguration Processes: A Multi-Level Perspective and a Case-Study". *Policy*, 31 (8–9), 1257–1274. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(02\)00062-8](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(02)00062-8)
- Gunn, C. and Var, T. (2002) *Tourism Planning* (4th edn). London: Routledge.
- Hadžić, O., (2005), Karakteristike turističkog proizvoda u kulturnom turizmu i marketinške implikacije, *Časopis Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo Turizam* 9, str: 15–20.
- Hammond, R. (2004) *Cultural and Heritage Tourism – International*. *Travel & Tourism, Analyst* 20, 1–61
- Hampton, M. P. 2005. Heritage, Local Communities and Economic Development. *Annals of Tourism Research* issue: 735–759.
- Hankinson, G. (2010) Place Branding Research: A Cross-Disciplinary Agenda and the Views of Practitioners. *Place Branding and Public Diplomacy* 6, 300–315.
- Hogan, Z. (1998) The Tsauling Historic Trail. *Travel in Taiwan* 12 (11), 34–36.

- Hughes, H.L. and Allen, D. (2005): Cultural Tourism in Central and Eastern Europe: The Views of Indiced Image Formation Agents, *Tourism Management* 26, pp 175-183.
- Hugo, M.L. (1999) A Comprehensive Approach Towards the Planning, Grading and Auditing of Hiking Trails as Ecotourism Products. *Current Issues in* (2-3), 138-173.
- Isaac Rami (2008) "Understanding the Behaviour of Cultural Tourists: Towards a Classification of Dutch Cultural Tourists." book, journal? editors, issue, number: 16-25; 31-37
- Jamal Tazim, Blanca A. Camargo Sustainable Tourism, Justice and an Ethic of Care: Toward the Just Destination, *Journal of Sustainable Tourism*, vol:22, issue:1, 2014, DOI: 10.1080/09669582.2013.786084.
- Kemmerling Clack, J. (1999): Cultural Tourism: An Overview of Impact, Visitors and Case Studies; Nickerson, N., Mosey, N. and Andereck, K. (eds) 31 Annual Conference Proceedings.
- Kent, R.L. (1993) Attributes, Features and Reasons for Enjoyment of Scenic Routes: A Comparison of Experts, Residents, and Citizens. *Landscape Research* 18 (2), 92-102.
- Kerstetter, D., Confer, J. Bricker, K. (1998): Industrial Heritage Attractions: Types and Tourists. *Journal of Travel and Tourism Marketing* 7 rr: 91-104.
- Kimball, S.B. (1988) *Historic Sites and Markers Along the Mormon and Other Great Western Trails*. Urbana: University of Illinois.
- Kimball, S.B. (1997) *A Trail Historic Resource Study: How I Did One*. CRM20 (1), 6-7.
- Kirschbaum, J.B., Axelson, P.W., Longmuir, P.E., Mispagel, K.M., Stein, J.A. and Yamada, D.A. (1999) *Designing Sidewalks and Trails for Access, Part II: Best Practices Design Guide*. Washington, DC: US Department of Transportation.
- Köhler, J., Geels, F., Kern, F., Markard, J., et al. (2018). "An Agenda for Sustainability Transitions Research: State of the Art and Future Directions". *Environmental Innovation and Societal Transitions*, vol. 31, 1-32. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2019.01.004>
- Kočović, M. (2017), *Doprinos ekokulturnog turizma održivom razvoju zaštićenih područja sa pripadajućim prirodnim i kulturnim nasleđem*, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd.

- Kočović De Santo, M., (2021a). Platformске задруге као шанса за (postkriznu) трансформацију тржишта културе. In M. Dragičević Šešić, M. Dragičević Šešić, T. Nikolić, & T. Nikolić (Eds.), *Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija* (pp. 379–398). Institut za pozorište, film, radio i televiziju; Fakultet dramskih umetnosti; Clio
- Kočović De Santo, M., 2020, Crni Labud u Svetskoj ekonomiji, poglavlje: Smena ekonomskih ciklusa uslovljena neekonomskim faktorima: nada u rešenja sa periferije, postkonferencijska monografija, str: 51-83, Institut Ekonomskih nauka, Beograd.
- Kočović De Santo, M. (2020a). Rast i odrast: ekonomski stub kao pretnja kulturnoj i ekološkoj održivosti <https://fdu.bg.ac.rs/sr/fakultet/institut/zbornik-radova-fakulteta-dramskih-umetnosti/zbornikradova-fdu-37>
- Kočović De Santo, M., (2019), *Ekokulturni turizam i njegov doprinos održivosti nasleđa*, Limes plus: Geopolitički časopis, 1/2 str. 51-73.
- Leiper, N. (1990) Tourist Attraction Systems. *Annals of Tourism Research*, 17 (3), 367–384.
- Lew, A.A. (1987) A Framework of Tourist Attraction Research. *Annals of Tourism Research* 14, 533–575.
- Logan, W.S. (2002) Vietnam's Highway No.1: Corridor of Power and Patrimony. *Historic Environment* 16 (2), 23–26.
- McNamara, K.E. and Prideaux, B. (2011) Planning Nature-Based Hiking Trails in a Tropical Rainforest Setting. *Asia Pacific Journal of Tourism Research* 16 (3), 289–305.
- Moore, R.L. and Driver, B.L. (2005) Introduction to Outdoor Recreation: Providing and Managing Natural Resource Based Opportunities. State College, PA: Venture.
- Moore, R.L. and Ross, D.T. (1998) Trails and Recreational Greenways: Corridors of Benefits. *Parks and Recreation* 33 (1), 68–79.
- Moore, R.L. and Shafer, C.S. (2001) Introduction to Special Issue Trails and Greenways: Opportunities for Planners, Managers, and Scholars. *Journal of Park and Recreation Administration* pp: 1–16.
- Mulvaney, J. (2003) 'These Aboriginal Lines of Travel'. *Historic Environment* 16 (2), 4–7.
- Murray, M. and Graham, B. (1997) Exploring the Dialectics of Route-Based Tourism: The Camino de Santiago. *Tourism Management* 18, 513–524

- Murzyn-Kupisz, M., (2012), Vol. 12, No.2 22/(2012), 113-133: Cultural, Economic and Social Sustainability of Heritage Tourism: Issues and Challenges, Krakow University of Economics, Poland pp:113-129.
- Nowers, R., de Villiers, E. and Myburgh, A. (2002) Agricultural Theme Routes as a Diversification Strategy: The Western Cape Wine Routes Case Study. *Agrekon*41 (2), 195–209.
- Poon, A., (1989), “Competitive Strategies for New Tourism.” In *Progress in Tourism, Recreation and Hospitality Management*, Vol 1, edited by C. Cooper, pages., London: Belhaven Press.
- Richards, G., (2001), *Cultural Attractions and European Tourism*, CAB International, a division of CAB International, pp: 15-35; 45-65.
- Rip, A., Kemp, R. (1998). “Technological Change”. In: Rayner, S., Malone, E. L. (Eds.), *Human Choice and Climate Change 2*. Battelle Press: Columbus, Ohio, 327–399.
- Scott, (2011), *Measuring the Immeasurable: Capturing Intangible Values*, Marketing and Public Relations International Committee of ICOM, Conference Keynote Brno, Czech Republic 19th, str: 1-20.
- Seher, J. (1991) Natural Passages: NPS Manages Thousands of Miles of Trails that Offer Both Scenic and Historic Routes. *National Parks*65 (9–10), 42–44.
- Stronza, A., (2001), *Anthropology of Tourism: Forging New Ground for Ecotourism and Other Alternatives*. *Annual Review of Anthropology*, 30, 261–283. Internet izvor, pristup 25.03.2015. <http://www.jstor.org/stable/3069217>
- Timothy Dallen J. and Boyd Stephen W., (2015) *Tourism and Trails Cultural, Ecological and Management Issues*, British Library Cataloguing in Publication Data.
- Timothy, D.J. and Boyd, S.W. 2003. *Heritage Tourism*. Harlow: Prentice Hall
- Timothy, D.J. and Saarinen, J. (2013) *Cross-Border Cooperation and Tourism in Europe*. In C. Costa, D. Buhalis and E. Panyik (eds) *European Tourism Planning and Organisation Systems*, Volume I: *New Perspectives and Emerging Issues*(pp. 64–74).
- Tomka Dragica, (1998), *Kultura kroz prostor, vreme i turizam*, Univerzitet u Novom Sadu, Institut za Geografiju, str:10-11.
- Todorović, A., (1982), *Sociologija turizma*, Beograd: Privredna štampa.
- Vanhove, N., (2005), *The Economics of Tourism Destinations*, Elsevier Ltd, London.

- Walker, P. (1996) Walking Trails in the UK. *Australian Parks & Recreation* 32 (1), 27–30
- Wall, G. (1997) Tourism Attractions: Points, Lines, and Areas. *Annals of Tourism Research* (1), 249–243.
- WTO (2004), <http://www.adriaticgreenet.org/icareforeurope/wp-content/uploads/2013/11/Indicators-of-Sustainable-Development-for-Tourism-Destinations-A-Guide-Book-by-UNWTO.pdf>
- WTO, 2000, <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284403745>
- Zillinger, M. (2007) Tourist Routes: A Time-Geographical Approach on German Car-Tourists in Sweden. *Tourism Geographies* 9 (1), 64–83.

5. EVOLUCIJA KAPITALA

Koncept kapitala u društveno-humanističkim naukama predstavlja neizbežni predmet analize. Cilj ovog dela monografije je da pruži osnov za razumevanje logike i vrsta kapitala. Uzimajući u obzir brze promene u svim društvenim sferama i ekonomske transformacije, ideja je da se pruži okvir za razumevanje simboličkog, moralnog, društvenog i prirodnog aspekta kapitala. Razumevanje kapitala omogućava dublje shvatanje različitih kapitalnih dobara i resursa koji predstavljaju inpute za proizvodnju drugih dobara. Time se približavamo neophodnom razumevanju razlika i sličnosti dobara, kao i pravcima za njihovo vrednovanje i menadžment pristupe.

U ekonomskoj teoriji, uz rad, kapital predstavlja osnovni faktor proizvodnje. Kapital predstavlja zbir vrednosti, kao osnov za stvaranje novih vrednosti, a konačno i dobiti. Proces proizvodnje se logički prati kao proces sastavljen od rada i prirodnog kapitala kao *originalnih inputa*. Originalni inputi se koriste sa ciljem dalje produkcije drugih korisnih inputa *sredstava za proizvodnju*, predstavljajući *kapitalna dobra*, jer pomažu ukupnom procesu proizvodnje (Lewin, 2011).

Načini na koje se može obezbediti „oplodnja“ kapitala sa ciljem stvaranja dobiti su različiti³². Jednostavno govoreći, kapital ima svoju osnovu, on ima materijalne i nematerijalne aspekte i, u zavisnosti o kom kapitalu je reč, biće odabrani načini za ostvarivanje ciljane dobiti.

Kapital je postojao u svim društvima koja su prošla principe i procese robno-novčane razmene. Prilikom analize kapitala i kapitalizma, najčešće se u obzir analize uzima svrhe proizvodnje, istorijski kontekst i razvojne paradigme. Može se reći da su do industrijske ere kapital i proizvodnja bili u funkciji zadovoljenja osnovnih potreba. Sa početkom industrijske faze, kapital i proizvodnja prevazilaze prethodne funkcije, a samim tim evoluiraju i predmet analize, koji u obuhvat uzima kompleksne društvene odnose koji postaju sastavni deo analiza kapitalizma (Heinrich, 2015). Kapitalizam je refleksija načina društvenog i prirodnog organizovanja, gde cilj kapitala i proizvodnje prevazilazi osnovne potrebe, dok je orijentacija usmerena na stvaranje dobiti za vlasnika nad kapitalom.

Kapital je najčešće izražen u fizičkom i(li) finansijskom obliku (novac ili novčani ekvivalent vrednosti). To znači da je ekvivalencija kapitala materijalna

32 U ekonomskoj teoriji, dobiti iz kapitala: kamata, razlika u ceni (kod trgovinskog kapitala); industrijski kapital objašnjava procese proizvodnje (odnos rada, radne snage, vlasništva, moći, stvaranja vrednosti i privajanja). Dobit u industrijskoj proizvodnji nastaje ukoliko je ostvareni prihod od prodaje veći od ukupnih troškova sredstava za proizvodnju i naknade za rad.

(dobro, resursi, mašine, imovina i slično) i nematerijalna (utisnute vrednosti rada, znanja i slično).

Na kontinuiranu evoluciju kapitala uticali su, pre svega, ekonomski, tehnološki i informatički uslovi, koji su oblikovali kontekst, društveni prostor i kulturno okruženje kroz vreme. Teorije kapitala definiše kontekst, sa direktnim i indirektnim faktorima uticaja - politike, ideologija i razvojne paradigme, od kojih su direktno zavisne i interpretacije sveta.

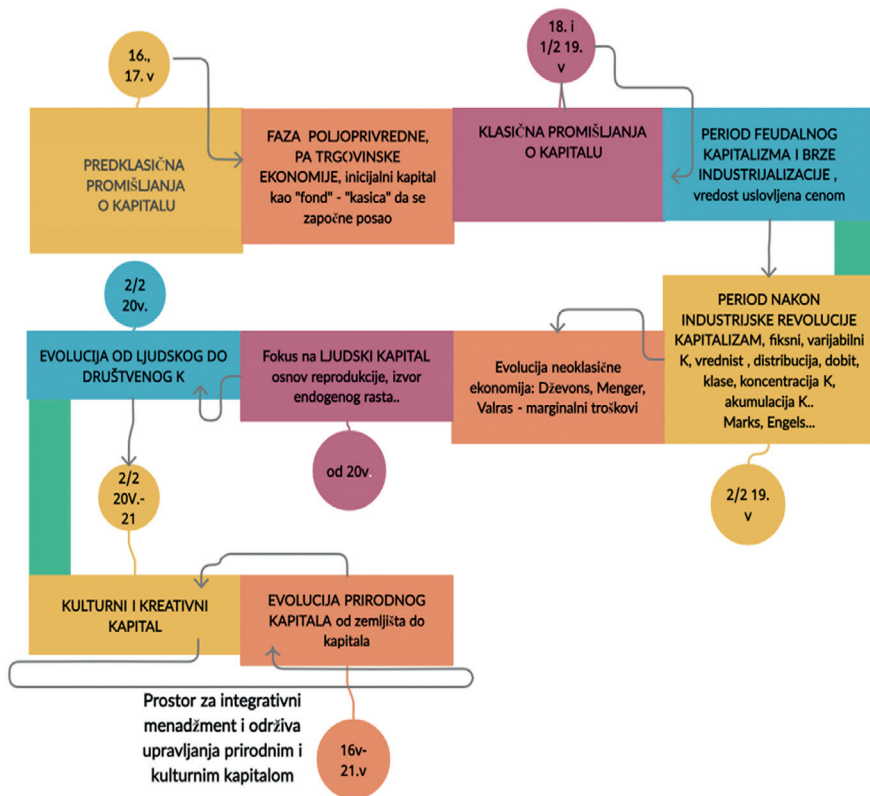
Moguće je prepoznati tri osnovne faze značajne za novčanu i nenovčanu analizu kapitala: pretklasična³³(XVI i XVII vek), klasična³⁴(XVIII vek i prvapoloovina XIX veka, neoklasična³⁵ počev od druge polovine XIX veka). (Schumpeter, 1954).

33 Faza poljoprivredne i trgovinske ekonomije u kojoj je objašnjen inicijalni kapital kojim se započinje posao, kao fond – „kasica“ za kupovinu neophodnih sredstava za neometani rad i nešto što se lako može prodati.

34 Period feudalnog kapitalizma i brze industrijalizacije, vrednost proizvoda uslovljena cenom proizvodnje; Smit: objašnjava doprinos akumulacije kapitala (fiksni, radni, cirkulišući) ekonomskom rastu i progresu; Rikardo: Radna teorija K; Maltus, Mil doprinose klasičnoj teoriji ekonomije koja prepoznaje oblasti visoke i niske profitabilnosti inputa i autputa.

35 Period nakon industrijske revolucije, *kapitalizam*, Marks: Fiksni K objašnjen klasičnom + ljudski rad (varijabilni K) opredeljuju preduzetništvo i rast, predstavljajući osnovu za stvaranje dobiti. Analize obuhvataju: vrednost, distribucije, dobiti, klase, koncentraciju K, Akumulaciju K u proizvodnji, finansijski K.

Slika 8. Evolucija kapitala

Izvor: Autorkino oblikovanje

Marksistička analiza kapitala ponudila je nekoliko važnih premisa. Pre svega, kapital je u funkciji realizacije finansijskog profita gde je radna snaga plaćena po nižoj ceni od vrednosti rada koji pruža, čime se ostvaruje višak vrednosti - kao osnova bogatstva. Vremenski i prostorni kontekst je neizostavan u marksističkoj analizi, gde se kapital nalazi u funkciji ekonomske moći. Posledično, prema marksističkim tekstovima, kriza kapitalizma kao društveno-ekonomskog organizovanja je neizbežna, jer nije moguće beskonačno stvarati vrednosti ni iz čega. Odnosno, logika stvaranja viška vrednosti kroz smanjivanje troškova (proizvodnje) i podizanje profita nije održiva.

Pored fundamentalne marksističke analize značajne za osnove ekonomije, važno je pomenuti i istraživanja Dževonsa³⁶, Mengera³⁷ i Valrasa³⁸, kao autore koji su doprineli evoluciji neoklasičnog teorijskog pravca kao utemeljivači marginalnih troškova i korisnosti (Cohen, Harcourt, 2003). Pomenuti autori analiziraju vremensku vrednost kapitala i povraćaj investicija; period proizvodnje kao meru vrednosti kapitala; uvode u analizu odnos proizvodnje i marginalne cene – te vrednost počinje da se interpretira u odnosu na *korisnost za kupca* odnosno *spремnost da se plati*.

Ekonomске interpretacije marginalista različito objašnjavaju vrednosti proizvoda u odnosu na klasičnu ekonomiju, prepoznajući i naglašavajući koncept vrednosti proizvoda za kupca u uslovima oskudice odnosno nedostatka tog proizvoda, dok se u klasičnoj ekonomiji vrednost proizvoda objašnjava kao kategorija koja je direktno zavisila od troškova proizvodnje. Neoklasične teorije vrednosti sve više u prostor analize centriraju *korisnost*, počev od Milovih utilitarističkih pristupa i marginalne teorije vrednosti. Kapital postaje tržišno orijentisana kategorija kroz vrednost imovine i novca, korisna za računanje profitabilnosti i donošenje preduzetničkih odluka.

U međuvremenu se pojavljuje veliki broj teorijskih pravaca koji više akcentuju analizu mikro- u odnosu na makroekonomske procese i obrnuto. Takođe, počev od 70-tih godina dvadesetog veka javljaju se škole koje analizu pristupaju na drugačije načine od neoklasičnih. Ovde se pre svega misli na heterodoksne pristupe i post-kejnzijansku teoriju koja je osnova za ekološku, feminističku ekonomiju, značajno uporište za teoriju odrasta i vrednovanje neplaćenog rada koji se odnosi na negu i pretpostavlja preduslov društvene reprodukcije. Shvatanje da odnos između kapitala i rada nije samo postao još više dihotoman i konfrontirajući, već pomenuti antagonizmi postaju posebno vidljivi u eskalacijama kriza, gde domaćinstva trpe kroz dohodovne stagnacije (u rastu prihoda), što povlači direktne implikacije na tržištima, pre svega kroz smanjeni doprinos agregatnoj tražnji. Pritisak na zarade čini sistem nestabilnijim i podložnijim krizama, dok finansijalizacija u globalnoj ekonomiji doprinosi eskalacijama kriza koje proizlaze iz fiktivne prirode kapitala, što je bio predmet Marksove analize još u devetnaestom veku, koje heterodoksni autori ukrštaju sa elementima Smitovih i Kejnsovih nalaza, ne isključujući društvene antagonizme.

Teorije kapitala uvek obuhvataju ljudski kapital. Ljudski kapital odnosi se na veštine, tehničko znanje, obrazovanje, iskustva i unutrašnje atribute koje radnik procesom proizvodnje utiskuje u proizvod. Ljudski kapital je, prema tome, osnov reprodukcije jer se odnosi na unutrašnji kvalitet rada, nošen radnom snagom. On

36 *Theory of Political Economy* (1871)

37 *Principles of Economics* (1871)

38 *Elements of Pure Economics* (1874)

ima ključnu ulogu u stvaranju roba i usluga kreativnog i kulturnog sektora, kao opredeljujući faktor produkcione aktivnosti. On obuhvata znanje, obrazovanje, motivaciju, veštine, mentalno i fizičko zdravlje (Petersen, 2017).

Ljudski kapital je izvor endogenog rasta. U teorijskom smislu na značaju dobija počev od dvadesetog veka, kroz analizu rada i vitalnih produkcionih kapaciteta kapitala, gde je prepoznat kao izvor vrednosti u procesu proizvodnje koje obezbeđuju dobit. Priroda svakog kapitala je „ljudska“, jer kapital jesu resursi plus značenja i znanja koja ljudi dodaju. Pošto znanje mora biti u ljudskom umu, povećanje vrednosti proizlazi iz ljudske primene na fizičke resurse (Lewin, 2011).

Marks prvi nudi objašnjenja o *ljudima koji imaju svojstvo kapitala*³⁹. Smit ljudski kapital vidi kao fiksni, koji se ne menja promenama u vlasničkoj strukturi preduzeća, kao nasleđeno svojstvo društva. Pigu razlikuje ulaganja u ljudski kapital i materijalni kapital, objašnjavajući da razlika između investicije i troška postaje sve više zamagljena, jer obe vrste predstavljaju ulaganje u lične produkcione kapacitete.

Fundamentalne razlike iz ekonomske teorije uočljive su u dihotomnim pristupima u vezi sa kapitalom, resursima i radom. Pre svega u analizama ljudskog kapitala, polazi se od analize rada i dve osnovne ideje: da je rad beskonačno dostupan ili da je rad limitirano dostupan. Kada bi tehnologija bila svugde ista, ljudski kapital bi se preselio negde gde je redak i vredniji se više⁴⁰ (Lewin, 2011).

Prema Marksovoj radnoj teoriji vrednosti, *jedini stvaralac vrednosti je ljudski rad* i ona prepoznaje da *neplaćeni rad predstavlja višak vrednosti i izvor bogatstva* koji prisvaja vlasnik nad kapitalom.

Osnovno poznavanje kapitala obezbeđuje razumevanje njegove evolucione prirode. Ljudsko znanje ima vrednost; međutim, struktura ljudskog kapitala je izuzetno složena i kompleksna i ona je u osnovianalizi društvenog i kulturnog kapitala. Uvođenje u analizu ljudskog, socijalnog, kulturnog, prirodnog kapitala omogućava razumevanje odnosa i interesa u društvenoj i ekonomskoj reprodukciji, pod određenim ekonomskim, društvenim, kulturnim, klimatskim, geografskim i ekološkim uslovima.

Zbog toga je napredak znanja u vezi sa kapitalom znanje od javnog značaja za sve sektore, resore i naučne discipline. Institucionalna i naučna podrška, koja ide odozdo naviše, podrazumeva zajedničko oblikovanje i razmenu znanja, kako bi se na najbolje načine upravljalo kapitalom. Konstantno praćenje i procena uticaja iz tokova novca, roba i usluga na životnu sredinu, društvo, kulturu i ekonomiju, može obezbediti podršku u održivom upravljanju ograničenim resursima, kroz promišljanje i inoviranje javnih praktičnih politika.

39 Članak u New York Daily Tribune

40 Brain drain – seljenje visokoobrazovane, stručne radne snage iz nerazvijenijih u razvijene države.

5.1. Dometi kulture kao okvir za razumevanje kulturnog kapitala

Definisanje kulture je veoma kompleksan zadatak, jer pre svega zavisi od polazne nauke ili teorijske discipline. Zbog toga, između ostalog, zakoni o kulturi teže da obuhvate oblasti i dimenzije kulture, koje odražavaju interdisciplinarnost ove sfere.

Zagorka Golubović daje paralelni pregled kroz definiciju koja glasi: *Kultura za društvo je ono što je za ličnost organizam* (Golubović, 2009), navodeći da glavnu razliku između kulturne i prirodne sredine čini sastavni element - ljudsko stvaralaštvo odnosno deo okruženja načinjen ljudskom rukom (*man-made part of environment*) (Herskovits, 1965, Golubović 2009). Prema Herskovic, „*kultura uključuje sve elemente čovekovog ličnog zrelog inicijalnog kapaciteta/kapitala, stečenog iz njegove grupe svesnim učenjem ili procesima-tehnikama raznih vrsta, kroz socijalne i druge institucije, verovanja, sa obrascima ponašanja*“ (Herskovits, 1965, Kočović, 2017). Kultura se na taj način shvata kao ljudski doprinos društvu, koji kroz svakodnevnu životnu praksu odražava važnu funkciju kulture. Kultura je, prema tome, osnova stvaralaštva kao proizvoda ljudskog delovanja, koja živi i prenosi se u daljoj interakciji.

Kucort kratko definiše kulturu kao *sve što je naučeno i podeljeno sa drugima od strane čoveka*, pri čemu kultura nije isključivo usmerena na umetnost. Naprotiv, kultura uključuje *profano i sublimirano, sekularno i sveto* (Cuzzort, 1969). Prema shvatanjima kulture, kao svega stvorenog i nasleđenog od strane čoveka, ona predstavlja i *sveobuhvatno društveno nasleđe* (D'Andrade, 1995)⁴¹. Hardet i grupa autora povezuju prethodne definicije, *kultura predstavlja kompletno ljudsko nasleđe materijalno i nematerijalno(...)* Kultura, kao koncept, odnosi se posebno na *sve na svetu što je stvoreno od strane čoveka; sve što se razume i deli od strane ljudi u različitim društvima, subkulturama i kontrakulturama; i sve ono što se prenosi na naredne generacije kroz procese komunikacije* (Hardert, Parker, Pfuhl, & Anderson, 1974). Eliot, u pokušaju pojednostavljenja značenja kulture, navodi da se kultura može opisati *kao nešto zbog čega vredi živeti*, i u tome vidi višegeneracijsku opravdanost razmišljanja o uticajima nestalih civilizacija, (...) *o vrednosti i značenju postojanja civilizacija* (Eliot, 1949). O kulturi, kao načinu života, govori veliki broj autora. De Vito kulturu objašnjava kao *relativno specijalizovani životni stil grupe ljudi*,⁴² koji se prenosi sa jedne generacije na drugu (DeVito, 1991).

41 Pod kompletnim društvenim nasleđem, Dandrejđ podrazumeva materijalnu kulturu, eksterne strukture, naučene i mentalne najraznovrsnije procese (str. 212).

42 koji se sastoji od njihovih vrednosti, verovanja, artefakata, načina ponašanja, u kulturu je uključeno sve što razviju i proizvedu članovi društvenih grupa: *jezik, način razmišljanja, umetnost, zakoni i vere* (str. 431).

Kultura se, prema antropološkim shvatanjima, razmatra kao sistem *simbola i značenja* koji opredeljuju ljudsko ponašanje, a na ovakav pristup posebno je uticao progresivni razvoj semiotike i interdisciplinarnih pristupa u kojima su se etnografski metodi spajali sa lingvistikom i komunikološkim teorijama. Kultura je izraz akcija i odnosa moći, protivrečnosti i promena (Kočović De Santo, 2020). U sferi izučavanja kulture leži konstantni odnos prošlosti i turbulentnih promena u okruženju. Prilikom procesa, produkuje se i reprodukuje nekonzistentnim delovanjem učesnika (ljudi), u društvenom i životnom okruženju. Definicijom da je kultura *semiotička dimenzija društvene prakse*, mire se apstraktno i praktično značenje kulture (Swell, 2005).

Tabela 9. Istorija razvoja kulture

Vremenski okvir	Pravci i škole	Pogled na kulturu
Šezdesete i sedamdesete godine dvadesetog veka	Američka kulturna antropologija (Geertz, Schneider, post-Parsonisti; Levi Strauss, Turner) Kultura je pod jakim uticajima lingvistike (smisla, značenja i simboličkih svojstava kulture), strukturalista i poststrukturalista Francuske. + „nove socijalne teorije“, „nove kulturne istorije“, „sociologija kulture“(primena sociološke metodologije za studije produkcije i marketinga kulturnih artefakata)	Uvode „kulturni sistem“, sa ciljem diferenciranja od socijalnog sistema i sistema ličnosti <i>Do pedesetih godina XX veka: Kultura kao kategorija društvenog života, Novi fokus na kulturu kao sistem simbola i značenja (naučenog ponašanja sa značenjem)</i>
Osamdesete i devedesete godine dvadesetog veka	Presudni uticaj strukturalista i poststrukturalista (Lacan, Derrida, Foucault) Ekspanzija izučavanja kulture, interdisciplinarnost; potprogrami raznih umetničkih studija, političkih nauka, tzv. „kvazi discipline“	Kultura kao koncept prakse

Izvor: Koncept(i) kulture (Swell 2005), autorkino oblikovanje (Kočović, 2017)

U odnosu na pregled teorija, izdvajaju se dva osnovna pogleda na kulturu *kultura kao aspekt socijalnog života i kultura kao koncept prakse*.

Kultura kao aspekt socijalnog života, uvek je u *jednini*, kao analitička kategorija. Tada je kultura kontrastna u odnosu na druge (apstrahovane) kategorije ljudskog života (ekonomija, biologija i slično). Polje delovanja studija kulture će u ovom slučaju pratiti značenja koja se proizvode u okviru institucionalno različitih sfera. *Kultura kao koncept prakse* ima fundamentalno značenje, dopušta uvođenje *množine* i predstavlja verovanja kroz praksu, odražava društvene kategorije, grupe i sl. (na primer srpska kultura, italijanska kultura ishrane, kultura radničke klase i slično) (Kočović, 2017).

Pristup kulturi kao sistemu praksi se sve više afirmiše. Kultura kao sistem praksi u svakodnevnom životu, dopušta da autentičnost bude u fokusu. Kao takvi, nematerijalni i materijalni aspekti kulture svakodnevnog života jesu predmet od visokog značaja u promišljanju o nasleđu, vrednosti, upravljanju ali i aktiviranju posredstvom ekokulturnog kao odrast turizma.

Fisk navodi da *kultura svakodnevnog života jeste kultura konkretnih praksi koje otelotvoruju i ukazuju na razlike* (Fiske, 1992).

Kultura predstavlja i osnovu za prepoznavanje i razumevanje načina na koji se zajednice formiraju i učestvuju u društvenim aktivnostima. Gonzales i grupa autora navode da *kultura čini vrednosti koherentnim, tako da podržavaju aktivnosti koje se izvode u zajednici. U isto vreme, akteri u kulturi učestvuju u komunikaciji koja stalno definiše i redefiniše zajednicu* (González, Houston & Chen 2000). Autorka Kolijer kroz nekoliko perspektiva ocrtava dometa kulture. Prema njenom mišljenju, kultura se može posmatrati kroz prostornu odrednicu odnosno mesto, ukazujući na aspekt *porekla ljudi*. Kultura kao *umetnost i artefakti*, koja se odnosi na stvaralaštvo; Kultura kao *kapital ili privredni resurs*, koji ima potencijal ekonomskog razvoja, sa kojom je blisko povezana i perspektiva kulture kao *proizvoda*; Kultura kao *politička i ideološka kategorija*, odnosno njihov proizvod; Kultura kao *psihološka kategorija*, odnosno pogled na svet, stil razmišljanja i govora; Kultura kao *performansa i kao grupa identiteta* (Collier, 2003). U dijaloškom eseju u vezi sa preobražajnom ulogom komunikacije kulture, Kolijer uvažava stav o kulturi kao *političkoj kategoriji*⁴³, koja kao čin promišljanja mora da obuhvati etički/moralni aspekt. Etički, odnosno moralni aspekti, koje je neophodno uključiti u pristupe kulturi, predstavljaju osnovu koja diferencira ekokulturni kao odrast turizam od ostalih oblika turizma. Upravo je element etičke proizvodnje i potrošnje od suštinskog značaja za funkcionisanje ekokulturnog turizma. Ekokulturni kao odrast turizam na taj način ima potencijal da svojim karakterom obuhvati smisao kulture

43 Autor Venšu Lu navodi sledeće: „*Mislím da se svi slažete da je sam čin konceptualizacije kulture politički, stoga treba da bude kontekstualizovan/smešten sa etičkom/moralnom posvećenošću*“ (str. 228-229).

koja svojim funkcionisanjem pretpostavlja stvaranje i prenošenje od strane čoveka u prirodnim okvirima.

Autor Gust Jep profilise prostor kulture kroz funkcije i značenja: „*kultura je konceptualno diskurzivna, materijalizuje teren značenja, praksi i ljudskih aktivnosti u okviru određenog društvenog, političkog, i istorijskog konteksta.*(...) *Kultura omogućava fikciju, koju odlikuje tok promena tenzija, koje stvaraju, održavaju, i donose značenja društvenom svetu*“ (Collier, Lee, Yep, 2002). Litrel kulturu definiše kroz procese i proizvode tih procesa, odnosno ideje i načina života ljudi, koji proizlaze kao efekti stvaranja, na primer običaji, umetnost, zgrade, artefakti, atmosfera. Prema tome, kultura može biti posmatrana kao nosilac informacija o tome šta ljudi misle (stavovi, uverenja, ideje i vrednosti), šta ljudi rade (normativni obrasci ponašanja, ili način života) i šta ljudi stvaraju (umetnička dela, artefakti, kulturni proizvodi) (Littrel 1997). U smislu Litrelove definicije kulture vredno je dodati da se kultura uvek iznova oživljava interpretacijom kroz komunikaciju o događajima i stvaralaštvu (sećanja), koji su u širem kontekstu odredili identitet (zajednice, mesta) (Kočović, 2017).

Element *prenošenja* u kulturi ima odlučujući značaj u kontekstu ekokulturnog kao odrast turizma, jer je zasnovan na odnosima, interakciji, pažnji, posmatranju, doživljaju, koji se prenose kao informacije i znanja u vremenu na relaciji prošlost-sadašnjost-budućnost (Kočović, 2017). Materijalno i nematerijalno nasleđe konstantno komunicira sećanjima na prošlo vreme koje je nemoguće vratiti, ali je moguće svedočiti o njemu i narativno ga oživljavati u sadašnjosti. Mitovi, verovanja i običaji mogu da prizovu i oslikaju ideje o prošlosti. Haris i grupa autora na kulturu gledaju kao na *karakteristični ljudski kapacitet za prilagođavanje okolnostima i prenos istrajnih veština i znanja narednim generacijama. Kultura daje ljudima osećaje o tome ko su, o pripadnosti, kako treba da se ponašaju i u vezi sa time šta bi trebalo da rade* (Harris & Moran, 1996).

Za sferu kulture, važno za razumevanje identiteta i kulture sećanja. Ključna razlika između pristupa kulturi kao „visoke“ i „niske“, pretpostavlja oslanjanje elitne-visoke kulture na pisana znanja i vrednosti, koja na takav način sećanjima daju veću objektivnost. Za razliku od nje, niska kultura podrazumeva transfer kulture direktnom komunikacijom i „živom rečju“, pa su ova sećanja subjektivnije obojena. U tom smislu, identitet povezujemo sa svakom vrstom moguće (re)konstrukcije sećanja, koristeći „sva legitimna sredstva“ sa ciljem konstrukcije i mapiranja važnih događaja koji su uticali na razvoj i društvene tokove (u pogledu na nauke, pre svega istoriju, antropologiju, sociologiju i slično). Ujedno, sećanja i znanja su dalje odredila formulisanje identiteta u modernim evropskim državama na kraju devetnaestog i početku dvadesetog veka. Tokovi razvoja kulture i nacionalnih identiteta su paralelni.

Klaval ukazuje na odnos istorije, sećanja i nasleđa kroz delovanje visoke/niske

kulture, koje vezuje za identitete:

- Lokalni identitet formiraju znanja i učenja zasnovana na prenošenju kroz živa sećanja, direktnim kontaktom (popularne/niske kulture);
- Nacionalni identitet se formira kroz stvaranje nacionalnih država. Nacionalni identitet, kao kategorija pripadnosti, produkovana je pisanim događajima koji su sistemski podržani faktografijom (kroz institucije kulture, delovanjem elitističke kulture) (Claval, Whalen, Moore, 2007).

Prema Klavalu, visoka kultura bila je u funkciji kreiranja moći i nacionalnih država kroz političko organizovanje, dok se u savremenom kontekstu dešavaju promene zbog kojih se nekada tvrda podeljenost između visoke/niske kulture polako gubi. Pomenutom procesu doprineli su savremeni mediji i tehnologija. U tom smislu, nacionalni koncept identiteta bleđi pod uticajem globalizacije, prebrzih i suviše dinamičnih promena koje diktira tehnološka revolucija. Globalizacija asimiluje male kulture (posebno lokalne kulture), ali kod ljudi sve više raste svest o tome da je tehnologija izgubila kapacitete da stvara sreću i progres. Identiteti nestaju i stapaju se u procesima globalizacije, koja vodi kulturnoj unifikaciji. Posledično, kulturna unifikacija doprinosi tome da nacionalne države gube smisao, a sveopšti utisak je „globalizovana kriza identiteta“ (Kočović, 2017, Kočović De Santo, 2019).

Lokalni, regionalni, nacionalni identiteti, često bivaju redefinisani umesto da se nalaze u fokusu ekspresije društvenih grupa koje pokušavaju da organizuju svoj život i okruženje kroz političke akcije. Ove grupe se često percipiraju kao etnički entiteti koji istinu zasniavaju na kulturnim interpretacijama, dobijenim od strane prethodnih generacija, u konkretnim prostornim okvirima (Claval, Whalen, Moore, 2007). Klaval primećuje sve veću ljudsku osvešćenost u vezi sa nezaustavljivim i brzim promenama. Takođe, Klaval ukazuje na to da *problemi* dovode do reaktivnosti kao odgovora na goreće globalne izazove, kroz kreiranje strategija za očuvanje sećanja i identiteta. Prema njegovom mišljenju, uočljivo je da „mnogi ljudi, posebno mimo Zapadnog sveta, rešenja za rešavanje problema identiteta traže u osvrtu na prošlost (...) sa ciljem očuvanja „niskih“ formi identiteta, ljudi se trude da sačuvaju materijalne dokaze okruženja i prošlosti, ukazujući na značaj i ulogu nasleđa⁴⁴(...)kako bi se izgradila društva sposobna da rešavaju savremene probleme i često rastući fundamentalizam“ (Claval, Whalen, Moore, 2007). Klaval, odgovore na probleme vidi u lepoti kulturne raznolikosti u sadejstvu sa prirodom. U kontekstu *izgradnje nove ideologije*, navodi da je, *sa ciljem većeg kredibiliteta, neophodno oslanjanje na druge forme istorije. Multikulturalnost je prestala da traži uporište u individualizmu i nacijama, već je u svoj fokus stavila kulturne zajednice. Ekologizam je zasnovan na*

44 U Zapadnoj Evropi, u vreme kada nacija postaje jedini argument za postojanje država, nasleđe se odnosilo na prostore, zamkove kraljeva i bogate aristokratije, manastire, crkve (sinergija svetovne i duhovne vlasti); U Srednjoj Istočnoj Evropi se države i nacionalne grupe nisu nužno podudarale, nasleđe je čuvao narod.

konceptiji evolucije, koja je prestala da gravitira oko društva, već je u fokusu priroda (Ibid.). Dodaje da se ljudska dužnost ogleda u pozitivnom doprinosu Zemlji, sa neometanim procesima evolucije i minimalnim uticajima i mešanjem u prirodne procese, što je na tragu izvan antropocentričnog promišljanja, kao suštinski važno kao kulturološko odrast uporište - jer društvo, kultura i prirodno okruženje uvek postoje u neodvojivoj mreži odnosa. Simbioza koju Klaval navodi, objašnjavajući *novu ideologiju*, sasvim je dobro i važno teorijsko mesto za teoriju odrasta i svaki kritički pravac koji teži promišljanju o drugačijem svetu.

Prema tome, kultura oduvek jeste bila u čvrstom odnosu sa životnom sredinom, kao zbir društvenih praksi i kreacija sa simboličnim smislom (Kočović, 2017). Kultura nudi argumente i odgovore za razloge težnje ka autentičnom; kultura je stožer sećanja i identiteta zajednice koja je istorijski, na određenim prostorima, živela i stvarala, čineći to i dalje u sadejstvu sa prirodom; kroz kulturu je omogućena komunikacija narativima o tome *ko smo i šta želimo da budemo*, koja prožima mesta i okruženje u kome živimo, pod određenim političkim i ideološkim pretpostavkama uvek u prirodnom kontekstu (Ibid.). Kultura je narativ o rutinama, vrednostima, običajima, normama, znanjima, praksama (pojedinačnim i kolektivnim) što sve određuje identitete. Kultura funkcioniše kroz sećanja, stvaranje i prepoznavanje. Stoga kultura predstavlja izvor bogatstva za društvo, kroz kulturno nasleđe i kontinuirano kulturno stvaralaštvo.

Zbog svega navedenog, veća pažnja je posvećena kulturi, kako bi se ostvario što precizniji obuhvat koji će pomoći u razumevanju funkcionisanja ekokulturnog kao održivog tranzicionog tržišta u odrast smislu, menadžment i marketing aktivnosti oslonjenih na društveni, kulturni, kreativni i prirodni kapital.

Kultura i ekologija su predmet interesovanja mnogih naučnih disciplina koje su se tokom vremena posebno specijalizovale u istraživanju i primeni na kulturu i ekologiju, kreirajući tako „hibridne“ discipline. Zapravo, ovako široke pojmove jedino je i moguće obuhvatiti uvažavanjem različitih pristupa i perspektiva.

U nastavku će biti više reči o društvenom, kreativnom i kulturnom kapitalu, a potom i o prirodnom, kako bi se bolje razumeli vrednosni potencijali nasleđa i njihov odnos sa drugim granama. Posebno je značajan odnos ovih oblasti sa ekonomijom koja je i sama napredovala u nove hibridne discipline, sa ciljem praktičnog pokušaja vrednovanja nasleđa.

5.2. Ekonomika kulture kao okvir za razumevanje društvenog, kulturnog i kreativnog kapitala i dobara

Ekonomika kulture i kulturna politička ekonomija od početka izazivaju kontroverze, kako iz perspektiva teoretičara kulture i umetnosti, tako i iz perspektive klasičnih ekonomista. Očigledno je da su ove nauke međusobno usklađene, a tome u prilog govore i činjenice koje se ogledaju kroz njihovo naučno i praktično postojanje u okviru „novijih disciplina“ koje su se hibridno razvile. Pravac razvoja ekonomike kulture, naslućuje se još sredinom osamdesetih godina. Ipak, svoju punu afirmaciju, bez obzira na tačnu terminološku odrednicu, pitanje *kulturne/kreativne ekonomije*, (*ekonomike kulture* i dr) stiće, kao potpuno aktuelno, krajem devedesetih godina. Interesovanje stručne javnosti iz raznih disciplina i međunarodnih organizacija (EC, UNCTAD i dr) ubrzava procese sazrevanja disciplina KKI/kreativne ekonomije.

O rastu kulturnog i ekonomskog diskursa koji se prepliću govore mnogi autori (Yúdice, 2003; Throsby, 2008; Flew, 2009). Trozbi, kao jedan od najznačajnijih autora oblasti, naučnik i ekspert, insistira na tome da kulturna politika mora naći svojesto u svakoj ekonomskoj politici koja teži da uživa poštovanje. Trozbi umetnost i kreativno stvaralaštvo u današnjem vremenu pokušava da reafirmiše kroz preporuke, kako bi ono moglo neometano da postoji i opstaje kroz vreme. On u tom smislu insistira na oslanjanju umetnosti na ekonomska znanja, jer je sagledava kao širi deo ekonomske dinamičnije slike, oblikovane turbulentnim promenama: „*Umetnost predstavlja deo šire i dinamičnije sfere ekonomske aktivnosti, koja linkovima kroz informacije i ekonomska znanja, podstiče kreativnost, nove tehnologije i hrani inovacije*“ (Throsby, 2008). Trozbi smatra da se *kulturni kapital može definisati kao dobro koje otelotvoruje ili stvara kulturnu vrednost, nevezano od ekonomske vrednosti koju može postići na tržištu* (Throsby, 2005). Radi lakšeg razumevanja, autor navodi primer da zgrada može imati komercijalnu vrednost kao nekretnina, ali će, pored toga, za zajednicu ona imati estetske, duhovne i simboličke elemente koji je čine vrednom. Ujedno, ovi elementi prevazilaze ekonomsku računicu ili, čak, leže van nje. Takvi nematerijalni elementi predstavljaju kulturnu vrednost zgrade.

Burdije uspostavlja vezu između raspodele ekonomskog i kulturnog kapitala, postavljajući društveno-ekonomske odnose u centar razmatranja kulture, a sociologiju vidi kao nauku koja može da podrži postojanje „tržišta kulture“, gde je participacija u kulturnoj produkciji i konzumiranju određena prema ličnom ukusu publike. *Postoji ekonomija kulturnih dobara, ali ona ima specifičnu logiku(...) Umetničko delo ima značenje i interes samo za nekoga ko poseduje kulturne kompetencije, to jest kod, u kojem je kultura kodirana* (Bourdieu, 1984). Promišljanje o kapitalu

zahteva uvažavanje kapitala u pluralu. Pre svega, pored ekonomskog kapitala, postoje još i društveni, kulturni i prirodni kapitali koji su deo društvenog prostora i često suprotstavljeni ekonomskom kapitalu, ili makar ekonomskim interpretacijama kapitala. Samim tim, jednaku pažnju i potrebu za daljom analizom zavređuju pomenute vrste kapitala, upravo onako kako je uživa finansijski kapital. Potrebno je obezbediti integrativne analitičke pristupe koji uvažavaju kapitale, jer je to pravac koji vodi ka održivom sagledavanju sistemskih rešenja koja strukturno i institucionalno evoluiraju u vremenu.

Za kulturni kapital relevantna objašnjenja daje Burdije, oslanjajući se na ekonomske analize kapitala. On sugerise da se kulturni kapital može sačuvati, prenositi, investirati i koristiti u funkciji drugih resursa (Bourdieu, 1984). Burdijeova perspektiva obuhvata odnose i uticaje koji proizlaze iz odnosa pojedinaca, porodica i društvenih grupa, gde se kulturni kapital javlja u društvenom prostoru, u kom se odvijaju konfrontacije, koje paralelno proizvode društvenu stratifikaciju.

Društveni kapital je skup stvarnih ili potencijalnih resursa koji su povezani kroz trajne društvene mreže i grupe. Ove relacije postoje samo u praktičnom stanju, kroz materijalnu i(li) simboličku razmenu. Društvena utemeljenost proizlazi iz garancija: ime porodice, klase, plemena, škole, stranke itd. (Bourdieu, 1986). Društveni kapital obuhvata društveno poverenje, norme, mreže koje obezbeđuju društvene i intelektualne interakcije, obezbeđujući rešenja za rešavanje zajedničkih problema na formalne i neformalne načine od strane zajednice, aktivističkih grupa, zadruga i ostalih institucionalnih oblika infrastrukture društva (Peterson, 2017).

Kapital je akumulirani rad u svom materijalizovanom obliku ili njegovom otelotvorenom obliku koji, kada se prisvoji na privatnoj, odnosno isključivoj osnovi agenata ili grupa agenata, tim agentima omogućava da prisvajaju društvenu energiju kroz živi rad (Bourdieu, 1986). Kulturni kapital je ujedno i ključna dimenzija reprodukcije društvene nejednakosti, jer klasu ne određuju samo ekonomski odnosi ili radna pozicija. Neravnoteže se ostvaruju i nasleđuju kroz moć, stvaraju se i dele u prostoru kulture.

Burdije prepoznaje tri vrste kulturnog kapitala u svom delu *Distinkcija* (Bourdieu, 1984):

- 1) *Otelotvoreni kulturni* koji je svesno stečen ili pasivno nasleđen socijalizacijom (jezik, ukus, govor tela) i specifičnije klasno određen (buržoazija, srednja i radnička klasa);
- 2) *Objektivni kulturni kapital*, koji predstavlja drugi tip kulturnog kapitala i odnosi se na objekte koji su u vlasništvu, umetničke predmete, automobile i druge oblike kulturnog izraza, pri čemu se simbolička vrednost kulturnog kapitala prenosi kroz monetarne i tržišne transakcije kulturnih dobara;
- 3) *Institucionalizovani kulturni kapital* je onaj koji se odnosi na formalna priznanja koja dodeljuju značajne institucije, kao što su akademske titule i dostignuća.

Kulturni kapital vremenom ulazi u sve društvene diskurse. Za razliku od ekonomskih pristupa kapitalu u svođenju na novčani oblik, čija svrha je akumulacija profita, kulturni kapital je vrednost po sebi. Kroz akumulaciju kulturnog kapitala, mi se nadgrađujemo, a to konačno ima i ekonomski potencijal i verifikaciju na tržištu rada.

U tom smislu, kulturni kapital je odrednica društvenog položaja, te na taj način prevazilazi domete ekonomskog kapitala. Međutim, sfera ekonomije je konačna odrednica moći u savremenim sistemima, a takva logika implicira svođenje svih ostalih vrsta kapitala na ekonomski u smislu troška/investicije. Kulturni kapital se prenosi međugeneracijski, procesima socijalizacije i uvek je u interakciji sa ekonomskim, društvenim ali i prirodnim kapitalom.

Burdijeovi pogledi su značajni jer on uvodi simboličke dimenzije ekonomskih aktivnosti, što je pre svega značajno za razumevanje činjenice da ljudi, čak ni u ekonomiji, ne pokušavaju uvek da maksimiziraju ekonomski kapital. Drugim rečima, ljudi ne prave uvek racionalne izbore, što je važna poenta protiv svođenja čoveka na *homo economicus* biće. Ljudi su često motivisani akumulacijom drugih vrsta kapitala - simboličkog, kulturnog, društvenog i prirodnog, što je uslovljeno već (inicijalno) akumuliranim drugim vrstama kapitala, odnosno društvenim položajem. Upotreba vokabulara, muzički ukus, obrazovanje roditelja, načini kulturne participacije, imaće uticaj na kapacitete obrazovanja kod dece i njihov društveni i kulturni kapital (de Graaf et al. 2000, Sullivan 2001, Barone 2006, van de Werfhorst 2010). Kako je kultura simbolička osnova kolektivnih reprezentacija, metodološka ispitivanja u vezi sa kulturnim kapitalom su često strukturirana tako da ocenjuju stepen participacije u kulturnim sadržajima. Kulturna participacija je značajna za individualno blagostanje i psihofizički razvoj i predmet je mnogih analiza subjektivnog kvaliteta života (Daykin et al. 2008, Bygren et al. 2009). Razumevanja o ličnom/individualnom kulturnom kapitalu, se mogu objasniti kao društvena imovina koja je u funkciji ekonomskog razvoja koji se nadgrađuje kroz društvene integracije na nacionalnom i međunarodnom nivou (Sacco, 2011).

Kulturni kapital u materijalizovanom obliku važan je za bliže razumevanje materijalnog kulturnog nasleđa, institucija kulture, ambijentalne celine⁴⁵, i javlja se u različitom vlasništvu kao imovina i deo ukupnog bogatstva jednog društva. Tada je kulturni kapital osnova za kulturni i ekonomski razvoj, ali i za razvoj ličnog kulturnog kapitala (osobine i imovina pojedinca), koje su uvek smeštene u društveni kontekst.

Promene u ekonomskom okruženju, impliciraju promene u sferi kulture, gde neo-liberalizam, pogonjen tehnološkim razvojem i inovacijama, postaje osnova za interpretaciju kulture i javnih praktičnih politika. Daloz objašnjava kulturni

45 Na primer spomenici, biblioteke, koncertna i bioskopska sala, kulturni lokaliteti.

kapital kao skup kompetencija koje mogu biti pojačane skupovima strategija, nadgradnjom, učenjem, što je sve tesno uslovljeno manifestovanim oblicima kapitalizma i istorijskim kontekstom (Daloz, 2010). Sa time u vezi, razumemo procese promena u smislu nastajanja novih kulturnih izraza, kreativnih praksi, organizacija, aktivnosti digitalizacije, onlajn sadržaja i dr, koji su podržani institucionalnim promenama. Kulturne vrednosti, poruke, simboli i značenja se u savremenom tehnološkom dobu prenose brže. Kulturna iskustva publike postaju dostupnija i menja se pristup od recipijenata, prema aktivnim ko-kreatorima kulturnih sadržaja.

Iako kultura u osnovi nije profitno polje, na promene u sferi kulture pre svega utiče ekonomska logika. Budžetski izvori sredstava za kulturu se smanjuju, privatni izvori nisu dovoljno brza zamena za ovaj proces, a konkurentnost među akterima kulture raste.

5.3. Od kulturnog kapitala i dobara do kreativnog kapitala

Kulturna dobra i usluge imaju osobine koje ih razlikuju od drugih. Prema karakteristikama koje daje Trozbi, kulturna dobra su iskustvena. Potreba za njima raste ukoliko se *konzumiraju u većim količinama*, zbog čega su podložna racionalnoj zavisnosti. Kulturna dobra imaju određena svojstva javnog dobra koja u zbiru daju pozitivne eksternalije ili difuzne koristi, kao zahtev po sebi. Kulturna dobra su rezultat proizvodnih procesa u kojima je ljudska kreativnost odlučujuće važan input. Kulturna dobra su sredstva za prenos simboličkih poruke onima koji ih *konzumiraju*. Njihov karakter se ne svodi jednostavno na utilitarno, već dodatno služe široj komunikacijskoj svrsi. Kulturna dobra sadrže, barem potencijalno, određenu intelektualnu svojinu koja se može pripisati pojedincu ili grupi koja ga stvara. Kulturna dobra stvaraju oblike vrednosti koji se ne mogu u potpunosti izraziti u monetarnom smislu, što se ne može otkriti na tržištima (Throsby, 2006). Samim tim, tržište kulture, menadžment, marketing i ekonomija su drugačiji, da bi mogli biti u funkciji specifične sfere kulture. Kulturna dobra su iskustvena i kao takva, pored materijalne vrednosti, sadrže i nematerijalne - duhovne, estetske i istorijske vrednosti, kao i vrednosti koje odražavaju doprinos zajednici.

Prema tome, kulturna dobra i usluge, obuhvataju ljudski, odnosno individualni kulturni kapital u procesu proizvodnje. Ona se javljaju kao pokretači simboličkih poruka za publiku, služeći višoj svrsi od individualne. Uključuju intelektualna prava za onog ko ih stvara. Kreativna dobra i usluge uključuju kreativnost u proces produkcije i mogu biti, ali ne nužno, umetnička dela. U kreativne proizvode se svrstavaju oni koji se oslanjaju na umetnička znanja i kapital (marketing,

dizajn, softverska rešenja i dr). Nematerijalne vrednosti, pre svega kada je reč o umetničkim delima, verifikaciju dobijaju preko producenata, publike, kritičara, teoretičara, eksperata. Kreativnost je odrednica kulturnog kapitala koja predstavlja umetničku imaginaciju i kapacitete za generisanje originalnih ideja, nove načine za interpretiranje sveta, izražavanje kroz zvuk, sliku, tekst, naučno stvaralaštvo i dr. Kreativnost je osnov za produkciju kulturnih proizvoda, dobara i usluga: umetničkih dela, muzičkih performansa, književnosti, filma, televizije, video igara, dizajna, arhitekture i dr.

Nekada su interpretacije u vezi sa vrednovanjem bile strogo vezane za umetničke i kulturne kriterijume, dok u je savremenom kontekstu kulturna politika definisana okvirima ekonomske politike, pa ekonomsko vrednovanje ulazi u sferu kulturne politike, kapitala i dobara. Valorizacija uključuje materijalnu tržišnu vrednost i sve nematerijalne vrednosti. Vrednosti kulturnih dobara svode se na attribute *postojanja, zaveštanja i opcione* attribute. Ešvort i mnogi drugi autori (Ashworth et al., 2000; Howard, 2003) u širem smislu shvatanja navode da kulturno nasleđe obuhvata materijalne i nematerijalne elemente napravljene u prošlosti, koji održavaju svoje koristi i tumačenja od strane različitih aktera u sadašnjosti. Pomenuti elementi obuhvataju zgrade, artefakte, lokacije, pejzaže, tradicionalne aktivnosti, znanja, način života, itd.

Među nasleđena kulturna dobra prema autorki Šešić svrstavamo eksponate iz oblasti *zoologije, botanike, geologije, arheološke predmete, etnološke predmete i dokumentaciju, predmete iz oblasti likovne i dekorativne umetnosti, kao i predmete primenjene umetnosti, književna, muzička, fotografska i filmska dela, arhive i dokumente* (Šešić, Stojković, 2000).

Priroda kulturnih dobara određuje ih kao zajednička, javna, privatna, kvazi javna⁴⁶ ***i mešovita dobra***⁴⁷. Kod kulturnih dobara identifikacija vrednosti je relativno jednostavan proces, međutim kvantitativno merenje predstavlja otvoreni izazov. Vrednosti kulturnih dobara moguće je ekonomski testirati kroz „spremnost ljudi da plate“ (i koliko). Tržište kulture je prostor sa elementima fizičkog tržišta za promet kulturnih dobara, kome se dodaje tržište kreativnosti i ideja.

Drejvid Trozbi je *Modelom koncentričnih krugova (concentric circles model)*, imao za cilj da ukaže da su kulturne vrednosti i sadržaji dobara i usluga proizvedeni u posebnim sferama i tako da im karakter daju kreativne i kulturne industrije (KKI) kao tržišna odrednica kulture i umetnosti. Trozbi je modelom predstavio kulturne u odnosu na komercijalne sadržaje. U koncentričnim krugovima središnju poziciju zauzimaju dominantno kulturni sadržaji čija kulturna vrednost relativno opada, u odnosu na komercijalnu vrednost koja raste (svakim krugom prema spolja).

U procesima KKI produkcije uložen je kreativni rad. Skot i Florida početkom

46 Uslovno javna, kojima pristup nije slobodan u svakom trenutku i za sve.

47 Imaju karakteristike javnih i privatnih.

dvehiljaditih počinju intenzivno da govore o pojmu *kreativne klase*, koji se odnosi na sve koji se bave kreativnim stvaralaštvom (Florida, 2004; Scott, 2008). Kada govore o kreativnim industrijama, autori često navode njihov intenzivni uticaj. *KKI odražavaju nepopravljivo sve više i više inovacija, dizajna nego druge grane industrije* (Lash and Urry, 1994; Flew, 2009). Autor Florida uvodi pojam *kreativna klasa*, kojim ukazuje na klasu koja stvara nove značajne forme. Prema Floridinom mišljenju, teorije ljudskog kapitala i urbanog regionalnog razvoja apostrofiraju da su *ljudi motor razvoja, a ne biznis*. Prema tome, kreativni ljudi predstavljaju najvažniji faktor rasta, što pomera ekonomska promišljanja prema ekonomiji zasnovanoj na znanju, čiji su nosioci kreativni i talentovani ljudi koji stvaraju inovacije, doprinoseći razvoju. Florida objašnjava kreativnu klasu prema profesijama, kroz tri osnovne grupe prema stepenu kreativnog rada:

- 1) *Superkreativno jezgro* kreativne klase (naučnici, inženjeri, univerzitetski profesori, pesnici, pisci, umetnici, glumci, dizajneri, arhitekta, kulturne ličnosti, istraživači, urednici i ostali koji utiču na stvaranje stavova). Super kreativno jezgro, podrazumeva najviši nivo kreativnog rada, koji se ogleda u produkciji novih formata, dizajna koji je široko upotrebljiv (stvoren i podat na tržištu). Oni ponalaze nove ideje, teorije ili strategije koje mogu biti široko primenjene. Jezgro kreativne klase čine ljudi koji regularno svakodnevno obavljaju kreativni posao, za koji su plaćeni.
- 2) *Kreativni profesionalci* (lekari, pravnici, finansijske usluge, visoke tehnologije) su oni koji u raznovrsnim profesijama obavljaju intenzivne poslove, koristeći kreativne načine za rešavanje problema, koji su visokoobrazovani i poseduju visok nivo kulturnog kapitala.
- 3) Kreativnu klasu takođe čine i *boemi*- individualisti, spremni na rizike i eksperimentisanje; brzi, ekscentrični, meritokrate; odgovorni, koje stimuliše izazov i težak zadatak; otvoreni za različitost, fleksibilni i nestandardni. Florida je analizirao odnos između koncentracije boema – oni koji poseduju znanja o visokim tehnologijama i razvoju kreativnih praksi, na određenom geografskom prostoru (Florida, 2004, 2002).

Autorka Murzin u svom radu istražuje uslove i faktore kojima se uz pomoć (kulturnog) nasleđa može pokrenuti turizam koji će biti koristan za lokalnu zajednicu, tako da doprinosi socioekonomskim uslovima a da u isto vreme ne narušava prirodno okruženje (Murzyn 2012). Ovo polazište je adekvatno i blisko mom istraživanju. Naime, autorka Murzin u žižu dovodi upotrebu kulturnog nasleđa i njegovo korišćenje u turističkoj ponudi, sa ciljem doprinosa socioekonomskim pokazateljima na lokalnom nivou.

Mikić ukazuje na pozitivan odnos između investiranja u kreativni sektor i društveno-ekonomskog razvoja. Prepoznaje tri grupe efekata: *Efekat multiplikacije*, *Akceleratorski efekat* i *Gravitacioni efekat*. Efekat multiplikacije ukazuje na

snagu investiranja u KKI, koja se ogleda u rastu dohotka i nivoa zapošljavanja lokalne zajednice. Akceleratori efekat ukazuje na povoljne uticaje investicija u KKI na dinamiku rasta lokalne ekonomije i njenu diverzifikaciju. Gravitacioni efekti pojavljuju se u dugom roku i utiču na unapređenje kvaliteta života, atraktivnost regiona, unapređenje poslovne klime i slično (Mikić 2015). Budući da elementarnu osnovu KKI i ekokulturnog turizma čini nasleđe kao isti zajednički imenilac, moguće je zaključiti, sa velikom izvesnošću, da isti efekti preliivanja važe i za ekokulturni kao odrast turizam. Takođe, pomenuti efekti će neminovno (posebno efekat multiplikatora) dovesti do pozitivnih socioekonomskih uticaja u oba polja delovanja (KKI i ekokulturnog turizma).

U prilog prethodnom ide i istraživanje autorke Murzin (Murzyn-Kupisz, 2012) koja navodi da se *efekat multiplikacije u turizmu odvija kada posetioci nasleđa, mesta i institucija troše novac ne samo na baštinu (direktni ekonomski efekti), već i na različite pobočne grane koje podržavaju turističke usluge*. U tom slučaju se potrošnja odvija u maloprodaji (smeštaj, transport, kozmetičke usluge, medicinske, sportske, spa-centri, rukotvorine, suveniri, hrana i piće, knjige, fotografije, članci, i drugi proizvodi KKI) koji vode ka *indirektnim i indukovanim efektima multiplikacije u turizmu* (Murzyn-Kupisz 2012, Kočović, 2017).

5.4. Zakonski okvir za kulturna dobra i kulturno nasleđe u Srbiji

Kulturna dobra su stvari i tvorevine materijalne i duhovne kulture od opšteg interesa koje uživaju posebnu zaštitu utvrđenu zakonom o kulturnim dobrima (Zakon o kulturnim dobrima 2021, član 2). Kulturna dobra, u zavisnosti od fizičkih, umetničkih, kulturnih i istorijskih svojstava, mogu biti nepokretna i pokretna. U nepokretna kulturna dobra spadaju *spomenici kulture, prostorne kulturno-istorijske celine, arheološka nalazišta i znamenita mesta*, dok u pokretna kulturna dobra spadaju *umetničko-istorijska dela, arhivska građa, filmska građa i stare i retke knjige* (Zakon o kulturnim dobrima 2021, član 2, stav 2). Prethodna podela zavisi od fizičkih, umetničkih, kulturnih i istorijskih svojstava.

U odnosu na kriterijum značaja kulturna dobra razvrstavaju se u kategorije:

1. kulturna dobra,
2. kulturna dobra od velikog značaja,
3. kulturna dobra od izuzetnog značaja (*Ibid.*).

U Srbiji postoji veći broj institucija koje se bave zaštitom nepokretnih kulturnih dobara⁴⁸. Najznačajniji u delatnosti zaštite su Zavodi za zaštitu spomenika

⁴⁸ To su različite institucije, posmatrano po resorima i nivoima delovanja (lokalni, republički, pokrajinski nivo). Pogledati i Zakon o kulturi, i pojedinačnim oblastima i

kulture, kojih na teritoriji Republike Srbije⁴⁹ ima četrnaest. Zavodi za zaštitu spomenika kulture proces zaštite obavljaju u saradnji sa zavodima za prostorno planiranje i urbanizam i zavodima za zaštitu prirode. U procesu zaštite kulturnog nasleđa, ove institucije se po potrebi oslanjaju na izvršnu i sudsku vlast kada je potrebno reagovati na aktivnosti koje nisu zakonom predviđene. Veliki problem je što, za razliku od zavoda za prostorno planiranje i urbanizam, zavodi za zaštitu spomenika kulture već duže vremena nemaju inspektore koji bi izašli na teren i kontrolisali aktivnosti koje imaju za posledicu nekontrolisane intervencije na nasleđu i promene kulturnog nasleđa⁵⁰. Mogući pravac za rešavanje sistemskih izazova u pogledu upravljanja kulturnim nasleđem ogleda se u mogućnosti većeg uključivanja zajednice u pojedine upravljačke procese, posebno one u vezi sa problemima neadekvatnog tretmana kulturnih dobara, budući da Zakon o kulturnim dobrima predviđa da se na podneske, rešenja, žalbe, kao i druga akta koji se odnose na zaštitu kulturnog dobra ne plaćaju administrativne i sudske takse ustanovljene republičkim propisima. Na osnovu zakona koji određuju delatnosti Zavoda, može se videti koliko ova oblast vapi za boljim horizontalnim povezivanjem i uključivanjem zajednice u procese upravljanja i zaštite nasleđa.⁵¹

U mnogim zakonskim tekstovima, istim kategorijama se daju različiti nazivi, čime se usložnjava praktična primena. Slikovit primer za ovo je proces zaštite sagledan iz različitih naučnih disciplina: ambijentalnih celina, kulturnog predela/pejzaža, predela sa posebnim vrednostima, urbanističkih katastarsa. Reč je o istoj prostornoj celini koja se kroz različite zakone i resore provlači kao terminološki različito određen pojam (dok je suštinski i sadržajno često reč o istom pojmu).

delatnostima kulture.

49 Prema novom zakonu, zavodi se finansiraju na lokalnom nivou, a ne na republičkom, kako je bilo ranije.

50 Intervju sproveden sa Ivanom Cvetković, istraživačem Zavoda za zaštitu spomenika kulture Niš.

51 Posebno se odnosi na Zakon o kulturnim dobrima ("Sl. glasnik RS", br. 71/94, 52/2011 - dr. zakoni, 99/2011 - dr. zakon, 6/2020 - dr. zakon i 35/2021 - dr. zakon); Zakon o delatnostima od opšteg interesa u oblasti kulture („Sl. glasnik RS“ br. 42/92); Zakon o planiranju i izgradnji („Sl. glasnik RS“ br. 43/03); Zakon o javnim službama („Sl. glasnik RS“ br. 42/91 i 71/94); Zakon o budžetskom sistemu („Sl. glasnik RS“ br. 9/2002, 87/2002); Zakon o javnim nabavkama („Sl. glasnik RS“ br. 39/2002, 43/2003, 55/2004); Uredbu o budžetskom računovodstvu („Sl. glasnik RS“ br. 125/2003). Delatnost zaštite kulturnih dobara, pored Zakona o kulturnim dobrima, obezbeđuje se na osnovu propisa o planiranju i uređenju prostora, izgradnji objekata i zaštiti životne sredine. Uslovi čuvanja, održavanja i korišćenja kulturnih dobara, kao i dobara koja uživaju prethodnu zaštitu i utvrđene mere zaštite, ugrađuju se u prostorne i urbanističke planove (čl.107).

Postaje jasno da je neophodno uvođenje jedinstvenog sistema koji će pružiti objektivniju sliku, preciznije definisanje pojmova i nadležnosti, što bi vodilo boljem horizontalnom povezivanju.

Međunarodne konvencije i ratifikacije univerzalno su oblikovale oblasti kulture, nasleđa i vrednovanja prema stepenu zaštite. Prema članu 2 Konvencije Saveta Evrope (2005), *kulturno nasleđe predstavlja grupu nasleđenih resursa iz prošlosti koje ljudi identifikuju, nezavisno od vlasništva, kao odraz i izraz njihovog stalnog razvoja vrednosti, verovanja, znanja i tradicije. Kulturno nasleđe obuhvata sve aspekte okruženja, u kojem nastaje kao rezultat interakcije između ljudi i mesta kroz vreme* (Konvencija o vrednovanju nasleđa za društvo, Evropska komisija, član 2, 2005). Konvencija prepoznaje i *zajednicu nasleđa*, koja javnim delovanjem treba da obezbedi održavanje i opstanak nasleđa za buduća pokolenja. Savet Evrope dao je smernice gde su kriterijumi zaštite povezani sa značajem, odnosno vrednovanjem nasleđa.

Prema Konvenciji iz Granade, *dobra koja podležu zaštiti treba da imaju izuzetan istorijski, arheološki, umetnički, naučni, društveni ili tehnički značaj*. Ostali važni kriterijumi odnose se na nematerijalne vrednosti: *estetsku ili kulturnu vrednost, religijski ili etnografski značaj* (Kočović, 2017). Takođe, treba imati u vidu da u domen zaštite materijalnog nepokretnog nasleđa ulaze sama građevina, njena unutrašnjost i instalacije i deo zemljišta na kojem se građevina nalazi. U tom smislu, zaštita podrazumeva integrativni pristup vrednovanju i upravljanju prirodnim i kulturnim nasleđem. Lokaliteti predstavljaju tvorevine nastale kombinacijom ljudskog i prirodnog delovanja, sa izuzetnim značajem. Oni obuhvataju delove pejzaža i istorijske oblasti, kao i vrtove koji su u neposrednoj vezi sa arhitektonskim nasleđem. ICCOMOS, definiše ovakve lokalitete kroz kulturne pejzaže, istorijske vrtove Firentinskom poveljom (Kočović, 2017)⁵². Informacije u vezi sa *kulturnim značajem* određene su detaljnije ICCOMOS poveljama iz Venecije i Bure, kroz obavezne aktivnosti koje se tiču zaštite i vrednovanja (ICCOMOS, 2004)⁵³. Prema ICCOMOS poveljama: *Kulturni značaj pretpostavlja estetsku, istorijsku, naučnu, društvenu ili duhovnu vrednost za prošla, sadašnjai(li) buduća pokolenja* (Bura povelja, 2013). Procesi očuvanja i zaštite se odvijaju kroz aktivnosti preporučene Bura poveljom: *aktivnosti konzervacije, restauracije rekonstrukcije, adaptacije* (Bura povelja, 2013).

52 Preporuka SE br.R(95) o integralnoj zaštiti kulturnih pejzaža kao segmentu pejzažne politike.

53 Obe povelje se odnose na osnovne principe i procedure koje treba slediti u očuvanju mesta i nasleđa.

5.5. Ekološka ekonomija kao okvir za razumevanje prirodnog kapitala

Teorijski okviri iz kojih dolaze znanja o prirodnom kapitalu se postojano unapređuju zbog sve većeg pritiska na životnu sredinu i prirodu kapitala. Ekološka ekonomija, kao disciplina koja je nastala devedesetih godina dvadesetog stoleća, razvija se paralelno sa značajnim nalazima samita UN u vezi sa konceptom *održivog razvoja*. Sa ekološkom ekonomijom kao posebnom disciplinom, raste interesovanje i potreba za unapređenjem koncepta prirodnog kapitala (El Serafy, 1991), kao onog koji se razlikuje od ekonomskog, ljudskog i kulturnog. U žihu analize dovode se specifičnosti prirodnog kapitala ukrštene sa teorijama kapitala. Osnovna karakteristika prirodnog kapitala ogleda se u njegovim svojstvima koja impliciraju održivost i prenošenje vrednosti na međugeneracijskoj vremenskoj osi ka budućnosti (Costanza, Daly, 1992; Jansson et al., 1994). To je dalje podrazumevalo da se paradigma održivosti implementira u procese upravljanja prirodnim kapitalom, kroz definisanje daljih ekonomskih i ekoloških politika.

Ekološka ekonomija je pojam prirodnog kapitala redefinisala i proširila u odnosu na pojam *zemljišta* koji je bio predmet izučavanja klasične ekonomije iz 19. veka. U klasičnim ekonomskim analizama, pored kapitala i rada, zemljište je razmatrano kao fundamentalna determinanta ekonomske proizvodnje. Političko ekonomske analize kapitala zaključno sa savremenim dobom generalno uzimaju za osnovu da će tehnološki napredak i inovacije, prevazići sve resursne granice, posebno one koje se odnose na proizvodne kapacitete zemljišta.

Ono što važi i za kulturni kapital može se primeniti i na prirodni: da argumente u konstituisanju novih znanja trebalo pronaći među naučnim dokazima koji se oslanjaju na znanja lokalnih zajednica, koje su neposredno i bliže povezane sa prirodom. Takođe, prirodni, društveni i kulturni kapital čine delove sistema među kojima postoje stalna i složena međudejstva.

Pirs objašnjava pojam prirodnog kapitala kao podršku koju priroda, kroz razne vrste dobara, pruža ekonomiji i ostvarivanju ljudskog blagostanja (Peterson, 2017, Pearce, et al., 1989). Prirodni kapital se sastoji od ekosistema i abiotičkih dobara planete koja ljudima pružaju neophodne resurse i stvaraju koristi putem ekosistemskih usluga hrane, regulacije klime i rekreacije (Peterson, 2017).

Elemente prirodnog kapitala čine obnovljivi i neobnovljivi resursi i ekosistemi koji podržavaju kvalitet zemljišta, vazduha i vode i koji su deo ogromne biološke raznovrsnosti (biodiverziteta). Precizno određen, prirodni kapital predstavlja celokupan kapacitet zemljišta i resursa koji su nam dostupni (uključujući vazduh, vodu, plodno tlo, šume, riblji fond, mineralne resurse) i ekološke sisteme koji održavaju život, ujedno čineći život, ekonomsku i bilo koju drugu aktivnost mogućim (Costanza et al., 1997, Krishnan et al., 1995). Prema tome, prirodni

kapital obuhvata sve planetarne resurse kojima se mora upravljati u skladu sa održivim principima, tako da njihove funkcije budu očuvane i ne pretrpe degradaciju. Bolje razumevanje prirodnog kapitala daje argument zbog čega ekonomski sistemi ne mogu rasti neograničeno, već održivo, tako da prirodni, društveni i kulturni kapital ne trpe štete. Obrazloženja za ovo je među prvima ponudio Herman Deجلي, kroz principe *jake i slabe* održivosti. Prema Dejliju, jaka održivost podrazumeva održivost uz poštovanje granica prirodnog i antropološkog (kulturnog i društvenog) kapitala, dok slaba održivost podrazumeva da postoje supstituti za prirodni i antropološki kapital (Daly, 1992).

Prirodni kapital je definisan kroz koristi od ekosistemskih usluga. Tako shvaćen prirodni kapital obezbeđuje usluge tokom vremena (Costanza et al., 1992, 1997; Millennium Ecosystem Assessment, 2005). Da bi se potencijali prirodnog kapitala ostvarili, potrebno je kombinovati prirodne resurse (one za koje ljudske intervencije nisu potrebne u stvaranju i održavanju) sa drugim vrstama – proizvedeni, ljudski, društveni i kulturni kapital, za koji je potrebna ljudska aktivnost u održavanju i stvaranju. Ekosistemske usluge nije moguće posmatrati nezavisno od drugih vrsta kapitala, jer je njihov doprinos relativno značajan u ukupnim koristima. Usluge se analiziraju kroz vrednost koja proizlazi iz mogućnosti korišćenja, nekorišćenja, mogućnosti korišćenja i dobrog osećaja izazvanog činjenicom da prirodni kapital postoji. S obzirom na to da savremena ekonomija polazi od pretpostavke da su ljudi dovoljno dobro informisani na osnovu čega formiraju procene i sklonosti o svojoj „spremnosti da plate“ za usluge. Međutim takav okvir nije dovoljno dobar za prirodni kapital i usluge. Kostanca u tom smislu navodi da se za mnoge usluge ekosistema mora obezbediti bolja osnova za informisanje ljudi kroz konkretne modele o ekosistemima i vrednostima, što će omogućiti bolju diskusiju i izgradnju sklonosti koje doprinose ljudskom blagostanju (Costanza, 2018). Koristi koje možemo dobiti od korišćenja ekosistemskih usluga često nisu predmet plaćanja, ili ne zavise nužno od njega. Sve usluge ekosistema su, po definiciji, sredstva za postizanje dobrobiti ljudi (Costanza, 2018).

Prema *Milenijumskoj proceni ekosistema* (Millennium Ecosystem Assessment, 2005) usluge ekosistema su objašnjene kao *one koje se kombinuju sa izgrađenim, ljudskim i društvenim kapitalom za proizvodnju hrane, drva, vlakana i dr.* Na primer, hrana koja se spremi posetiocima zahteva štednjak (izgrađeni kapital), domaćine (ljudski kapital), znanje za tradicionalni recept (kulturni kapital) koje je stvoreno u okviru zajednice (društveni kapital); *regulatorne usluge koje uređuju različite aspekte integrisanog sistema, od upravljanja rizicima od poplava, bolesti, prečišćavanja vode i dr. koje se odnose na kontrolu u prevenciju šteta*, takođe značajne i za kontrolu poseta i antropogenih uticaja; *kulturne usluge ekosistema koje se kombinuju sa izgrađenim, ljudskim i društvenim kapitalom* koje su u funkciji proizvodnje sadržaja (rekreativnih, estetskih, naučnih i tradicionalnih znanja, kulturnog identiteta,

osećaja za mestoi dr); *pomoćne usluge koje održavaju osnovne procese i funkcije ekosistema* kao što je obezbeđenje staništa (Costanca, 2018). Sve ekosistemske usluge utiču na ljudsko blagostanje u kombinaciji sa drugim vrstama kapitala sa kojima se ostvaruju efekti sinergije.

Za ekokulturni kao turizam odrasta, posebno je važno razumeti prirodna dobra i zaštićena područja, koja, baš kao i kulturni artefakti, imaju veoma dugu istoriju. Istorijski nalazi svedoče da su pojedina područja stavljana pod posebnu zaštitu u cilju očuvanja prirodnih resursa u Indiji još pre dva milenijuma (Kočović, 2017). Zaštićena područja u Evropi se uspostavljaju u vreme renesanse, najpre u vidu kraljevskih lovačkih rezervata koji kasnije postaju otvorena za javnost (Eagles, McCool, Haynes 2002 u Kočović, 2017). Talas izgradnje zaštićenih područja koja u modernom smislu tokom devetnaestog veka počinju da stvaraju „nove“ nacije u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Australiji, Novom Zelandu i Južnoj Africi poprimio je globalne razmere u dvadesetom veku, kada gotovo svaka zemlja na svojoj teritoriji formira zaštićena područja i usvaja odgovarajuću pravnu regulativu koja se njima bavi (Phillips, 2004). Vremenom je evoluirala i ideja o svrsi zaštićenih područja, od jednostavnog koncepta velikih divljih površina namenjenih uživanju, ka zaštiti prirode i promociji kulturnih vrednosti. U datom smislu značajan je razvoj ekološke nauke tokom šezdesetih godina prethodnog veka, koji je doveo do šireg prihvatanja potrebe za sistematskim pristupom planiranju i upravljanju prirodnim resursima. Istovremeno je otkrivanjem ekonomskog uticaja turizma u zaštićenim područjima prepoznat njihov značaj na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou.

Značaj doprinosa ekološke ekonomije ogleđa se pre svega u zagovaranju GPI (*Genuine Progress Indicator*) indikatora, koji bi zamenio BDP, kao parametar za merenje razvoja. Budući da sugerisani indikator u obzir uzima društvene i ekološke elemente, on u merenje uspeha samim tim uključuje ekološku održivost i društvenu pravednost, u ukrštanju sa ekonomskom efikasnosti.

Pod ekološkom održivošću se podrazumeva da prirodni, društveni i kulturni kapital nije zamenljiv niti obnovljiv (ili jeste, ali ne dovoljno brzo da bi pratio progresivni razvoj i produkciju), te da se tržišna ekonomija hitno mora postaviti u okvire stvarnih biofizičkih – planetarnih granica. Ekološko-ekonomski pristupi se grade na argumentu očiglednih klimatskih promena. Društvena pravičnost nalaže razmatranje izazova u vezi sa raspodelom bogatstva kao važnih odrednica društvenog kapitala i kvaliteta života. Ovo je izuzetno značajno ukoliko imamo u vidu da konvencionalne razvojne paradigme eksplicitno (deklarativno) obuhvataju cilj koji se odnosi na smanjenje siromaštva, oslanjajući se na polaznu pretpostavku da se tom cilju doprinosi kroz ekonomski rast. Praksa je pokazala da se time ne donosi rešenje, ili makar ne na zadovoljavajućem nivou, zbog čega se velika pažnja iz prostora ekonomskih teorija mora posvetiti izazovima distribucije bogatstva, na tragu

Piketijevih ideja koje je obrazložio u *Kapital u XXI veku*. Autor Piketi je, između ostalog, ukazao na to da sve veće nejednakosti u prihodima vode smanjivanju opšteg društvenog blagostanja (Piketty, 2015). Naposljetku, ovaj deo završavamo centralnom hipotezom autora Franka (Frank, 2007), koja glasi je da je brz rast, praćen nejednakostima prihoda i bogatstva (koji je počeo ranih sedamdesetih godina prošlog veka), naneo značajnu ekonomsku štetu porodicama sa srednjim prihodima, koji autor objašnjava u svojoj knjizi *Falling Behind: How Rising Inequality Harms the Middle Class*, tako što ukazuje da se ekonomski rastom iznad određene tačke uspostavlja „poziciona trka u naoružanju“ koja menja kontekst potrošnje, omogućujući široku potrošnju *pozicionih dobara* (kao što su kuće i automobili) na račun netržišnih - *nepozicionih dobara* i usluga prirodnog i društvenog kapitala, pri čemu se javljaju efekti koji nepovoljno utiču na blagostanje.

5.6. Zakonski okviri u Srbiji za prirodna dobra

Zakon o zaštiti životne sredine koji važi u Srbiji bavi se pravno-političkom regulativom zaštite životne sredine. Prema članu 26. pomenutog zakona⁵⁴ bliže su određeni uslovi zaštite predela.

U trećem delu koju se odnosi na „Zaštićena prirodna dobra“, prema članu 27 užaštićena područja ubrajamo:

1) zaštićena područja

- I a) strogi rezervat prirode,
- I b) specijalni rezervat prirode,
- II nacionalni park,
- III spomenik prirode,
- IV zaštićeno stanište,
- V predeo izuzetnih odlika,
- VI park prirode;

2) zaštićene vrste

- strogo zaštićena divlja vrsta,
- zaštićena divlja vrsta;

3) pokretna zaštićena prirodna dokumenta.

Prema članu 28. domaćeg *Zakona o zaštiti životne sredine* područja koja imaju

54 „Zaštita predela podrazumeva planiranje i sprovođenje mera kojima se sprečavaju neželjene promene, narušavanje ili uništenje značajnih obeležja predela, njihove raznovrsnosti, jedinstvenosti i estetskih vrednosti i omogućavanje tradicionalnog načina korišćenja predela. U planiranju i uređenju prostora, kao i u planiranju i korišćenju prirodnih resursa mora se obezbediti očuvanje značajnih i karakterističnih obeležja predela“ (*Zakon o zaštiti životne sredine*).

izraženu geološku, biološku, ekosistemsku i(li) predeonuraznovrnost mogu se proglasiti za zaštićena područja od opšteg interesa. Kriterijume i indikatore za proglašenje zaštićenih područja (u skladu saopšteprihvaćenim međunarodnim kriterijumima i indikatorima) propisuje ministar posebnim aktom, po prethodno pribavljenom mišljenju ministarstva nadležnog za poslove poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i ministarstva nadležnog za poslove zaštite kulturnih dobara.

Poslednjih godina trendovi pokazuju da se značajno širi svest o potrebi zaštite prirode. To pretpostavlja sprečavanje negativnih tendencija, kao što su nekontrolisana bespravna izgradnja u zaštićenim područjima i degradacija vrednih prirodnih područja (*Zakon o prostornom planiranju RS*). Održivi razvoj ostvaruje se donošenjem i sprovođenjem odluka kojima se obezbeđuje usklađenost interesa zaštite životne sredine i interesa ekonomskog razvoja.

Domaća legislativa se oslanja na međunarodne konvencije i ratifikovane ugovore. IUCN (1994) daje jedinstvenu definiciju zaštićenih područja kao površina zemljišta i(li) mora koje su posebno posvećene zaštiti i održavanju biološke raznovrsnosti, kao i prirodnih i pratećih kulturnih resursa, i upravljanju njima putem pravnih i drugih efikasnih sredstava. Prema bližoj i novijoj definiciji, *zaštićeno područje predstavlja jasno definisani geografski prostor koji je prepoznat, namenjen i kojim se upravlja putem pravnih ili drugih efikasnih sredstava sa ciljem dugoročnog očuvanja prirode sa pratećim ekosistemskim i kulturnim vrednostima* (IUCN, 2008). Slično, Konvencijom Ujedinjenih nacija o biološkoj raznovrsnosti (diverzitetu), zaštićena područja se posmatraju kao „*geografski definisana područja koja su kreirana, regulisana i kojima se upravlja kako bi se postigli specifični ciljevi konzervacije*“ (UN, 1992). U cilju standardizacije definisanja zaštićenih područja i upravljanja njima, ustanovljeni se odgovarajući sistemi za kategorizaciju. Aktuelni sistem IUCN obuhvata šest kategorija zaštićenih područja: *stroge rezervate prirode, područja divljine, nacionalne parkove, prirodne spomenike ili obeležja, područja upravljanja staništem ili vrstom, zaštićene kopnene/morske prostore (lendskejsps) i zaštićena područja sa održivim korišćenjem prirodnih resursa* (IUCN, 2008).

Navedene međunarodne organizacije imale su aktivnu ulogu u prepoznavanju značaja društvenih i kulturnih vrednosti, kao i u priznavanju važnosti zaštićenih područja kao ključnih indikatora za postizanje globalne biološke raznovrsnosti i održivog razvoja. IUCN i WCPA (1994) *su zaštićenu oblast definisali kao površinu zemljišta i(li) mora, posebno posvećenu zaštiti i održavanju biološke raznovrsnosti, kao i prirodnih i kulturnih povezanih resursa, gde se upravljanje vrši putem pravnih i drugih efikasnih sredstava* (IUCN, 2012).

5.6.1. Pejzaži - integrativni koncept za promišljanje o objedinjenom pristupu upravljanja prirodnim i kulturnim kapitalom⁵⁵

Pejzaži imaju važnu ulogu u obezbeđivanju javnog interesa u oblasti kulture, ekologije, životne sredine, i zadovoljavanju raznovrsnih ljudskih potreba koje doprinose zdravlju, blagostanju zajednice i pojedinca. Na osnovu ovakvog pristupa koji definiše Evropska konvencija o pejzažima, uočljiv je obuhvat prema principu održivog razvoja, koji se dosledno sprovodi kroz sve predložene aktivnosti u upravljanju pejzažima. Budući da spajaju razne oblasti, preporuka je da politike koje se odnose na pejzaže budu integrisane u sve relevantne regionalne i lokalne razvojne politike posebno: kulture, okruženja, poljoprivrede, socijalne, ekonomske i dr (Evropska konvencija o pejzažima 2000). Posebno je značajno povezivanje i insistiranje na odnosu kulturnih identiteta i njihovog očuvanja kroz politike pejzaža. Evropska konvencija o predelu formuliše kulturnu dimenziju predela kao jedan od osnovnih elemenata prirodnog i kulturnog nasleđa, doprinoseći razvoju lokalnih kultura i jačanju konkretnih nacionalnih, regionalnih i lokalnih identiteta (Evropska konvencija o pejzažima 2000, Jovanović Ilić 2016)

Nekoliko autora uočava povezanost karaktera sa predelom i okolinom. Lanov predlog za „švajcarski karakter“ je stanovništvu pružio mogućnost da razvijaju osećaje veličine i dostojanstva, kojise formiraju pod uticajem svakodnevnog kontakta sa planinama (Lunn 1963, Claval 2007). U tom kontekstu sličan je Pančičev primer za „dinarski/dinaroidni tip“. Mejcen je objavio veliku studiju o oblicima ruralnih predela u Evropi (Meitzen, 1895, Claval 2007). On smatra da je svaki narod stvorio poseban oblik organizacije zemljišta i time pejzaži postaju markeri odraza etničkog ili nacionalnog identiteta ljudskih grupa. Kulturni pejzaži svakako odražavaju odnos između čoveka, kulture i okruženja, jer čovek svojim delovanjem odražava kulturu u okvirima određene prostorne celine.

Prema mišljenju Dankana, jedna od najvažnijih uloga koje pejzaž igra u društvenim procesima jeste *ideološka jer podržava skup ideja, vrednosti, neospornih pretpostavki o načinu na koji društva funkcionišu ili treba da budu organizovana* (Duncan, J., & Duncan, N 1987). *Svetsko nasleđe* kulturne pejzaže priznaje i prepoznaje kao znamenitosti koje su zaštićene u okviru UNESCO-ve Svetske konvencije o nasleđu, kao izuzetne vrednosti interakcije između ljudi i njihovog okruženja (IUCN, 2005). Čvrste i meke veze koje kulturni pejzaži obezbeđuju između zajednice, kulture i prirode, odražavaju se i kroz zaštićena područja i programe za njihovo očuvanje. Naime, to su, prema IUCN, rezervati biosfere,

55 Preuzeto u celini iz doktorata (Kočović, 2017): *Doprinos ekokulturnog turizma održivom razvoju zaštićenih područja sa pripadajućim prirodnim i kulturnim nasleđem*, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd.

kategorije V zaštićenih i morskih pejzaža (protected landscapes) i kategorije VI znamenitosti (sites).

U smislu našeg zakonodavstva, ovo bi bili predeli izuzetnih vrednosti i rezervati biosfere, koji uključuju kulturno nasleđe i zajednicu u sadejstvu.

Kategoriju *Kulturnih pejzaža svetske baštine* (World Heritage Cultural Landscapes) usvojio je Komitet svetske baštine (World Heritage Committee) 1992. godine i oni su predstavljali preteču Globalne strategije za balansiranu i reprezentativnu Svetsku listu nasleđa iz 1994. godine (Global Strategy for a Balanced and Representative World Heritage List). Već od stupanja Konvencije na snagu 1972. godine, javljaju se prvi pokušaji obuhvatanja fenomena, koji su uključivali i prirodno i kulturno nasleđe, čiji je nastanak pretpostavljao sadejstvo čoveka i prirode, odnosno „*kombinovane radove ljudi i prirode*“. Dakle, kulturni pejzaži treba da obuhvate kulturnu i prirodnu baštinu, kao i nevidljive unutrašnje veze između njih u sadejstvu sa lokalnom zajednicom. Različita tela u okviru organizacije UNESCO su inicirala i obrađivala relevantna pitanja u vezi sa kulturnim pejzažima. Godina 1992 je veoma važna, budući da je u pravno-političkom smislu odredila dalje smerove i pravce mogućeg razvoja sa ciljem postizanja održivog razvoja svih relevantnih pitanja i nasleđa.

Pomenute 1992. godine, prvi put je u okviru „Samita o Zemlji“ u Rio de Žaneiru održana konferencija o zaštiti životne sredine. Međutim, tada se otvaraju pitanja o značaju okruženja, životne sredine, povezivanja prirode i kulture sa i dalje aktuelnim ciljem – postizanjem održivog razvoja. Godine 1992. uvedene su tri kategorije kulturnih pejzaža u okviru Svetske baštine, koje kroz vreme (2002, 2005, 2008, do danas), dobijaju dodatne operativne smernice.

Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine (World Heritage Convention), koju je usvojila Generalna skupština UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) 1972. godine, *uspostavlja jedinstveni međunarodni instrument koji prepoznaje i štiti i kulturnu i prirodnu baštinu izuzetne univerzalne vrednosti*.

Definicija data Konvencijom obezbedila je velike i kreativne mogućnosti za zaštitu kulturnih pejzaža kao „*kombinaciju delovanja prirode i čoveka*“ (UNESCO, 2009). Konvencija je uvažila vrednost prirodnog i kulturnog nasleđa (materijalnu i nematerijalnu); prepoznala i priznala tradicionalne sisteme upravljanja, tehnike, sredstva i znanja kao i zakone za zaštitu baštine.

Tabela 10. Tri kategorije kulturnih pejzaža

Kulturni Pejzaži	Izvod iz operativnih smernica za
I	„Jasno definisan pejzaž dizajniran i napravljen namerno od strane čoveka. Ovo obuhvata: vrtove i parkove odnosno pejzaže konstruisane za estetske potrebe koji su često (ali ne uvek) u vezi sa verskim ili drugim monumentalnim zgradama.
II	Organska evolucija pejzaža. Početni društveni, ekonomski, administrativni i(li) verski imperativ uz razvoj svog današnjeg oblika, kao odgovor na prirodno okruženje. Odražavaju proces evolucije. Postoje dve potkategorije: relikvija (ili fosil) čija je evolucija zaustavljena i stalni pejzaž, čija evolucija traje u sadašnjosti koji je povezan sa tradicionalnim načinima života.
III	Asocijativni kulturni pejzaž: postojanje ove kategorije pejzaža na Listi svetske baštine opravdano je na osnovu moćnih verskih, umetničkih ili kulturnih elemenata u sadejstvu sa prirodom, pre nego materijalnih kulturnih dokaza, koji ne moraju postojati.

Izvor: UNESCO (World Heritage Cultural Landscapes 2009, *Article 1 of the Convention*), autorkino oblikovanje za potrebe doktorata (Kočović, 2017)

Prema Operativnim smernicama za implementaciju Svetske Baštine: jasno su određeni kriterijumi (stav 77) za kulturno nasleđe (UNESCO, 2009)⁵⁶.

56 Prema ovim kriterijuma, kulturni pejzaži: 1) predstavljaju remek-dela ljudske kreativne genijalnosti; ili 2) pokazuju važnu razmenu ljudskih vrednosti, tokom vremenskog perioda ili u okviru nekog dela svetske kulture, na primer, ukazuju na razvoj u arhitekturi i tehnologiji, monumentalnoj umetnosti, urbanizmu ili dizajna pejzaža; ili 3) nosioci su jedinstvenog ili barem izuzetnog svedočanstva kulturne tradicije ili civilizacije koja živi ili koja je nestala; ili 4) predstavljaju izvanredan primer tipa zgrade ili arhitekture ili tehnološke celine ili pejzaža koji ilustruje značajnu fazu(e) u ljudskoj istoriji; ili 5) predstavljaju izuzetan primer tradicionalnog ljudskog naselja ili korišćenja zemljišta koje je reprezentativno za jednu kulturu (ili više njih), posebno kada postaju ranjiva pod uticajem nepovratnih promena; ili 6) da su direktni ili opipljivi u vezi sa događajima ili živom tradicijom, sa idejama, ili sa verovanjima, sa umetničkim i književnim delima od izuzetnog univerzalnog značaja (Komitet smatra da ovaj kriterijum treba da opravda uključivanje u listu samo u izuzetnim okolnostima i u kombinaciji sa drugim kriterijumima - kulturnim ili prirodnim); ili 7) sadrže prirodne fenomene ili oblasti izuzetne prirodne lepote i estetskog značaja; ili 8) su izvanredni primeri koji predstavljaju glavne faze istorije Zemlje, uključujući i zapis života, značajan u toku geoloških procesa u razvoju krajolika, ili značajnih geomorfoloških ili fiziografskih funkcija; ili 9) predstavljaju izvanredne primere značajne za ekološke i biološke procese u evoluciji i razvoju terena, sveže vode, primorskog i morskog ekosistema i biljaka i životinja; ili 10)

U Srbiji, prema ratifikovanom Zakonu o potvrđivanju evropske konvencije o predelima⁵⁷, predeo (odnosno pejzaž) označava određeno područje, onako kako ga ljudi vide i dožive, čiji je karakter rezultat delovanja i interakcije prirodnih i(li) ljudskih faktora.

Prema tome, pejzaž je određen sadejstvom delovanja čoveka, prirode i subjektivnim ljudskim doživljajima.

Svim članicama potpisnicama (među kojima je i Srbija, od 2011. godine), nalaže se primena Konvencije na celokupnoj teritoriji države. Međutim, čini se da je pitanje nadležnosti najkritičnija tačka zbog toga što sve potpisnice Konvencije imaju slobodu da Konvenciju primenjuju prema sopstvenoj podeli nadležnosti, a u skladu sa Ustavom i uređenjem.

Hronološki posmatrano, istorijski spomenik (ICOMOS, 1964), već naredne godine biva iznova definisan kao atrakcija i spomenik. Sa ciljem obuhvatanja pokretne i nepokretne imovine, UNESCO uvodi termin *kulturno dobro* (UNESCO, 1968). Različita metodologija između UNESCO-a i ICOMOS-a je prepoznata u Konvenciji o svetskom nasleđu iz 1972. godine. Sadržaj značenja nasleđa se širi, tako da počinje da obuhvata bašte, pejzaže i okruženje. U vremenu dolazi do reinterpretilanja i redefinisana ovih termina. Očuvanje i upotreba pejzaža kao zaštićenih područja prirode, iako od ključnog značaja, često je politički obojeno. Ruralni pejzaži dobijaju sve veći značaj u oblikovanju novih vidova turizma zasnovanih na nasleđu. Pejzaži su proizvod kulturnih praksi kroz vreme na određenom prostoru. Alto Minjo, region na severu Portugalije, poseduje pejzaže koji su u bliskoj vezi sa tradicionalnom obradom zemljišta. Pejzaž stiče specifičnost u poljoprivrednim proizvodima na nivou regiona, koji su osnova za prepoznatljivu tradicionalnu kuhinju i lokalne zanate (kao što je izrada tekstila kojom se bave mali proizvođači) (Edwardset al., 2000, Richards, 2001).

sadrže najvažnija i najznačajnija prirodna staništa za očuvanje biološke raznovrsnosti, uključujući i one koji sadrže ugrožene vrste izuzetne univerzalne vrednosti sa tačke gledišta nauke ili konzervacije.

57 objavljen u „Službenom glasniku RS - Međunarodni ugovori“, br. 4/2011 od 27.5.2011. godine; izvornidokument: EUROPEAN LANDSCAPE CONVENTION, usvojen u Firenci 2000. godine.

6. VREDNOVANJE KULTURNOG I PRIRODNOG NASLEĐA

Kako Trozbi ističe, *prirodni i kulturni kapital* se određuju veoma sličnim elementima. U skladu sa razvojnim načelima koji se odnose na održivi razvoj ekološke dimenzije, mogu se izvesti i ekološko i kulturno-održive kriterijume koji su zasnovani na sledećim načelima: međugeneracijska⁵⁸ i intergeneracijska⁵⁹ pravičnost; značaj raznolikosti⁶⁰; princip predostrožnosti⁶¹; međusobna povezanost⁶². Načela koja definiše Trozbi (Throsby 2008, Mikić 2015) se mogu posmatrati kao kontrolna lista za procenu mera razvojnih politika koje će obezbediti kulturnu održivost.

Tabela 11. Sličnosti koje određuju prirodno i kulturno nasleđe

Prirodni kapital	Prirodni resursi	Biološka raznovrsnost	Prirodni ekosistem
Kulturni kapital	Kulturno bogatstvo	Kulturna raznolikost	Kulturne mreže

Izvor: Lokalni razvoj i kreativne industrije (Trozbi 2006, Mikić 2015).

58 Pretpostavka o kulturnom razvoju koji ima dugoročnu perspektivu, ne ugrožavajući budućim generacijama pristup kulturnim resursima, posebna pažnja je u aktivnostima zaštite i unapređenja kulturnog nasleđa, kao kulturnog kapitala.

59 Cilj je obezbeđivanje razvoja, koji omogućava neometani pristup svim članovima društva da učestvuju i konzumiraju kulturnu produkciju.

60 Slično logici biodiverziteta (biološke raznovrsnosti), u obzir je potrebno uzeti i kulturnu raznolikost i vrednost koja iz nje proističe, a u odnosu na ekonomski, društveni, ekološki, kulturni razvoj.

61 Opredeljivanje za rešenja koja smanjuju rizike od ugrožavanja kulturnog nasleđa i praksi.

62 Neophodan je holistički pristup u povezivanju stubova održivog razvoja: ekonomski, društveni, kulturni, ekološki sistemi/stubovi, treba da postoje u mrežnom sistemu sa ostvarenimvezama koje će stvarati sinergiju.

Sličnosti prirodnog i kulturnog kapitala su više nego očigledne. Takođe, obe vrste nasleđa (prirodnog i kulturnog) pripadaju kategorijama zajedničkih (komonsa) i javnih dobara, za čiji opstanak imaju odgovornost svi. Prirodna i kulturna dobra spadaju u kategorije *komonsa, zajedničkih, javnih, kvazi-javnih, mešovitih ili privatnih dobara*. Prava na pristup i upotrebu su određena prirodom prirodnih i kulturnih dobara, te, ukoliko pripadaju svima, svi treba da imaju neometan pristup, tako da se obezbedi njihov dugoročni opstanak uz mogućnost upravljanja iz različitih sektora.

Pokušaji obuhvata vrednosti kulturnih i prirodnih dobara dati su iz različitih teorijskih perspektiva. U pragmatičnom smislu, klasične i neoklasične ekonomske teorije na vrednost gledaju kao na kategoriju uslovljenu faktorima proizvodnje. Savremena ekonomska teorijau fokus analize vrednosti uvodi slobodni izbor i motivaciju pojedinca, gde je vrednost određena spremnošću da se za neku robu ili uslugu plati, a spremnost je dalje određena, pre svega, nematerijalnim motivacionim pokretačima i verovanjem da je nešto vredno.

Izazovi vrednovanja prirode, vode, vazduha, zemljišta, kulture i umetnosti imaju elemente sličnosti. Dok klasična teorija akcentuje troškove rada i proizvodnje (fokus na ponudu), neoklasična teorija akcentuje značaj tržišnih mehanizama, odnosno ponašanje potrošača (fokus na tražnju). U kontekstu aktuelne neoliberalne ekonomije, subjektivnost igra opredeljujuću ulogu prilikom izbora *kupovine/konzumiranja*, postavlja se pitanje kako onda adekvatno meriti vrednost gotovo apstraktnih fenomena čija priroda pretpostavlja slojeviti niz nematerijalnih elemenata – koji konstituišu finalnu vrednost (Drašković, 2013, Kočović, 2017)?

Ekonomska perspektiva nalaže princip retkosti prilikom vrednovanja. Prema ovom principu retkosti i posebnosti, pripisuje se i značaj u obliku novčanog ekvivalenta. Prethodno nagoveštava složenost određivanja autentičnih i retkih elemenata koji čine zbir finalne vrednosti prirodnog i kulturnog nasleđa. Takođe, u odnosu na njihovu posebnost, retkost i univerzalnost, proizlaze i mehanizmi zaštite koji su direktno povezani sa vrednovanjem. Sa druge strane, pokušaji „materijalizacije“ nematerijalnih vrednosti koje su sadržane u prirodnom i kulturnom nasleđu, a utiču na finalnu subjektivnu vrednosnu percepciju su dosta izazovni.

U kontekstu prirodnog i kulturnog kapitala, dobara i nasleđa, Drašković (2013) navodi da se vrednost zaštićenih područja može posmatrati kroz dve osnovne teorijske ekonomske perspektive: *klasična i neoklasična*. U klasičnom teorijskom smislu, vrednost se sastoji od *faktora proizvodnje (pre svega zemlje), rada i stvorenog kapitala (tj. njegovog materijalnog oblika)*. Nadovezujući se na prethodno, klasična ekonomska teorija, na sličan način može biti primenljiva na kulturno nasleđe i izraze, sa izvesnim modifikacijama. Faktori proizvodnje odnosili bi se na kreativnost stvaralaca, a njihov rad u tom kontekstu stvara vrednost koja pored svih estetskih i etičkih, ima i materijalni oblik, oslonjena na druge vrste

kapitala. Vrednost nasleđa, može se pratiti i preko efekata koji se javljaju iz investiranja u nasleđe. Pomenuti efekti ne moraju nužno imati monetarnu vrednost, ali ostvaruju direktnu i indirektnu vrednost, i to kroz *efekte preliivanja* (Drašković, 2013; Mikić 2015).⁶³ Flejming ukazuje da se efekti preliivanja mogu pojaviti u vidu *transfera znanja, privrednog rasta i umrežavanja* (Mikić, 2015). Transfer znanja pretpostavlja kreativno stvaralaštvo koje podstiče nove ideje i inovacije. Takva situacija obezbeđuje privredni rast kreiranjem novih radnih mesta i povoljnu poslovnu klimu, rast zaposlenosti, preispitivanje postojećih i stvaranje novih poslovnih modela, koji će omogućiti veću međusektorsku i međuresornu saradnju, obezbeđujući na taj način koncentraciju određenih poslova kroz umrežavanje na zdravijim osnovama (kreativni, ekološki poslovi)⁶⁴.

U studiji *Ka antropološkoj teoriji vrednosti*, Dejvid Grejber se zalaže za dijalektičko posmatranje društva kao aktivnog projekta, a vrednosti kao imaginarnog i kreativnog potencijala i akcije. Vrednost se formira među *tri osnovna vrednosna smisla/kategorije. Sociološka kategorija*, odnosno ideja o bespogovornom dobru (u vezi sa poželjnim ili korisnim u ljudskom životu), *ekonomska kategorija* vrednosti dobara u neoklasičnom smislu (stepen poželjnosti nekih predmeta) i *lingvistički smisao* koji nalaže diferenciranje vrednosti prema značenju i značaju. Grejber smatra da je neophodno naći prikladan model koji će omogućiti analizu vrednosti tako što će se izbeći nedostaci koji se prema vrednosti odnose kao fiksnoj kategoriji; ta analiza treba da uvaži kritičku dimenziju društvenog poretka kapitalizma i obezbedi komparativna istraživanja za promišljanje o društvenim alternativama. Na taj način, vrednost kao kategorija dobija širi smisao kroz potencijal za delovanje i akcije (Graeber, 2001; Bhaskar, 1998; Munn 1973; Kisić, 2015, Kočović, 2017). Kada govori o vrednosti, Todorović navodi da se *vrednost realizuje kroz postupke ili predmete kojima se ona konkretizuje ili kroz koje se ona izvršava(...)* *Vrednost se manifestuje kroz stvari ili ponašanje, koje vrednost odražava na konkretan ili*

63 Drašković analizira uticaje prirodnih resursa, dobara i ekoloških faktora na cene dobara i usluga. što je sveproizvedeno neposredno od prirodnog kapitala (2013, str. 16-53), Mikić analizira efekte preliivanja/eksterne efekte (multiplikator, akcelerator, gravitacije) na investicije u KKI, koji utiču indirektno pozitivno na druge pobočne resore, u kratkom, srednjem i dugom roku (2015, str. 23).

64 Efekti preliivanja: transfer znanja, privredni rast, mrežni efekti, dovode do stimulacije kreativnosti, stvaralaštva i inovacija; uključivanja drugih delatnosti u privredni proces, kroz dobavljačku stranu u lancu vrednosti; koncentracija specijalizovanih oblika preduzetništva. Mikić navodi da se krajnji efekti uočavaju kroz ostvarivanje ciljeva: *urbani razvoj, socijalnu koheziju, unapređenje kvaliteta života, kreiranje atraktivnog okruženja, stvaranje inovativnog duha mesta, (gradskog/opštinskog identiteta i slično). Faze razvoja kreativnog sektora: faza primarnog rasta, kreativnog uzleta, dodatnog rasta kreativnog sektora sa značajnim efektima preliivanja, str, 22,23.*

simbolički način (Todorović 1982).

Prema tome, realizacija vrednosti kroz ideal koji nasleđe nosi (i samo po sebi jeste), pretpostavlja postojanje svesti o nasleđu, razumevanje, upotrebu nasleđa i njegovo poštovanje sa ciljem očuvanja (Kočović, 2017).

Pojedini autori ukazuju i na kolektivne aspekte društvenog vrednovanja nasleđa. U tom smislu *simboličke vrednost* se stvaraju kroz *kulturu izražavanja i društvena značenja* (Holden, 2004, Castoriadis, 1975) i *kroz društvene veze, povezujući ljude* (McCarthy et al, 2004) *pojačavajući osećaj jedinstva i identiteta* (Holden, 2004). Mnogi autori, kada govore o kulturnim vrednostima, ukazuju na nematerijalni aspekt, odnosno na suštinsku vrednost izraženu kroz doživljaj posmatrača. Mekarti (McCarthy et al., 2004) u tom smislu nematerijalnu vrednost određuje kao *stanje apsorpcije ili fokusirane pažnje*, koje dolazi kao *duboko zadovoljstvo* nastalo kao proizvod interakcije sa umetničkim radom ili kulturnim iskustvom. Silvermen (Silverman 1993; 1995) o nematerijalnom aspektu vrednosti govori kao o kapacitetu čoveka da istraži *lično značenje, kroz otkrivanje ličnih uverenja među univerzalnim istinama*. Robert Nozick uvodi značenje *suštinske vrednosti* (Nozick, 1981), konstatujući *da neke stvari imaju vrednost samo kao pomoćno sredstvo za nešto drugo što ima vrednost, dok neke stvari imaju vrednost kao sopstveno sadržanu unutrašnju kategoriju suštinsku vrednost*. Prema Noziku, pojam suštinske vrednosti je osnovni, dok druge vrste vrednosti postoje samo u odnosu na suštinsku. Nozick koncept suštinske vrednosti povezuje kroz estetski primer vrednosti umetničke slike, ali on nije ekskluzivno vezan za umetnost. Argumente koje Nozick navodi u vezi sa suštinskom vrednosti, odnose se na: *jedinstvo-u-različitosti* (kao osnova suštinske vrednosti); *naučne vrednosti*; *vrednost ekoloških sistema*, kao i *vrednost uma i tela u jedinstvu mišljenja* (Nozick, 1981).

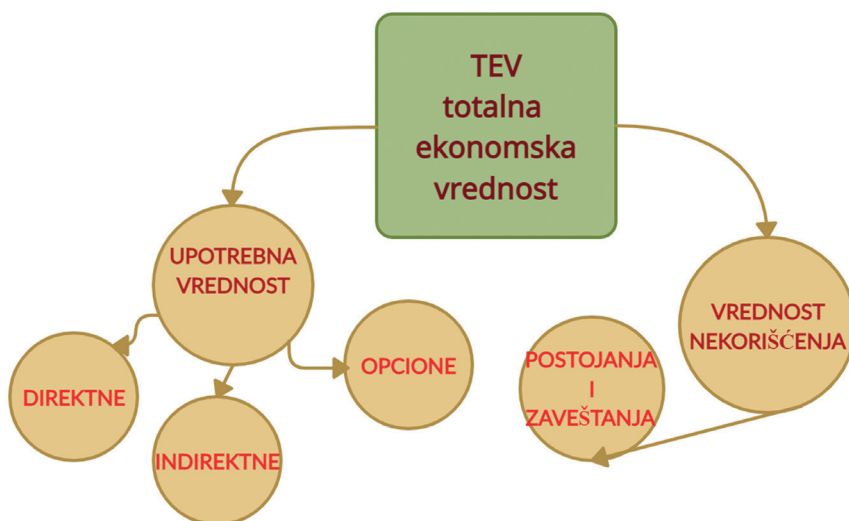
Jedno od polazišta, ka traženju rešenja za objedinjene pristupe upravljanja i vrednovanja nasleđa, jeste da je to interdisciplinaran i multiperspektivistički proces koji mora uključiti veći broj perspektiva. Uporišta se mogu se tražiti u *novoj institucionalnoj ekonomiji* (NIE) koja je prema Klajnu *interdisciplinarno preduzeće koje kombinuje ekonomiju, pravo, teoriju organizacije, političke nauke, sociologiju i antropologiju*, kako bi se razumele institucije i institucionalne promene socijalnog, političkog i komercijalnog života (Klein 1999).

6.1. Smernice međunarodnih tela u vrednovanju prirodnog nasleđa

IUCN predlaže koncept ukupne (totalne) ekonomske vrednosti (TEV), kako bi se identifikovale različite vrednosti u vezi sa prirodnim kapitalom, koje su primenljive i na kulturni kapital.

TEV predstavlja koristan okvir za identifikaciju ključnih vrednosti, prema kome se prepoznaju *upotrebne vrednosti (direktne, indirektne, opcione) i vrednosti nekorišćenja (postojanja i zaveštanja)*.⁶⁵(IUCN, 1998).

Slika 9. Totalna ekonomska vrednost

Izvor: Autorkin prikaz, na osnovu IUCN izveštaja (1998)

Takođe, u okviru ove publikacije je navedena važna razlika između *ekonomske i finansijske procene*. Ekonomska procena kao okvir uključuje mnogo širi niz vrednosti (tržišne/netržišne vrednosti, sadržane u stavovima ljudi), dok je finansijska analiza striktno usmerena na novčane tokove u odnosu sa prirodnim dobrima (predstavljajući na taj način samo podskup ekonomskog okvira analize). *Direktne vrednosti* odnose se na sve one koje su izvedene iz direktnog korišćenja prirodnog

65 Prema navedenom izvoru IUCN, potrebne vrednosti sadrže: direktne, indirektne i opcione vrednosti, Dok neupotrebne vrednosti ili vrednosti nekorišćenja sadrže vrednosti zaveštanja i postojanja, str. 23.

kapitala. Ovde se misli na aktivnosti kao što su *rekreacija, turizam, prirodna žetva resursa, lov, i usluge obrazovanje i istraživanje*. Ovim aktivnostima moguće je trgovati na tržištu (turizam, hrana, istraživanja, kultura) i u tom slučaju priroda aktivnosti je komercijalna. Takođe, one mogu biti nekomercijalne (prikupljanje određene količine drva i resursa od strane upravljača ili lokalne zajednice). Vrednovanje za nekomercijalne svrhe je složenije i podrazumeva raspon tehnika koje treba da utvrde vrednost robe i usluga, na osnovu grube procene u odnosu na druga slična prirodna tržišta.

Indirektne vrednosti korišćenja prirodnog kapitala i ekosistemskih usluga su vrednosti izvedene iz indirektno upotrebe. Uglavnom se odnose na ekološke funkcije prirodnog kapitala, kao što su zaštita rečnog toka, uzgoj i očuvanje vrsta, staništa, kao i klimatsku stabilizaciju i upravljanje rizicima. Prirodni kapital pruža ekosistemsku uslugu, kao što su staništa za insekte koji oprašuju useve lokalnom stanovništvu, ili za grabljivice koji kontrolišu broj glodara i pomažu procese biorazgradnje. Indirektne vrednosti i koristi se često široko raspoređuju po drugim resorima i sektorima, slično kao što je slučaj i sa direktnim. *Opcione vrednosti zaštićenih područja* su vrednosti izvedene iz potencijala korišćenja prirodnog kapitala u budućnosti. Opcione vrednosti u budućnosti takođe mogu biti direktne ili indirektno, koje su važne za biodiverzitet, poljoprivredu i nova tržišta (ekokulturna, KKI, kozmetičkih proizvoda, hrane i slično).

Vrednosti koje proističu iz nekorisćenja predstavljaju vrednosti koje ljudi doživljavaju u vezi sa prirodnim kapitalom, a koje ni na jedan način nisu povezane sa njihovom upotrebom. *Vrednosti zaveštanja* odnose se na dobrobit proisteklu iz saznanja da drugi imaju ili će imati koristi od prirodnog kapitala. *Vrednosti postojanja* odražavaju koristi za nekoga i zasnovane su na samoj činjenici da prirodni kapital postoji, iako je malo verovatno da će imati direktne neposredne koristi na bilo koji način. Vrednosti koje proističu iz nekorisćenja je posebno teško meriti. Prema IUCN (IUCN 1998), vrednosti postojanja odnose se na: *biodiverzitet, ritualne ili duhovne vrednosti, kulture, nasleđa, vrednosti lokalne zajednice i predela*. Kao što možemo da vidimo, sve vrednosti koje je teško meriti odnose se na nasleđe i uglavnom su nematerijalne.

Izučavanje teorijske, praktične literature i međunarodnih konvencija omogućilo je shvatanje da je vrednost prirodnog i kulturnog nasleđa blisko povezana sa zaštitom nasleđa. To omogućava održivost i opstanak nasleđa u vremenskoj dimenziji – odnosno promišljanja o održivom upravljanju u odnosu na *komons* prirodu. Ovakav pristup pretpostavlja oslanjanje na vrednosnu hijerarhiju nasleđa koja je reflektovana u odnosu na vrste i prioritete zaštite. Aktivnosti zaštite su uglavnom određene smernicama koje su dala odgovarajuća međunarodna tela. Ove smernice države potpisnice multilateralnih ugovora kasnije uvode u svoje nacionalne zakonodavne okvire putem ratifikacije. Zakoni nastoje da na što bolji

način definišu relevantne pojmove, odrede (minimum) direktne učesnike koji u procesu zaštite deluju konkretnim aktivnostima. Prema tome, iz zakona i ostalih pravnih akata proizlazi javna praktična politika, a usaglašeno sa njom i menadžment aktivnosti za organizacije koje sprovode zaštitu⁶⁶. Međutim, pristup nasleđu treba da ima integrativni karakter⁶⁷ u pogledu na učesnike i vrste kapitala. To pretpostavlja da različiti pristupi i discipline moraju međusobno komunicirati kroz teoriju, javne praktične politike i participativnu praksu, kako bi proces zaštite tekao održivo i neometano kroz vreme.

6.2. Novi programi Međunarodne unije za očuvanje prirode i prirodnih resursa (IUCN)

IUCN je za period od 2017. do 2020. godine predstavio plan za ostvarivanje ključnih globalnih ekoloških ambicija, kroz usaglašavanje sa ciljevima održivog razvoja i Pariskim sporazumom o klimatskim promenama. Sugerisana su rešenja zasnovana na prirodi (*natural based solutions NBS*) u rešavanju izazova globalnih komonsa (hrana, bezbednost, zaštita, upravljanje ekosistemima i dr), koji su neposredno povezani sa zajednicama i obezbeđivanjem otpornosti ljudi na klimatske promene, iz čega proizlazi i da se blagostanje može povećati samo kroz dublje razumevanje kompleksnih sistema podrške životu na planeti. U tom smislu, IUCN razvija polja i alate za razumevanje ukupnih ispreplitanih odnosa prirodnih i društvenih sistema i njihovih međusobnih odnosa.

Program *Ljudi u prirodi (People in Nature PiN)*, koji je podržao IUCN (IUCN, 2021), usredsređuje se na ulogu društva i kulture u prirodi i obrnuto. Prema PiN, društva treba da prepoznaju i unaprede sposobnosti obnovljivih ekosistema da doprinesu društvenim izazovima kao što su klimatske promene, bezbednost hrane, ekonomski i društveni razvoj, blagostanje i dr. Programom PiN je obuhvaćeno sistematsko prikupljanje, analiza i tumačenje podataka u vezi sa materijalnim koristima i kulturnim vrednostima koje su u neraskidivoj vezi sa biološkom raznovrsnošću (diverzitetom). PiN ima za cilj da dokumentuje materijalne i nematerijalne vrednosti koje su povezane sa prirodom, u naizgled dihotomnim procesima, počev od antropocentričnih u odnosu na neantropocentrične koje je lako artikulirati; održive protiv neodrživih praksi i staništa. Program prepoznaje i integrativno je fokusiran na pet vrsta kapitala: ljudski, društveni, kulturni, finansijski i fizički, pri čemu se može reći da je kulturni kapital „marginalizovan“, kako

66 U vezi sa konkretnim aktivnostima koje je neophodno sprovoditi pod određenim preporučenim uslovima, kako bi se na najbolji način obezbedila dugotrajnost nasleđa.

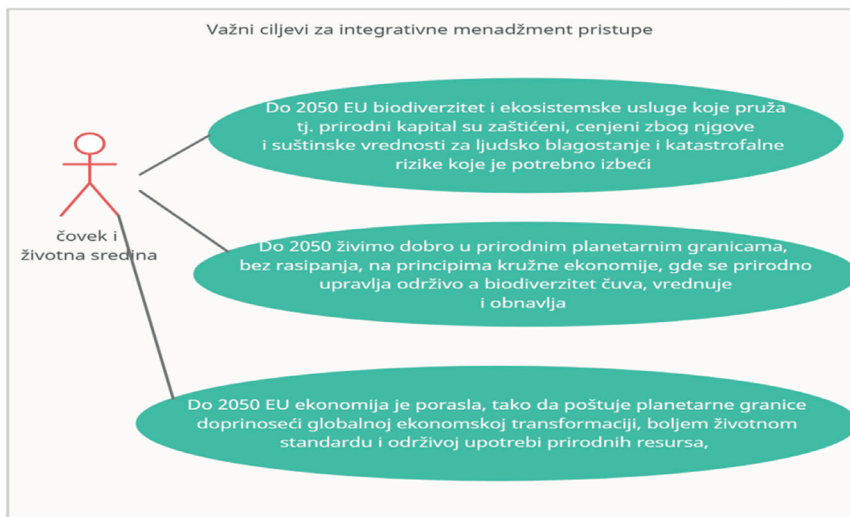
67 Koji pretpostavlja objedinjeni tretman prirodnog i kulturnog nasleđa. Koristi se i termin *integralna zaštita*.

bi se ukazalo na prirodne vrednosti povezane sa kulturom. Cilj PiN-a je da promoviše usvajanje postojećih i generisanje novih znanja o odnosima između ljudi i prirode, pri čemu se akcenat stavlja na korišćenje i oslanjanje na vrste, ekosisteme i njihov doprinos lokalnom životu i blagostanju (Olsen, N., Suich, H., Davids-Hunt, D., et al., 2018). U međunarodnim teorijskim, političkim i praktičnim krugovima se smatra da je slabo istraženo područje koje se odnosi na prethodno pomenute međusobne odnose na relaciji čovek-priroda i funkcije ekosistema u životu lokalnih zajednica, posebno u zemljama u razvoju. Mnogi autohtoni narodi i lokalne zajednice direktno zavise od žetve šumskih plodova, vodenih, morskih i obalnih ekosistema i travnatih ekosistema, koji im obezbeđuju egzistenciju i izvor prihoda. Tu se materijalna korisnost često zasniva na duboko ukorenjenim kulturnim normama, vrednostima i verovanjima, što znači da su koristi za lokalne zajednice od ekosistema često u prostoru izraza individualnog i grupnog identiteta. (White, Ellison, 2007; Davidson-hunt et al., 2016, Olsen et al., 2018).

Program je usmeren na donosiocima odluka i upravljače, kroz poziv na sistematsko prikupljanje podataka i monitoring u vezi sa upotrebom kulturnih vrednosti u prirodi, koje su povezane sa vrstama u ekosistemima. Da bi se prepoznale i dokumentovale vrednosti različitih dobara, uvažena je neophodnost interdisciplinarnih pristupa koji će omogućiti prevođenje (kulturnih) značenja, uz obezbeđivanje različitih vrednosnih perspektiva u vezi sa načinima interakcija na relaciji čovek-priroda. Time se prevazilaze monodisciplinarnе barijere i uvažavaju simboličke međurelacije između čoveka i prirode, zapisane u kulturnim narativima, jeziku, tradiciji, vrednostima, svetim i simboličkim aspektima prirode (Olsen, N., Suich, H., Davids-Hunt, D., et al., 2018). Zajednica u ovakve procese treba da se aktivno uključi kroz duboko mapiranje, pre svega kroz izražavanje onoga što je za njih važno.

Kroz mešovite (kvalitativne i kvantitativne) metodološke pristupe, biće moguće obuhvatiti direktne i indirektnе doprinose, kulturnih vrednosti i normi, materijalnih i nematerijalnih aspekata nasleđa i kapitala, koji će participativnim upravljačkim praksama uspostaviti viši nivo kvaliteta života zajednice i prirode u okviru koje živi i stvara. PiN uvažava princip *korpe znanja* koja predstavlja metaforu za rad na holistički način, uz vrednovanje etike, recipročnih odnosa i podrazumevano ulaganje u ljudske i kulturne dimenzije ekološkog znanja (Ibid.). Na takav način, prilikom oblikovanja javnih praktičnih politika, može se obuhvatiti i re-konceptualizovati blagostanje koje uključuje elemente kulture i identiteta u dubljoj vezi sa smislom i prirodom.

Slika 10. Važni ciljevi u planiranju integrativnog menadžmenta

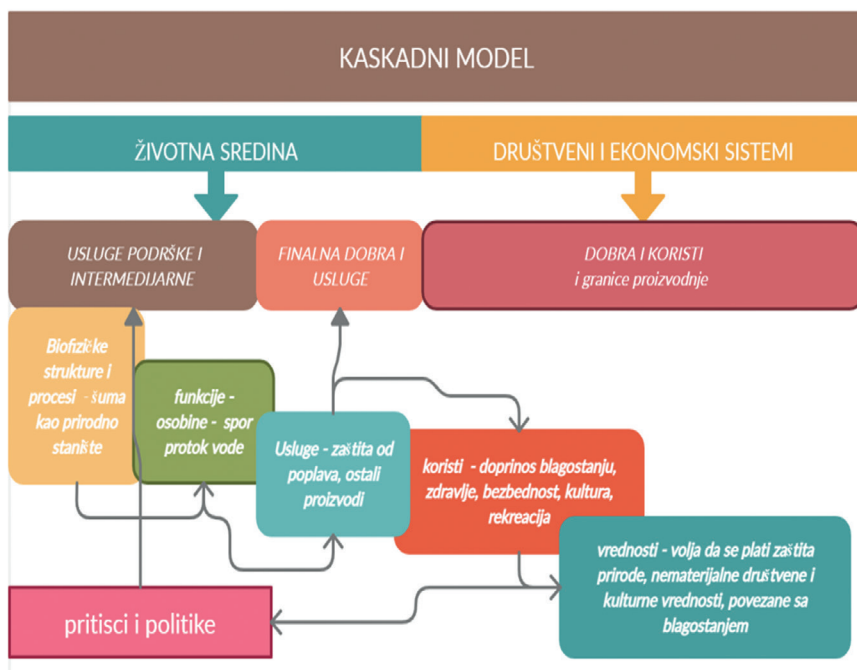

Izvor: Oblikovanje, prema European Commission (2013), *Mapping And Assessment of Ecosystems and Their Services—an Analytical Framework for Ecosystem Assessments Under Action 5 of the EU Biodiversity Strategy to 2020*; European Parliament and Council (2014), Decision No. 1386/2013/EU on a General Union Environment Action Programme to 2020: Living Well, Within the Limits of Our Planet; EC, Biodiversity Strategy for 2030 https://ec.europa.eu/environment/strategy/biodiversity-strategy-2030_en

6.3. Zajednička međunarodna klasifikacija ekosistemskih usluga (CICES) prema integrativnom vrednovanju i upravljanju prirodnim i kulturnim kapitalom

Zajednička međunarodna klasifikacija je razvijana sa ciljem uočavanja ekosistemskih usluga i njihovih vrednosti za korisnike. Dobar deo aktivnosti se sprovodi kroz projekat *openness*, koji je omogućio testiranje i aplikaciju CICES na različitim nivoima, kontekstima, omogućavajući menadžerima da upravljaju različitim sistemima prema zadatim kriterijumima. Uz pomoć kaskadnog modela, moguće je vizuelno shvatiti tokove ekosistemskih usluga, koji proizlaze iz prirodnog kapitala.

Slika 11. Kaskadni model (CICES i platforme openness)

Izvor: Oblikovanje prema Furman 2018, Potschin, Haines (2011)

CICES nudi tipologiju takozvanih *finalnih dobara i usluga* koje direktno doprinose *materijalnim dobrima* ili *nematerijalnim koristima*. Ekonomski i društveni rezultati nisu tesno povezani sa procesima i proizvodnim strukturama ekosistema,

ali su ishodi vredni za ljude. Za integrativne menadžment pristupe važno je imati u vidu da se moraju prepoznati sve ekosistemske usluge kako bi se mogle proširiti na sebi srodne, odnosno na koje se mogu naslanjati druge ekokulturne i odrast usluge.

U tom smislu, prirodni ekosistemi će minimum obezbediti *provizione usluge povezane sa upotrebom* (hrana: sakupljanje bilja, gljiva, voća; snabdevanje vodom; drvo kao resurs; lov i ribolov); *usluge regulacije povezane sa potrebama upravljanja rizicima* (klimatske, hrana, zaštita od erozije, kvalitet vode, oprašivanje, deratizacija); *kulturne usluge* koje se preklapaju sa provizionim i odnose na poboljšanje kvaliteta života, individualne i zajedničke potrebe koje se odražavaju u kulturnim vrednostima i normama (rekreacija, estetske pobude, oblikovanje identiteta, turizam zasnovan na prirodnom i kulturnom nasleđu) (Furman 2018, Harrison et al., 2014, Wolff et al., 2015, Gómez-Baggethun et al., 2016).

Već više od trideset godina, vlade širom sveta prepoznaju značaj nematerijalnih vrednosti koje su prozurokovale potrebu za redefinisanjem nacionalnih indikatora usmerenih na pojedinca, zajednicu i njihovu dobrobit. Ovi indikatori se javljaju kao odgovor na dotadašnji globalni pristup koji je kvalitet života merio isključivo ekonomskim kategorijama (rast, fiskalna monetarna stabilnost i BDP). U tom smislu, razvojne politike i menadžment prakse sve veći fokus stavljaju na međusektorsko i međuresorno delovanje kulturne i drugih društvenih oblasti, uključujući izgradnju zajednice i individualno blagostanje, kroz razne oblike participativnog upravljanja. Da bi obezbedili socioekonomski i sociokulturni razvoj, (kroz izgradnju društvenih kapaciteta i veću koheziju) neophodno je uključiti ekološke, društvene i kulturne indikatore u šire okvire ekonomskih politika (Jansen, 1994, Kočović, 2017). Odnosno, potrebno je ekonomsku politiku ugnezditi u politike zaštite životne sredine, kulturnu politiku, socijalnu, energetske, tako da ona podrži njihovu svrhu i ciljeve, a ne obrnuto.

Prema izveštaju Evropske komisije, kultura i kreativnost imaju direktan uticaj na druge resore (kao što je ekokulturni turizam) jer predstavljaju integralni deo lanca vrednosti drugih sektora i resora (kao što su moda i druge grane zasnovane na inovacijama), pri čemu je njihov značaj (delovanjem KKI) prepoznat kao ključni za privredni razvoj, jer je u porastu (Kočović, 2017).

Kroz uključivanje nasleđa u javne praktične politike, vidi se razvojna šansa za mnoge teritorijalne jedinice (lokalni nivo razvoja), delovanjem različitih projekata (u vezi sa zaštitom, konzervacijom, restauracijom, rehabilitacijom, adaptacijom) čiji je cilj upravljanje nasleđem. Ipak, određeni broj autora slaže se i sa time da uključivanje nasleđa i upravljanje njime predstavlja veliki izazov u pogledu održivosti zaštićenih područja.

Ako sumiramo teorijsko-empirijske nalaze, možemo zaključiti da prirodno i kulturno nasleđe indirektno mogu stvarati vrednost, obezbeđujući direktno uslov

za stvaranje i oblikovanje vrednosti. Nasleđe kao zajedničko dobro i komons postavlja zahteve kao izazov za adekvatne integrativne menadžment pristupe, kroz interdisciplinarno promišljanje. Time bi se ujedno obezbedio uslov za stvaranje dodatne ekonomske vrednosti, uz efekte sinergije koji mogu biti postignuti međuresornim delovanjem. Međuresorno delovanje aktera iz oblasti turizma, ekonomije, ekologije, poljoprivrede, kulture i energetike može obezbediti nove oblike odrast turizma i delatnosti, uz poštovanje principa održivosti. To pretpostavlja i uslov za postizanje materijalne osnove održivosti. Ovakav tok ukazuje na to da je moguće obezbediti društveno odgovorno stvaranje vrednosti, koje pretpostavlja veću uključenost lokalne zajednice u sve procese. Finalno, pozitivni ishodi će se ogledati u većem rastu socioekonomskih i sociokulturnih pokazatelja i širenju prostora učešća raznovrsnim akterima.

Prirodno i kulturno nasleđe mora se tretirati integrativnim pristupom uz oblikovanje novih načina korišćenja (novi proizvodi ekokulturnog kao odrast turizma). Integrativni menadžment koji pretpostavlja objedinjeni pristup upravljanja prirodnim i kulturnim kapitalom jeste jedno od rešenja čiji je cilj obezbeđenje održivosti. Ovakav pristup ne samo da predviđaju konvencije i preporuke značajnih međunarodnih tela pri Ujedinjenim Nacijama (kroz integrativne oblike upravljanja koje su predložili IUCN i UNESCO), već za to postoje izuzetno dobri praktični primeri iz celog sveta.

Odnosi među kulturom, društvom i životnom sredinom su neraskidivi i jednostavnije se uočavaju kroz ljudsko stvaralaštvo i delovanje. Izazovi sa kojima se suočavamo posebno na polju ugrožene životne sredine, kroz ekološku degradaciju i klimatske promene, dovode u pitanje održivost kao paradigmu.

Značaj vrednosti nasleđa ogleda se u tome što i prirodni i kulturni resursi, odnosno nasleđe, posredstvom ljudskog rada, interpretiranja, zaštite i upotrebe, prenose smisao, simbole i značenje obezbeđujući nove kreativne načine upotrebe i stvaralaštva. Ako pođemo od pretpostavke da se odrast turizam održivo oslanja na kulturni, društveni i prirodni kapital, odatle proizlaze ideje za nove konceptualizacije i oblikovanja integrativnih menadžment praksi koje prevazilaze održiva odrast turistička tržišta.

Tako je moguće preneti upotrebnu vrednost nasleđa, uz zadržavanje ovakvog participativnog procesa (i na druge resore i grane) među neposrednim aktivnim učesnicima i primaocima. Istraživanje motivacije alternativnih turista sintetizuje obe teorijske perspektive (klasičnu i neoklasičnu). Kultura, čovek i prirodno okruženje su u neraskidivoj vezi. Sve tri kategorije konstituišu vrednost prirodnog i kulturnog nasleđa, koja je odraz funkcionisanja društva kroz vreme. Zbog toga prirodno i kulturno nasleđe, kao jedinstvena i autentična zajednička dobra - komonsi, predstavljaju najdublju vezu sa (lokalno, regionalno, nacionalno posmatrano) identitetom. Zajednički resursi su naša zajednička odgovornost i

neophodno je naći što više alternativnih mogućnosti za njihovo očuvanje direktnim sudelovanjem, kako bi se obezbedila održivost razvoja.

Predstavljeni mini-zaključci uvode u prostor teorije o zajedničkom ili komon-sima, kao fundamentalno nadahnuće za inspirisanje modelovanja alternativnih sistemskih rešenja i integrativnih menadžment praksi.

Literatura

- Ashworth, G.J.; Graham, B.; Tunbridge, J. E. (2000). *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*. London: Arnold.
- Barone, C., (2006), Cultural Capital, Ambition and the Explanation of Inequalities in Learning Outcomes: A Comparative Analysis, **Sociology** 40(6):1039-1058, DOI:**10.1177/0038038506069843**
- Bhaskar, R.A. (1998). *Critical Realism Essential Readings*. London: Routledge
- Bourdieu Pierre, (1984)., *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard College and Routledge & Kegan Paul Ltd, eight print
- Bourdieu, P. (1986) 'The Forms of Capital', in J.E. Richardson (ed.) *Handbook of Greenwood Press*.
- Bygreen, L., (2009), Cultural Participation and Health: A Randomized Controlled Trial Among Medical Care Staff, **Psychosomatic Medicine** 71(4):469-73, DOI:**10.1097/PSY.0b013e31819e47d4**
- Calval, Whalen, Moore., (2007), *Heritage, Memory and the Politics of Identity*, Claval, P., ch 6: *Changing Conceptions of Heritage and Landscape*, School of Environmental Sciences, University of Ulster, UK.
- Cohen & Harcourt (2003), *Retrospectives: Whatever Happened to the Cambridge Capital Theory Controversies?* internet pristup 15.10.2020. <https://www.jstor.org/stable/3216846>
- Collier, M. J. (2003). *Understanding Cultural Identities in Intercultural Communication: A Ten-Step Inventory*. In L. A. Samovar & R. E. Porter (Eds.), *Intercultural Communication: A Reader* (10th ed., (pp. 415-416).
- Collier, M. J., Hegde, R. S., Lee, W., Nakayama, T. K., & Yep, G. A. (2002). *Dialogue On The Edges: Fermenting Communication and Culture*. In M.J. Collier (Ed.), *Transforming Communication About Culture: Critical New Directions* Thousand Oaks: Sage.
- Costanza, R. and Daly, H.E., 1992. *Natural Capital and Sustainable Development*. *Conserv. Biol*
- Costanza, R., (2018), *Natural Capital and Sustainable Well-Being of Humans and the Rest of Nature*, Ch.1 In: Paracchini, M., L., Zingari, P., C., Blasi, C., (Eds.), (2018), *Reconnecting Natural and Cultural Capital: Contributions*

- from Science and Policy, printed by Imprimerie Centrale in Luxembourg
- Costanza, R., d'Arge, R., de Groot, R., Farber, s., Grasso, M., Hannon, b., naeem, s., Limburg, K., Paruelo, J., o'neill, R. V., Raskin, R., sutton, P. and van den belt, M. (1997), 'The Value of the World's Ecosystem Services and Natural Capital', *Nature*, Vol. 387
- Cuzzort, R. P. (1969). *Humanity and Modern Sociological Thought*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- D'Andrade, R. (1995). *The Development of Cognitive Anthropology*. New York: Cambridge University
- Daloz, J. P. 2010. *The Sociology of Elite Distinction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Daly, H. (1992): *Towards Operational Principles for a Sustainable Development*. In: *Ecological Economics* 3 (1)
- Davidson-hunt, i., suich, h., Meijer, s. and Olsen, N. (eds) (2016), *People in Nature Knowledge Basket: Valuing the Diversity of Interrelationships Between People and Nature*, IUCN, gland, <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/2016-038.pdf>.
- Daykin, N., (2008), *The Impact of Participation in Performing Arts on Adolescent Health and Behaviour A Systematic Review of the Literature*, **Journal of Health Psychology** 13(2):251-64, DOI:10.1177/1359105307086699
- De Graaf, N. D., De Graaf, P. M., & Kraaykamp, G. (2000). Parental Cultural Capital and Educational Attainment in the Netherlands: A Refinement of the Cultural Capital Perspective. *Sociology of Education*, 73(2), 92-111. <https://doi.org/10.2307/2673239>
- De Vito, J. A. (1991). *Human Communication: The Basic Course* (5th ed.). New York: Harper & Row
- Dražković, B., (2012), *Ekonomski aspekti ekološke politike*, Institut ekonomskih Nauka i BBA, Čigoja štampa, Beograd
- Dragičević-Šešić, M., Stojković, P., (2000), *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd.
- Eagles, P.F.J., McCool, S.F., Haynes, C.D. (2002). *Sustainable Tourism in Protected Areas*. International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, Cambridge
- El Serafy, S., 1991. *The Environment as Capital*. In: R. Costanza (Editor),

- Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability. Columbia University Press, New York, NY,
- Eliot, T. S. (1949). *Notes Toward the Definition of Culture*. New York: Harcourt, Brace, and Company
- European Commission (2013), *Mapping and Assessment of Ecosystems and Their Services—an Analytical Framework for Ecosystem Assessments* Under Action 5 of the EU Biodiversity Strategy to 2020; European Parliament and Council (2014), Decision No. 1386/2013/EU on a General Union Environment Action Programme to 2020: Living Well, Within the Limits of Our Planet; EC, Biodiversity Strategy for 2030 https://ec.europa.eu/environment/strategy/biodiversity-strategy-2030_en
- Fiske, J. (1992). Cultural Studies and the Culture of Everyday Life. In L. Grossberg, C. Nelson, & P. Treichler (Eds.), *Cultural Studies* New York: Routledge
- Flew, T., (2009), The Cultural Economy Moment, *Journal of Cultural Science*, Vol 2, No 1 (2009): New Directions, <http://cultural-science.org/journal>
- Florida, R., (2004), *The Rise of the Creative Class*, revised paperback edition. New York
- Frank, R. H. (2007). *Falling Behind: How Rising Inequality Harms the Middle Class* (1st ed.). University of California Press. <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pnvzf>
- Furman, E., Barton, D., Harrison, P., et al., (2018) Operationalizing Ecosystem Services: Advancing a Knowledge on Natural and Cultural Capital, In: Paracchini, M., L., Zingari, P., C., Blasi, C., (Eds.), *Reconnecting Natural and Cultural Capital: Contributions from Science and Policy*, printed by Imprimerie Centrale in Luxembourg
- Golubović Z, *Kultura - izbor načina života*, elektronski časopis Republika, str 450-451. <http://www.republika.co.rs/450-451/20.html>
- Gómez-Baggethun, E., Barton, D., Berry, P., Dunford, r., Harrison, P. (2016), 'Concepts and Methods in Ecosystem Services Valuation', in Potschin, M., Haines-Young, R., Fish, R. and Turner, R. K. (Eds), *Routledge Handbook of Ecosystem Services*, Routledge, London and New York, pp. 99-111
- González, M. Houston, & V. Chen (Eds.), *Our Voices: Essays in Culture, Ethnicity, and Communication: An Intercultural Anthology* (2nd ed., pp. xiii–xxv). Los Angeles: Roxbury (p xvii)
- Graeber, D. (2001) *Towards an Anthropological Theory of Value: The False Coin*

- of Our Own Dreams, New York: Palgrave.
- Hardert, R. A., Parker, H. A., Pfuhl, E. H., & Anderson, W. A. (1974). *Sociology and Social Issues*. San Francisco: Rinehart
- Harris, P. R., & Moran, R. T. (1996). *Managing Cultural Differences: High-Performance Strategies for Today's Global Manager* (3rd ed.). Houston: Gulf.
- Harrison, P. A., Berry, P. M., Simpson, G., Haslett, J. R., Blicharska, M., Bucur, M., Dunford, r., and Turkelboom, F. (2014), 'Linkages Between Biodiversity Attributes and Ecosystem Services: A Systematic Review', *Ecosystem Services*, vol. 9, pp.191-203.
- Heinrich, M., (2015) *Kritik der politischen Ökonomie: Eine Einführung*, Stuttgart: Schmetterling Verlag, 2004; Re-izdanje 2015, Uvod u Marksovu kritiku političke ekonomije, Rosa Luxemburg Southeast Europe
- Herskovits, M. J. (1965). *Cultural Anthropology: An Abridged Revision of Man and His Works*, New York: Alfred A. Knopf.
- Holden, J (2004), *Capturing Cultural Value: how Culture Has Become a Tool of Government Policy*, DEMOS, London pp. 33-34.
- Holdgate, M. (1999). *The Green Web - A Union for World Conservation*. Earthscan, London.
- Howard, P. (2003). *Heritage: management, interpretation, identity*. London: Continuum.
- IUCN, (2008), *Report: A Global Perspective on the Total Economic Value (TEV)*, <https://www.iucn.org/content/report-a-global-perspective-total-economic-value-tev-pastoralism>
- IUCN, (2021), *People in Nature Brief*, <https://www.iucn.org/news/nature-based-solutions/202104/people-nature-understanding-how-communities-use-biodiversity>
- Jansson, A.M., Hammer, M., Folke, C. and Costanza, R. (Editors), 1994. *Investing in Natural Capital: The Ecological Economics Approach to Sustainable Development*. Island Press, Washington, DC
- Kisić, V., (2015), *Strateško upravljanje baštinom kao model generisanja društvenih vrednosti*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd.
- Klein, P., (1999), *New Institutional Economics*, <http://encyclo.findlaw.com/0530book.pdf>

- Kočović, M. (2017), Doprinos ekokulturnog turizma održivom razvoju zaštićenih područja sa pripadajućim prirodnim i kulturnim nasleđem, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd.
- Kočović De Santo, M., 2020, Crni Labud u Svetskoj ekonomiji, poglavlje: Smena ekonomskih ciklusa uslovljena neekonomskim faktorima: nada u rešenja sa periferije, postkonferencijska monografija, str: 51-83, Institut Ekonomskih nauka, Beograd.
- Kočović De Santo, M., (2019), *Ekokulturni turizam i njegov doprinos održivosti nasleđa*, Limes plus: Geopolitički časopis, 1/2 str. 51-73.
- Lash, Scott and John Urry (1994) *Economies of Signs and Space*, London: Sage.
- Lewin, P., (2011), *Capital in Disequilibrium, The Role of Capital in a Changing World Second Edition*, Ludwig von Mises Institute
- Littrell, M.A. (1997) *Shopping Experiences and Marketing of Culture to Tourists*. In: Robinson, M., Evans, N. and Callaghan, P. (eds) *Tourism and Culture: Image, Identity and Marketing*. Centre for Travel and Tourism, University of Northumbria
- McCarthy, K Ondaatje, E Zakaras, L and Brooks, A (2004) *Gifts of the Muse: Reframing the Debate About the Benefits of the Arts*, Rand Corporation, Santa Monica
- Mikić, H., (2015), Lokalni razvoj i kulturne industrije, GKE, str:42-53; 108-121.
- Millennium Ecosystem Assessment (2005), *Ecosystems and Human Well-Being: Synthesis*, Island Press.
- Munn, N. (1973) *Symbolism in a Ritual Context: Aspects of Symbolic Action*, In: *Handbook of Social and Cultural Anthropology* (J.J. Honigmann, ed.), Chicago: Rand McNally. pp. 579–612.
- MURZYN-KUPISZ, M., (2012), Vol. 12, No.2 22/(2012), 113-133: Cultural, Economic and Social Sustainability of Heritage Tourism: Issues and Challenges, Krakow University of Economics, Poland
- Nozick, R. (1981), *Philosophical Explanation*. Belknap Press, Cambridge.
- Olsen, N., Suich, H., Davids-Hunt, D., et al., (2018) *Valuing the Diversity of Interrelationships Between People and Nature*, in: Paracchini, M., L., Zingari, P., C., Blasi, C., (Eds.), *Reconnecting Natural and Cultural Capital: Contributions from Science and Policy*, printed by Imprimerie Centrale in Luxembourg

- Paracchini, M., L., Zingari, P., C., Blasi, C., (Eds.), (2018), Reconnecting Natural and Cultural Capital: Contributions from Science and Policy, printed by Imprimerie Centrale in Luxembourg.
- Phillips, A. (2004). Turning Ideas on Their Head: The New Paradigm For Protected Areas, *Environmental History*, 9(1), pp. 173-197.
- Potschin, M. and Haines-Young, R. (2011), 'Ecosystem Services: Exploring a Geographical Perspective', *Progress in Physical Geography*, vol. 35, no 5, pp. 575-594
- Sacco, P, L., (2011), Culture 3.0: A New Perspective for the EU 2014-2020 Structural Funds Programming EENC Paper, <http://www.interarts.net/descargas/interarts2577.pdf>
- Schumpeter (1954), *History of Economic Analysis*, <http://digamo.free.fr/schumphea.pdf>
- Scott, Allen (2008) *Social Economy of the Metropolis: Cognitive-Cultural Capitalism and the Global Resurgence of Cities*, Oxford: Oxford University Press.
- Silverman, L 1993, 'Making Meaning Together: Lessons from the Field of American History', *Journal of Museum Education*, vol. 18, No. 3, pp. 7-11.
- Silverman, L 1995, 'Visitor Meaning Making in Museums for a New Age', *Curator-The Museum Journal*, vol. 18, No. 3, pp. 161-169.
- Sullivan, A. (2001). Cultural Capital and Educational Attainment. *Sociology*, 35(4), 893- 912. <https://doi.org/10.1177/0038038501035004006>
- Swell, W., (2005), *The Concept(s) of Culture*, In: PRACTICING HISTORY New Directions in Historical Writing after the Linguistic Turn Edited by Gabrielle M. Spiegel, Routledge, London
- Throsby, D., Ginsburgh, A., (2006), *Handbook of the Economics of Art and Culture*, Volume 1, Copyright Elsevier B.V. All rights reserved DOI: 10.1016/S1574-0676(06)01001-5.
- Throsby, David (2008) „Modeling the Cultural Industries”, *International Journal of Cultural Policy* 14(3).
- Throsby, David., (2005), *On the Sustainability of Cultural Capital*, Macquarie University, Department of Economics, Research Papers
- Todorović, A., (1982), *Sociologija turizma*, Beograd: Privredna štampa.

- Van de Werfhorst, H. G. (2010). Cultural Capital: Strengths, Weaknesses and Two Advancements. *British Journal of Sociology of Education*, 31(2), 157–169. <http://www.jstor.org/stable/25702255>
- White, S. and Ellison, M. (2007), 'Well-Being, Livelihoods and Resources in Social Practice', in Gough, I. And Macgregor, J. A. (Eds), *Well-Being In Developing Countries: New Approaches and Research Strategies*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wolff, S., Schulp, C. J. E., Verburg, P. H. (2015), 'Mapping Ecosystem Services Demand: A Review of Current Research and Future Perspectives', *Ecological Indicators*, vol. 55, pp. 159-171
- Yúdice, George (2003) *The Experience of Culture: Uses of Culture in the Global Age*, Durham, NC: Duke University Press. Theory and Research for the Sociology of Education, pp. 241–58. WesGreenwood

7. TEORIJA KOMONSA KAO OKVIR ZA ODRAST TURISTIČKU POLITIKU I PRAKSU

Teorija komonsa je značajna u promišljanjima o novim sistemskim rešenjima. Cilj ovog dela je da ponudi osnovu za inspiraciju teorijsko-praktičnih okvira za integrativni menadžment pristup upravljanja kulturnim i prirodnim kapitalom.

Slika 12. Kompaktna istorija komonsa

Izvor: Oblikovanje prema *Komonsi u Jugoistočnoj Evropi* (Tomašević et al., 2018).

Etimološke perspektive su date kroz definicije Oksfordskog i Etimološkog rečnika. Reč *komons* je obuhvaćena i anglo-saksonskim pravno-političkim konceptima kao

zakon o zajedničkom, kuća komonsa, zajednička dobrobit (*Common Law, House of Commons, Commonwealth*). Prema Etimološkom rečniku, reč je francuska (*comun*) i referiše na *javno, otvoreno, besplatno, generalno, zajedničko* (Tomašević et al., 2018).

Praistorijske perspektive su date kao vremenski okvir koji ukazuje na kontinuitet organskih dinamika razvoja društvenih odnosa i prostora, čija se priroda ostvarivala kroz *komoning* ili *praktikovanje zajedničkog*. Naime, reč je o udruživanju sa ciljem zajedničkog interesa - prikupljanja i korišćenja neophodnih resursa. Što se tiče nacionalnih državnih okvira, to je pradavno vreme, bez centralizacije vlasti, osim u smislu autonomije seoskih naselja i povezivanja zajednice, koje objašnjava period od pre 15.000 do 10.000 godina.

Dalja evolucija odnosila se na povezivanje autonomnih naselja u veća, koja su bila kompleksnija i brojala između 1.000 i 10.000 ljudi, implicirajući kompleksnije socioekonomske dinamike. Države u svojim prvim fazama od pre 5.000 godina odražavaju i prve oblike „primarne“ institucionalizacije koja, kroz pravila, reguliše, principe ratovanja, ekonomije, vlasništvo (državno, privatno) i dr.

U evolutivnom smislu, društveno organizovanje prolazi kroz faze koje su uslovljene rastom broja stanovnika i povezivanjem nomadskih zajednica gde je imovina zajednička⁶⁸; potom se stvaraju autonomna sela, koja su podrazumevala zajedničko vlasništvo nad zemljištem i privatno vlasništvo nad usevima⁶⁹; poglavarstva koja su predstavljala narednu fazu u okviru koje niču prvi oblici ekskluzivnog vlasništva poglavara⁷⁰; u objašnjenjima prvih država, one su podrazumevale više od 10.000 stanovnika, koje su najčešće bile monarhije sa državnim aparatom⁷¹ (Ibid.).

U antičko doba, nastaju prvi zakoni i ozbiljniji normativni okviri sa potrebama uređenja gradova-država (*polisa*). Na primerima Sparte i Atine, moguće je shvatiti vlasnička i društvena prava u razvoju polisa. Sparta je prepoznala zajedničku zemlju i robove *helote*, što je bilo u vlasništvu države, i ravnopravno distribuirano građanima *equals*. Građani su podsticani na solidarno deljenje resursa prema potrebama i na praksu zajedničkih obroka *sysitia* u kojima su prisutni učestvovali donoseći hranu (Ibid.). Istovremeno, Atina je podsticala privatno vlasništvo nad zemljom i robovima, a razlike u pristupima Sparte i Atine izazvale su prve

68 Sakupljači bez centralizovane vlasti i zajedničke imovine.

69 U okviru kojih se razvija kolektivni rad na poljoprivrednim kulturama; prve naznake formalnog autoriteta starešine (svetovni ili duhovni).

70 Fazu prate društveno-ekonomska specijalizacija i centralizacija vlasti.

71 To je pretpostavilo ekonomsku specijalizaciju i diferencijaciju između držane imovine kojom je upravljala monarhija uz podršku duhovne vlasti i prvih oblika privatne imovine koju je posedovala viša klasa. Prva privatna imovina uglavnom je bila nagrada za vojni angažman u tadašnjim kraljevinama.

filozofske značajne debate o vlasništvu⁷² koje su pokrenuli Platon i Aristotel. Pri tome, Platon u *Republici* sugerise da je kolektivno vlasništvo neophodno u obezbeđivanju zajedničkog interesa, dok Aristotel smatra da privatna imovina *nošena vrlinom* obezbeđuje slobode, najavljujući *tragediju komonsa* (Ibid.).

Prvi značajni pravci u sagledavanju imovinskih koncepata proizlaze iz razrada iznetih u Rimskom pravu. Kao ekvivalenti privatnom, kolektivnom i zajedničkom vlasništvu u Rimskom pravu se javljaju objašnjenja kroz *res privata*, *res publica*, *res communis* (Ibid.).

Značajnija objašnjenja za srednjovekovne komonse odnose se na feudalni sistem i uređivanje prava lordova na mlinove i šume *banal*, dok se *commun* odnosio na uređivanje prava seljaka i pastira, koji su bili u obavezi da deo stvorenih resursa (uglavnom hrane ili rada) podele sa lordovima u formi taksi. U srednjovekovnoj feudalnoj Evropi, prakse u vezi sa komonsima su se razlikovale, najviše u pogledu imovinskih pitanja, gde je imovina u najvećem broju slučajeva u feudalizmu pripadala plemstvu, eventualno aristokratiji, a retko kada ostalim grupama stanovništva. Taj se period objašnjava kao protoindustrijski i feudalni (kapitalizam), kada su nastupile prve veće promene u pogledu na primitivnu akumulaciju kapitala.

U ranim fazama šesnaestog veka, merkantilistički ekonomski sistemi esnafa pomeraju stanovništvo prema gradovima. Istovremeno se dešava i *proces prisvajanja komonsa*, odnosno oduzimanje (eksproprijacija) komonsa od seljaka koje je počelo još u trinaestom veku i koje je nagli rast doživelo u šesnaestom veku. Prema Marksu, ovaj proces je predstavljao *primitivnu akumulaciju* kapitala koji je podržao razvoj kapitalizma. Proces je istovremeno omogućio koncentraciju kapitala i moći ka jednoj klasi, obezbeđujući osnovu za industrijski kapitalizam. Sa druge strane, tim su procesom obespravljani seljaci koji ostaju bez zemlje i bivaju prinuđeni da prodaju jedino čime raspolažu – rad. U ovim procesima zemlja i rad postaju predmeti komodifikacije, odnosno tržišne razmene u funkciji kapitalizma (Ibid.). Prema Polanjiju, razvoj modernih država podržao je razvoj modernih tržišta, što je uspostavilo nove dinamike u društvenim odnosima, dok je Harvi ovaj proces objasnio kao *akumulaciju usled lišavanja* (ljudi od) *imovine* koja predstavlja konstantan postupak eksproprijacije kroz neoliberalne procese: privatizaciju,

72 Vlasništvo se odnosilo na pravila upravljanja, pristupa i kontrole nad zemljom i ostalim reursima. Osnovne tri vrste vlasništva koje je predložio Valdron odnosile su se na **privatnu imovinu** kao pravila koja podrazumevaju autoritet (individualni, porodični ili poslovni nad upravljanjem reursima), **kolektivnu imovinu**, kada društvo definiše pravila kroz mehanizme i procese kolektivnog odlučivanja i **zajedničku imovinu** koja je pretpostavljala uspostavljanje pravila upravljanja reursima od strane i za sve članove društva, pri čemu su se sva ograničenja u upotrebi odnosila samo na sprečavanje isključivanja drugih (Tomašević et al., 2018).

komodifikaciju, finansijalizaciju i nove oblike imperijalizma (Polanyi, 2001, Harvey, 2004, Tomašević et al., 2018).

Slika 13. Klasična teorija komonsa

TEORIJA KOMONSA		
NEOKLASIČNA TEORIJA	GARET HARDIN TRAGEDIJA KOMONSA	ELENOR OSTROM
<p>Fokus na dobra</p> <p>Mises: <i>besplatna dobra vs ekonomska dobra</i></p> <p>Semjuelson: <i>dobra za privatnu konzumaciju vs dobra za kolektivnu konzumaciju = javna i privatna;</i></p> <p>Bučanan: <i>klupska dobra</i></p> <p>Elenor Ostrom: <i>pul zajedničkih resursa (common pool resources CPR)</i></p> <p>Atributi privatnih, javnih, klupskih i zajedničkih dobara: rivalnost i isključivost</p>	<p>Garett Hardin, <i>Tragedy of the Commons (1968)</i>, <i>Esej o ograničenim resursima i rastućoj populaciji, gde obašnjava implikacije pojedinačnih racionalnih odluka koje dovode do štetnih kolektivnih ishoda.</i></p> <p>Hardin rešenja vidi u centralnoj regulaciji (država) ili privatizacija</p>	<p><i>Komonsi su resursi deljeni od strane grupe ljudi</i></p> <p>Ostrom je dokazala da su zajednice širom sveta vekovima upravljale i samoregulisale na održivi način komose, na primerima upotrebe obnovljivih prirodnih resursa i resursa stvorenih od strane čoveka</p> <p>Tri nivoa obrazaca i pravila u upravljanju komonsima: operaciona, kolektivna, konstitutivna</p> <p>Principi upravljanja CPR</p>

Izvor: Oblikovanje prema *Komonsi u Jugoistočnoj Evropi* (Tomašević et al., 2018)

Sagledavanjem neoklasičnih ekonomskih teorija, može se primetiti razvoj potrebe za bližim razumevanjem tipologije dobara. Mises najpre uvodi razliku između *besplatnih*⁷³ i *ekonomskih*⁷⁴ dobara, pri čemu osnovna razlika leži u pristupu dobrima i njihovoj prirodi (Tomašević et al., 2018, Mises, 1998). Semjuelson uvodi dodatne kriterijume subtrakcije kojima pravi razliku između dobara na osnovu njihove prirode, koja određuje (oduzima) prava na pristup dobrima i ukazuje na deljivost dobara. U tom smislu, Semjuelson prepoznaje *dobra za privatnu konzumaciju*⁷⁵

73 Besplatna dobra su ona u izobilju, dakle proizvodi i usluge koji su dostupni po automatizmu, bez barijera - na primer, vazduh neophodan za disanje.

74 Ekonomska dobra su svi proizvodi i usluge za koje je potrebno uložiti ljudsku aktivnost da bi se dobile ili da bi im se pristupilo.

75 Dobra za privatnu konzumaciju karakteriše to da konzumiranje ovih dobara, eliminiše mogućnost drugih da ih koriste, na primer ako jedna osoba jede jabuku, ona onemogućava drugu osobu da pojede istu količinu iste jabuke.

*i dobra za kolektivnu konzumaciju*⁷⁶. Ukazujući da je kod dobara za kolektivnu upotrebu najizazovnije pitanje deljivosti, on smatra da je upravljanje dobrima za kolektivnu upotrebu najoptimalnije od strane države i uvodi termin *javnih dobara*. Sa druge strane, dobra za privatnu konzumaciju jesu deljiva, pa smatra da je tržišni pristup u upravljanju privatnim dobrima optimalan (Tomašević et al., 2018, Samuelson, 1954). Bjukenen se nadovezuje na Semjuelsonova objašnjenja i, smatrajući da podela na privatna i javna dobra nije dovoljna, uvodi termin *klupskih dobara* čija je priroda istovremeno takva da *ne dovode do rivaliteta*, ali koja, prilikom upotrebe, dovode do *isključenja onih koji nisu unutar grupe*. Klupska dobra, kolektivno ali privilegovano, koriste grupe ljudi na osnovu članstva, pri čemu je pomenuta grupa manja nego u slučaju javnih dobara (Tomašević et al., 2018, Buchanan, 1965). Tako evolucijom od javnih, privatnih i klupskih dobara dolazimo do objašnjenja koja su dali Ostromovi, uvodeći termin *zajednički pul resursa* (CPRs), *kod kojih je isključivanje prava na upotrebu teško, ali ne i nemoguće*. Pri tome je upotreba u neposrednoj vezi sa obnavljanjem sistema ili onemogućenim obnavljanjem u slučaju nekontrolisane upotrebe (Tomašević et al., 2018, Ostrom, V., Ostrom, E., 1977). Prema Elinor Ostrom, zajedničko – komonsi *predstavljaju resurse koje deli grupa ljudi* (Hess, Ostrom, 2011). Ostrom je dobila Nobelovu nagradu 2009. godine - polazeći od izazova dihotomnog pristupa (javni ili privatni upravljački procesi) u upravljanju zajedničkom imovinom, ona je analizirala zajednički pul resursa i ustanovila pravila za upravljanje komonsima. Takođe, autorka Ostrom je ukazala i na važnost razlike između zajedničkog pula resursa i zajedničkog vlasništva, gde se zajedničko vlasništvo interpretira kao formalno/neformalno pravo koje podrazumeva prava na upotrebu zajedničkog od strane grupe. Ona je svojim istraživanjima empirijski ukazala da zajednica može zajedničkom imovinom upravljati na optimalan način, time rasvetljavajući *treću* upravljačku alternativu koja se dešava kroz *komoning* (*praktikovanje zajedničkog*). U praksi se komoning odigrava kod zajednica širom planete koje u upravljačke procese komonsima (zajedničkim dobrima) uspešno integrišu endogena tradicionalna znanja i vrednosti.

Na Ostrom je veliki utisak ostavilo predavanje Hardina koji je napisao važan kritički esej *Tragedija komonsa* (Hardin, 1968), u kome kroz metaforu objašnjava da, pri upotrebi *pašnjaka otvorenog za sve*, svaki pastir donosi racionalne odluke, težeći da ima najveće koristi od pašnjaka i maksimizira svoju ličnu korist, dok se šteta kolektivizuje uništavanjem (zajedničkog) pašnjaka. Posledično, prema Hardinu, prekomerna upotreba pašnjaka će voditi kolapsu resursa i svi pastiri i njihove životinje će na kraju biti na gubitku.

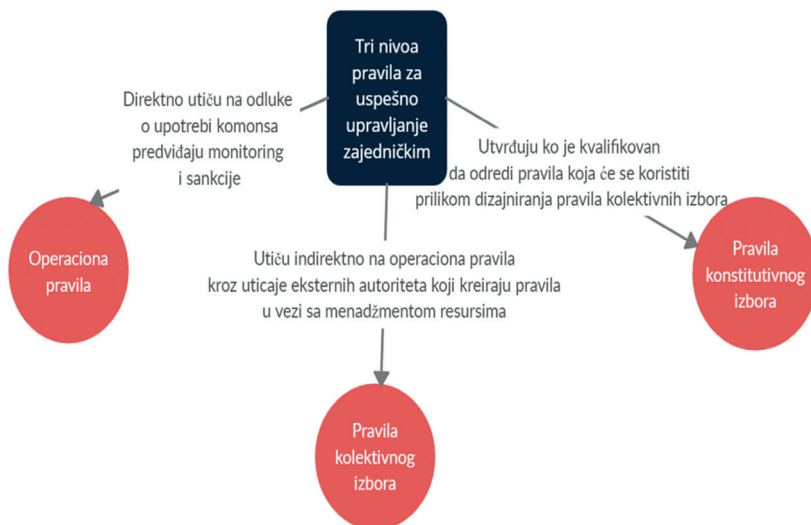
U tom smislu, Hardin je ponudio rešenja koja se odnose na centralnu regulaciju

76 Dobra za kolektivnu konzumaciju, odnose se na sva dobra prilikom čijeg konzumiranja u ma kojim količinama, niko drugi nije onemogućen da u njima uživa na primerkoristi od ulične rasvete, šetnja kejom i dr.

nad pašnjakom otvorenim za sve ili privatizaciju pašnjaka. Prema tome, Ostrom, kao i mnogi drugi autori, ukazuje da kolektivno odlučivanje prevazilazi racionalno (vođeno individualnim potrebama), te da donošenje kolektivnih odluka ima polazište koje u obzir uzima kolektivni – zajednički interes, a ne individualni. To znači da u svom modelu Hardin polazi od pretpostavke da ne postoji komunikacija i dogovaranje o najboljem interesu za sve pri upotrebi pašnjaka, što se u praksi na mnogim primerima upravljanja zajedničkim od strane zajednice – nikada ne dešava. Naprotiv, Ostromova je dokazala da zajednice širom sveta viševjekovno upravljaju i samoregulišu upotrebu obnovljivih prirodnih resursa i resursa koje je čovek, kroz proces komoninga, stvorio kao komonse.

Ostrom navodi da se može uočiti da ni država ni tržište nisu univerzalno uspešni u omogućavanju pojedinaca i zajednice da prirodne sisteme koriste dugoročno na održivi način (Ostrom, 1990). Sa tim u vezi, Ostromova je bila svesna toga da nije svako zajedničko upravljanje zajedničkim nije uvek nužno uspešno. Naprotiv, neka su osuđena na propast. Oslanjajući se na institucionalne analitičke modele, omogućilo je Ostromovoj da ponudi univerzalne obrasce koji rasvetljavaju pravila za uspešne komonse i komoning (zajedničko i praktikovanje zajedničkog). U tom smislu postoje tri nivoa pravila, prema Ostromovoj: *operaciona, kolektivni-izbor, konstitutivni-izbor* (Ostrom, 1990).

Slika 14. Tri nivoa pravila institucionalnog pristupa upravljanja zajedničkim pulom resursa prema Ostrom

Izvor: Autorkino oblikovanje prema Elinor Ostrom 1990

Ostrom daje predlog skupa dizajna, principa i režima za upravljanje zajedničkim pulom resursa (8) (Ostrom, 1990), koji su analitički i upravljački i danas najznačajniji kada je reč o komoningu.

1) *Jasno definisane granice upravljanja zajedničkim pulom resursa* - odnosi se na mapiranje prostornih granica pula, domaćinstava i pojedinaca koji mogu da imaju pristup resursima i da ih upotrebljavaju;

2) *Podudarnost između pravila prisvajanja i obezbeđivanja i lokalnih uslova* - odnosi se na pravila upotrebe, restriktivne režime, vreme, mesto, tehnologiju i količinu resursnih jedinica, pri čemu načini moraju biti usaglašeni sa lokalnim i provizionim uslovima, u vezi sa radom, novcem i neophodnim materijalom;

3) *Aranžmani kolektivnog odlučivanja* - pre svega se odnosi na to da svi koji su pod uticajem operativnih pravila imaju prava da učestvuju u modifikovanju i redefinisavanju operativnih pravila;

4) *Praćenje* - u procesu monitoringa je važno razmotriti ko aktivno učestvuje u reviziji uslova pod kojima se dešava prisvajanje i upotreba nad zajedničkim pulom resursa;

5) *Stepenovane sankcije/kazne* - odnosi se na kršenje operativnih pravila i na kazne koje, u zavisnosti od nivoa kršenja, određuju drugi korisnici i nadležni organi;

6) *Mehanizmi za rešavanje sukoba* - odnosi se na pristup načinima na lokalnom nivou niskog troška, koji omogućavaju rešavanje konflikata između korisnika;

7) *Minimalno priznavanje prava na organizovanje* - prava korisnika da organizuju dodatne jedinice upravljanja ne treba da bude problematično iz perspektive drugih državnih (eksternih) organizacija; i

8) *Ugnežđeno preduzeće* - poslednja faza organizovanja koja pretpostavlja upravljanje kompleksnijim dinamikama i sistemima, kroz slojevita gnezda organizacija na različitim nivoima (koje mogu imati predstavnike na lokalnom, regionalnom, nacionalnom nivou).

7.1. Od tradicionalnih do novih komonsa

Izučavanje komonsa može se grubo podeliti na izučavanje o tradicionalnim i novim komonsima i takva podela je vođena različitim teorijskim fokusima. Tradicionalno shvaćeni komonsi odnosili su se na poljoprivredu, ribnjake, šume, pašnjake, divljinu, divlje životinje, upotrebu zemljišta, upotrebu vode, irigacione sisteme i organizaciju sela (Hess, 2008). Okvir tradicionalnog shvatanja komonsa proširuje se prema *putevima i infrastrukturnim radovima* (Oakerson 1978, Waller 1986), *budžetu* (Baden and Fort's 1980, Shepsle 1983), *radijskim frekvencijama, Internetom i ostalim globalnim komonsima* (Soroos 1982, 1988, 1997, 2001, 2005), *medicinskim komonsima* (Hiatt 1975, 1985), *tišinom kao komonsom* (Illich 1983),

atmosferskim komonsima (Vincent Ostrom's 1968, Hess 2008).

Počev od 90-tih godina 20. veka, mnoge autore sve više zanima značaj zajedničkih dobara, čemu je nedvosmisleni doprinos dala Ostrom, jer se komonsi shvataju kao integralno važni u analizi zajedničke imovine i vlasništva. Progressivnijim razvojem, literatura o komonsima ulazi u zone *intelektualne svojine, znanja i digitalnog prostora* (Hess, 2008).

Novija literatura uz podršku iz aktivističkih krugova sa terena na komonse gleda kao na *društveni pokret*, kao nešto što se deli. Komonsi su u tom smislu određeni i usredsređeni na kolektivne akcije i važnost razumevanja aktera koji učestvuju u procesu komoniranja na održivi način, tako da se komonsi prenesu narednim pokolenjima.

Kada govori o novim komonsima, autorka Hess navodi primere *revolucionarnog meksičkog pokreta, pametnog telefona, komšijskih organizacija*, raznih novih oblika u kojima su zajednice udružene oko zajedničkog, *onlajn produkcije sadržaja, novih vrste tržišta*, koji se u novim oblicima javljaju kao reakcija na komodifikaciju, privatizaciju, globalizaciju kao izazove na koje savremene vlade ne reaguju na dobar način (Ibid.).

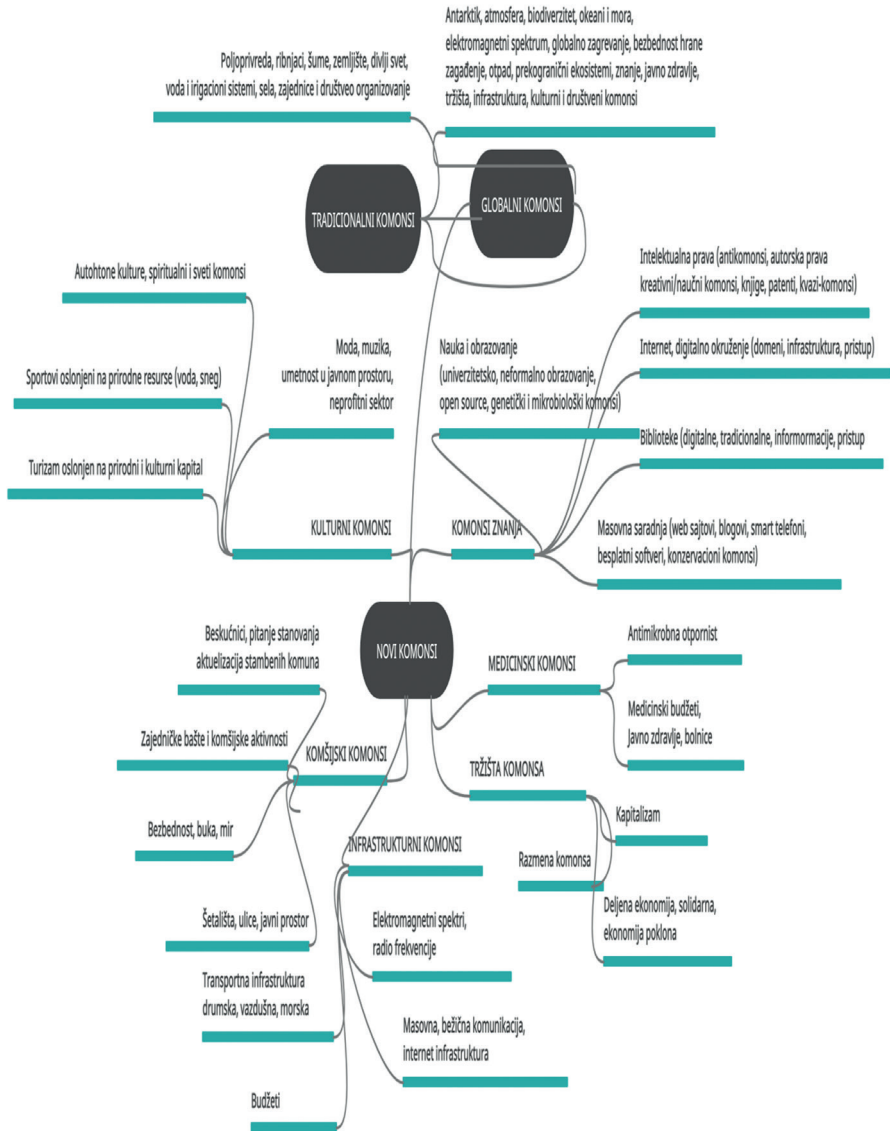
Prema shvatanjima novih komonsa ili zajedničkih dobara, to su javno deljeni resursi koji su rekonceptualizacijom evoluirali u zajednička dobra, kao što su *ulično drveće, trotoari, igrališta, urbane bašte, bolnice i turističke oblasti*, ali i *privodni resursi za koje postoje novi vidovi upotrebe ili nove institucije*, kao što su *pejzaži, zaštićena područja, okeanske vode koje se koriste kao staze za surfovanje* (Ibid.).

Prilikom razmatranja novih komonsa, autorka Hess polazi od šest ključnih ulaznih principa ili karakteristika koje komonsi treba da ispune i ili koji karakterišu komonse:

- 1) potreba za zaštitom zajedničkog resursa od eksproprijacije, privatizacije i komodifikacije;
- 2) delovanje kroz masovnu saradnju obezbeđenu elektronskim medijima,
- 3) izazovi i dokazi novih tragedija komonsa kao zajedničkog dobra;
- 4) potreba za izgradnjom građanskog vaspitanja u vezi sa univerzalnim promišljanjem o zajedničkom;
- 5) potreba za identifikacijom novih ili evolucijom postojećih zajedničkih dobara;
- 6) ponovno otkrivanje zajedničkog dobra (Hess, 2008).

U smislu vrste kapitala ili resursa na koje se oslanjaju, autorka Hess prepoznaje *glavne sektore novih komonsa: kulturna zajednička dobra, komšijska dobra, znanje kao zajedničko dobro, društvena zajednička dobra, zajedničke stvari i infrastruktura, tržišna zajednička dobra i globalna zajednička dobra* (Ibid.).

Slika 15: Tradicionalni, globalni i novi komonsi

Izvor: Oblikovanje po Hess 2008

7.1.1. Zajednička kulturna dobra – kulturni komonsi

Kada je reč o kulturnim komonsima, prepoznaje se nekoliko osnovnih tema na koje su istraživanja usmerena. Na prvom mestu je izučavanje novijih pojava i ključnih dinamika (Drache, Froese, 2006) privatizacije kulturnog nasleđa i komodifikacije kulturnih objekata, zatim slede alternative privatnim imovinskim pravima koja mogu sprečiti tragediju opšteg dobra (Anderson and Simmons, 1993), efekti prava intelektualne svojine u kulturi (Clerc, 2002, Scafidi, 2005), istraživanja i implikacije propertizacije ljudskog tela (Radin, 2001, Boyle, 1996), privatizacija italijanske kulturne baštine (Benedikter, 2005), komonsi u modnoj industriji (Bollier, Racine 2005) (Hess, 2008).

Potom se kao druga zasebna oblast mogu uočiti istraživanja koja se odnose na izazove lokalnih i autohtonih zajednica (Caruthers 1998; Ifeka and Abua 2005), koji se pre svega javljaju kao posledica turističke industrije i kretanja (Ryan and Aicken 2005; Briassoulis 2002; Kirtsoglou and Theodossopoulos 2004; Peleikis 2003), a praćeni su degradacijom i promenama u životnoj sredini (Healy 1995; O’Toole 1998). Neka istraživanja su usmerena na sagledavanje otpornosti i sposobnosti kulturnih i društvenih grupa da formiraju nova zajednička dobra koja se oslanjaju na ekoturizam (Holden 2005; Sharma et al. 2002; Vail and Hultkrantz 2000). Postoji i veći broj istraživanja posvećenih sektorskim i resornim aspektima kulture i specifičnostima dobara, koja su povezana sa drugim disciplinama i konceptima: javna umetnost (Sax 1999; Paul 2006); crkve i spiritualnost – sveti komonsi (Linn 1999; Hart 2003; Ikerd, 2004; Levine 2003; Hart, Berry and Boff 2006); javna sfera, zajedničko nasleđe čovečanstva, opšte dobro (Hess, 2008).

7.1.2. Zajednička komšijska dobra – komšijski komonsi

Komšijski komonsi obuhvataju i urbana i ruralna dobra u čijoj neposrednoj blizini ljudi žive i okupljaju se sa ciljem da ojačaju, upravljaju, očuvaju ili zaštite lokalno stanovništvo i resurse, a usko su povezana sa kulturnim dobrima i kulturnim komonsima (Hess, 2008). Komonsima ili zajedničkim dobrima se takođe smatraju i društvene veze koje deli zajednica i koje uključuju potrebu za poverenjem, saradnjom i međuljudskim odnosima kao osnovom koja zajednicu čini posebnom (James Arvanitakis 2006, Hess, 2008). Razmišljajući o gradskim komonsima, Foster ukazuje na važnost ozbiljnog promišljanja o društvenom kapitalu u smislu upotrebe zemljišta i prava. Foster predlaže da je, umesto konceptualizacije grada kao agregacije privatnih imovinskih prava, potrebno da pronademo i zaštitimo zajedničke resurse i interese gradskih komonsa, kroz ograničavanje prava

i kolaborativne strategije upravljanja koje će omogućiti da se zaštita oslanja na postojeće društvene mreže (Foster, 2006). Bliski koncepti su i javni prostor (Low and Smith, 2006), komonsi i upravljanje otpadom (Anand, 2000), *braunfield* kao gradski komonsi (Clapp and Meyer, 2000), grabljive planerske prakse (Nagle and Nagle, 2007), otpori koje komšijske grupe pružaju vlastima u vezi sa pravima na urbane bašte (Rogers 1995; Assadourian 2003; Saldivar-Tanaka and Krasny 2004, Linn 1999, 2007), zajednički aranžmani stanovanja i stambene komune (Yang, 1995, Hawkins, Percy, and Montreal, 1997, French, Hyatt, 1997), Lee, 1998, Kleit, 2004, Hess, 2008). Najzad, koncepti kojima se često objašnjavaju novi komonsi su i organizovanje od strane zajednice, deliberativna demokratija, javna sfera, samoupravljanje, socijalni, prirodni, kulturni kapital i urbani komonsi.

7.1.3. *Infrastrukturni komonsi*

Aitor Frišmen koristi pojam *infrastrukturnih komonsa* da bi objasnio fizičke resurse i sisteme koje je čovek stvorio za javnu upotrebu: *saobraćajnu infrastrukturu, komunikacione sisteme, upravljačke sisteme, osnovne javne usluge* (Frischmann 2007). Veliki broj autora smatra da se sa infrastrukturnim komonsima preklapaju komonsi znanja i globalni komonsi, posebno na primerima elektromagnetnih talasa, medijske i Internet infrastrukture.

7.1.4. *Komonsi znanja*

Komonsi znanja se uglavnom odnose na one koji nastaju u procesima digitalnih transformacija i informacija. Procesi digitalizacije učinili su informacije i znanja opšte dostupnim, a njihove karakteristike zajedničkim. Bolijer uvodi koncepte kolaborativne i ekonomije poklona (gift economies - Bollier, 2001, 2002a&b, 2004a&b, 2007), proizvodnje sadržaja u digitalnom prostoru koja ima attribute komonsa (Benkler, 1998, 2002a, 2004), o eroziji kulture i informacija u pravnim restrikcijama upotrebe (Lessig, 1999, 2001), internet kao komons prostor i prostor podrške za komons aktivnosti (Rainie and Kalsnes 2001; Haplin et al. 2006), komons biblioteke (Kranich 2003, 2007), očuvanje digitalnih komonsa i biblioteka (Waters, 2007, Cox, Krowne, 2003). Analitičke okvire za komonse znanja dali su Ostrom i Hes (Ostrom and Hess, 2007). Pored svega navedenog, bliski koncepti se odnose na otvorene platforme i društvene pokrete koji zagovaraju otvoreni pristup informacijama i uređenje intelektualnih prava prema idejama dostupnosti znanja (Hess, 2008).

7.1.5. Zdravstveni komonsi

Sedamdesetih godina dvadesetog veka, kao značajna istraživanja su kao prepoznata ona koja će kontekstualizovati prostor zdravlja i medicine, odgovornosti za zdravlje i teoriju komonsa. Ova istraživanja uglavnom proističu iz brige usled nejednakog pristupa zdravstvenoj nezi, uz fokus na kolaborativne akcije kojima bi se obezbedile mreže podrške za zdravstvene komonse (Smith-Nonini 2006; Beetstra et al. 2002; Gochfeld, Burger, Goldstein 2001; Kaufman et al. 2006; Saltman and Bergman 2005; Cassel and Brennan 2007; Nambiar 1996, Hess, 2008).

7.1.6. Tržišta komonsa

Kada je reč o tržištima komonsa, polazi se od svega što je suštinski važno a što nije moglo da bude predmet tržišne robno-novčane razmene. Kod tržišta komonsa je uglavnom reč o promišljanjima izvan neoklasičnih okvira. U tom smislu, ova grupa se izvesno preklapa sa prethodno pomenutim. Bolijer je pisao o značaju ekonomije poklona, ukazujući na tradicije slobodne i otvorene nauke (free, open access), besplatnog softvera, dobrovoljnog davanja krvi, zajedničkih bašti – kao primera za ekonomiju poklona u konkretnoj praksi (Bollier 2002b). Intelektualni komonsi i komonsi znanja obezbeđuju razvoj ekonomije zasnovane na znanju. Imajući prethodno u vidu, Nonini smatra da je imperativno važno da ekonomija poklona shvatimo kroz nekomodifikovane procese i društvene prakse (Nonini, 2006b). Benkler je prepoznao značaj razvoja digitalne tehnologije za proizvodnju kulturnih i ekonomskih sadržaja koji nisu strogo motivisani prosperitetom, već apelima za promene u evolutivnim promenama kapitala (Benkler, 2003a). Barnes promišlja o budućim oblicima kapitalizma u kojima će postojati razlika između sistema zasnovanog na maksimizaciji profita i sistema vođenog očuvanjem i podizanjem zajedničkog blagostanja (Barnes, 2006). Takođe, na tragu heterodoksnih ekonomskih shvatanja, ekofeminističkih pristupa i ekonomije nege, mnogi autori sagledavaju kao komonsi takođe i budžet i javni dug (Baden, Fort 1980). Neki od njih polaze od tereta koji pada na zajednicu u slučaju nesvrshodnog trošenja budžetskih sredstava, zbog čega je o budžetu potrebno razmišljati kao o komonsu (Shepsle, 1983). Autorka Melor sugerise da se budućnost novca ogleda u društvenom upravljanju i vlasništvu (Mellor, 2015).

7.1.7. Globalni komonsi

Globalni komonsi odnose se na planetarne resurse i pitanja koja su pod velikim izazovima i koja izazivaju sukobe transnacionalnog karaktera. Autorka Hess se poziva na veći broj prethodnih istraživanja koja su često kritički razvojno utemeljena, razgraničavajući različita polazišta i fokuse kada je reč o globalnim komonsima: ekonomija globalnih komonsa; imovinska prava; biodiverzitet; mora; upravljanje globalnim komonsima; klimatske promene; Arktik i Antarktik; atmosfera; zaštita životne sredine kao globalnog komonsa; pitanje održivosti; svemirski prostor; komercijalni prostor; globalni generički komonsi; globalno pitanje nejednakosti; znanje kao globalni komons (Hess, 2008).

Razumevanje komonsa vodi ka poimanju da se mora promišljati o novim oblicima duboke participativne i kolektivne akcije sa ciljem održive upotrebe, vrednovanja i očuvanja zajedničkog pula resursa. Komons i komoning se shvataju kao društveni režim za upravljanje zajedničkim resursima i stvaranje zajedničkih vrednosti i svrhe u zajednici i od nje same, koji mnogo više odgovara ljudskim potrebama za identitetom zajednice (Clippinger, Bollier, 2005); odnosno, kao *deo sveta u kome možemo svi da uživamo bez ičije dozvole* (Lessig 1999). Pretpostavlja se da ljudi moraju izgraditi kapacitete za međusobno poverenje i razumevanje procesa kako bi izgradili javni duh, uz zaobilazanje težnji pojedinaca da zloupotrebe zajedničko (Levine. 2001). Participativno upravljanje u tom smislu se nalazi u funkciji uključivanja zajednice u promišljanje i osnaživanje za praktično uspostavljanje zajedničke direktne participacije (komoninga) u upravljanju i funkciji zajedničkog i javnog dobra, sfere, interesa, vrednosti (komonsa).

8. INSPIRACIJE ZA MODELOVANJE NOVIH SYSTEMSKIH REŠENJA

8.1. Međunarodni politički okvir za promišljanje o komonsima - Re-komons

Dva osnovna pravca za argumentaciju u vezi su važnosti kritičkog promišljanja o alternativnim sistemskim rešenjima i pozicioniranju integrativnih pristupa upavljanju prirodnim i kulturnim kapitalom u odrast teorijski okvir, prilikom postrazvojnih promišljanja:

- 1) Savremeni ekonomski poredak je neodrživ i izuzetno ranjiv (u pogledu na ideje, ideologiju, narative, vlasničku strukturu, obaveze i prava u odnosu na ugrožene resore, sektore i organizaciju rada);
- 2) Ekonomske politike i instrumenti kojima se pribegava su neodrživi. Uobičajeni koncepti kao odraz logike savremene ekonomije *razvoj, rast, javni dug, strana direktna ulaganja (SDU)* su funkcionalno neodrživi (Kočović De Santo, 2020).

Mogući pravac za internacionalizaciju javno praktičnih političkih rešenja obuhvaćen je publikacijama *ReCommons Europe* (CADTM, ERensep, ELA 2019). Oni predstavljaju praktične priručnike pisane za vlade, društvene pokrete i ostale organizacije (sindikate, udruženja građana, građane) koji se bave pitanjima osnovnih ljudskih prava i jednakost za sve, društvenu emancipaciju demokratizaciju demokratije i protiv uništavanja ekosistema na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou.

Osnovni cilj je da se momentalno odgovori na goreće društvene i ekološke probleme, kroz adekvatan pritisak na konzervativne snage i institucije koje ih predstavljaju. Program je pisan tokom 2018. godine, od strane sto pedeset učesnika iz dvadeset jedne zemlje članice EU i zemalja koje su u pretpristupnom procesu⁷⁷ oslanja Priručnik *RE-COMMONS* svojim praktičnim rešenjima za cilj ima da odgovori na osnovne prepoznate izazove:

⁷⁷ Odnosi se na prethodni dokument *Ten Proposals to Beat the European Union*. Priručnik ukazuje na najveće izazove sa kojima je EU suočena u vremenu pre KOVID19, a koji su, moguće je zaključiti, ujedno oslabili otpornost i pravovremene odgovore na KOVID19 krizu.

- Nedemokratski manir u kojem EU politički kontinuirano servisira najbogatije resore i sektore, uprkos izražavanja protesta običnih ljudi nad takvom politikom EU institucija;
- Klimatske krize, nasilne mere štednje, rastuća ksenofobija i rasizam (CADTM, EReNSEP, ELA 2018).

Ove dve izdvojene teme čine hitnim potrebu za organizovanjem odozdo (engl. *bottom-up*) i zajedničko delovanje sa društvenim i aktivističkim pokretima, sa ciljem osvajanja politika koje će služiti većini društva. Priručnik se sastoji od osam poglavlja koja se odnose na promišljanje i predloge u vezi sa politikama:

- javnog duga, gde je neophodno zagovarati napuštanje nelegitimnih mera štednje i njihovih neorživih elemenata;
- banaka, koje je neophodno socijalizovati (kroz nove oblike društvenih banaka), tako da budu u funkciji javnog bankarstva i osnovnih društvenih potreba, a ne akumulacije profita;
- zapošljavanja i socijalnih prava, koje moraju biti razvijene i ponovo preispitane, tako da suštinski poprave životne uslove i obezbede demokratsku moć, koja prevazilazi smisao i svrhu rada;
- energetske i ekološke tranzicije, koje moraju urgentno postati praktično svrshodne sa ciljem sprečavanja dalje destrukcije ekosistema, kroz osmišljavanje novih formi održivog života;
- feminističke borbe, koje treba da budu postavljene u središte radikalnih demokratskih projekata kao transferzala svih društvenih i političkih borbi, jer su najznačajniji nalazi o neplaćenom radu dati iz pomenutih pravaca;
- obrazovanja i zdravstva, moraju biti tretirane kao osnovna prava, razvijene i otvorene za svakoga kao javne usluge, nasuprot njihovom kontinuiranom degradirajućem ili komodifikujućem statusu;

Na kraju, internacionalizacija javnih praktičnih politika i politika migracija, viđene su kao način za obezbeđivanje osnovnih ljudskih prava na mir i solidarnost između ljudi (CADTM, EReNSEP, ELA 2018) i prirode.

Moguće je implementirati dodatne preporuke iz priručnika *Re-komons*, u pogledu na ekonomske mere koje se odnose na društveni oporavak u post KOVID19 vremenu. Priručnikom su obuhvaćene mere koje se odnose na *regulaciju i mere kontrole (finansijskih) institucija, cene osnovnih dobara i kapitala*. Posebna pažnja je data *merama koje se odnose na suspenziju otplate dugova na osnovu moratorijuma i građanske revizije javnog duga*, dok se paralelno predlaže uvođenje *mera koje će obezbediti zaštitu penzionih i društvenih fondova* (Ibid.). Takođe, priručnikom su obuhvaćene mere, *koje regulišu i limitiraju privatni bankarski sistem, uz kreiranje prostora za projekte novih društvenih institucija, kao što je javni bankarski sistem pod demokratskom i društvenom kontrolom* (Ibid.). Predložene su *progressivne poreske reforme (koje se odnose na visoke zarade, krupni kapital i*

ekstremno bogatstvo), sa ciljem re-alokacije kapitalnih ulaganja i finansiranja novih javnih investicionih politika i prioriteta (Kočović De Santo, 2020). Promišljanje o zadržavanju i kreiranju novih radnih mesta, u procesima dolazećih održivih tranzicionih promena, kao što je *energetski tranzicioni model, podrazumeva aktivne mere podrške koje moraju zaštititi radnike u slučaju privremenog privrednog pada*. Troškovi krize ne smeju više pogađati (samo) radnike. Prepoznaje se važnost centralne (narodne suverene) banke, koja hitno treba biti stavljena pod nadležnost vlade, autorizovana za izdavanje novca, kroz aktivne instrumente i mere koje će doprijeti politikama podizanja i obezbeđivanja minimalnih zarada kao osnovne mere uslova za život (Kočović De Santo, 2020).

Kada je reč o konkretnim multilateralnim sporazumima 2017. godine vlade Škotske, Kosta Rike, Slovenije i Novog Zelanda poristupile su novoj - *Alijansi ekonomije blagostanja*. Od strane premijerke Islanda (Jakobsdottir) inicirana je agenda blagostanja (engl. *Well-being agenda*) 2019. godine, uz poziv za vlade širom sveta da usvoje zelenu i porodično stimulativnu agendu, umesto prostog fokusa na ekonomski rast. Agendom se otvoreno poziva na alternativnu budućnost zasnovanu na blagostanju i inkluzivnom modelu rasta, koji ukazuje na strukturno drugačije razvojno promišljanje. Ubrzo su Agendu podržale i premijerke Škotske (Sturgeon) i Novog Zelanda (Ardern). Agenda ima za cilj da u fokus stavi društvene pokazatelje (zdravlje, sreća i dr.) ispred BDP. Kao takva, Agenda predstavlja prvi zvanični radikalni zaokret u pogledu na funkcionisanje, glavne pravce za sgaledavnje i primenu javnih praktičnih politika.

8.2. Dekolonijalizacija javnog duga - građanska revizija kao alternativa

Kao instrument društvenog odgovora na nelegitimne dugove prepoznata je *građanska revizija javnog duga* (engl. *citizen public debt audit*). Građanska revizija javnog duga za cilj ima da ukaže na upotrebu javnog duga kao mehanizma koji podržava transfer javnih resursa na globalni finansijski sektor (Fattoreli, 2016).

Građanska revizija javnog duga u praksi je pokrenuta i uspešno realizovana na primerima Ekvadora, Brazila Argentine i Jamajke sa ciljem pronalaženja dokaza i pravnih argumenata za ukidanje nelegalnih i nelegitimnih dugova (Fattoreli, 2016, Kočović De Santo 2020)⁷⁸. Zajedničkim delovanjem pomenutih organizacija nastaje priručnik sa ciljem organizovnja građanskih revizija javnog duga,

78 Još 2006. godine pokrenuta je inicijativa za ospopravanje javnih dugova prema zemljama u razvoju. Tom prilikom su formirani Evropski centar za treći svet (CETIM) i Odbor za ukidanje duga trećeg sveta (CADTM), uz podršku brazilske organizacije koja se bavi istim pitanjima (Auditoria cidadada da Divida) (Kočović De Santo, 2020).

koji nudi niz praktičnih uputa za društvene pokrete i vlade. Proces građanske revizije javnog duga mora započeti odozdo kao građanska inicijativa, koja podrazumeva pažljivu analizu sirovih podataka u vezi sa javnim dugom i ukupnim sistemom podrške u njegovom funkcionisanju. Drugim rečima, građanska revizija javnog duga, pretpostavlja direktnu involviranost građana, u procese informisanja javnosti i analizu duga. U nekim slučajevima, građani iniciraju suspenziju plaćanja duga i sprovođenje kapitalnih kontrola sa ciljem vežbanja veće transparentnosti (Kočović De Santo, 2020). Pomenuti koraci treba da doprinesu suverenitetu duga, koji omogućava vladi da shvati koji je dug nelegitiman, te kao takav bude odbačen ili restrukturiran. Kako bi se pomenuti mehanizam uspostavio, neophodna pretpostavka odnosi se na slobodan pristup podacima, dokumentima od javnog značaja, pravnim dokumentima u vezi sa javnim dugom, kako bi na osnovu analize, studija i istraživanja bilo moguće razvijati preporuke, deliti znanja i informacije i preduzeti konkretne aktivnosti (Kočović De Santo, 2020). Približavanje činjenica javnosti u vezi sa funkcionisanjem finansijskog sistema i javnog duga, predstavlja preduslov za reaktivnost društva. Stvarno stanje, identifikovanje uloge duga u domaćoj i inostranoj ekonomiji, kao i institucionalnih mehanizama koji omogućavaju prethodno, intuitivno i eksplicitno daje jasnije uvide u to ko od duga zapravo ima korist (Kočović De Santo, 2020). Autorka Fatoreli kao analitički okvir postavlja setove pitanja, na koja je potrebno odgovoriti sa ciljem otklanjanja sumnji u vezi sa javnim dugom, koja omogućavaju otkrivanje i razumevanje društveno-ekonomskih implikacija koje se javljaju kao posledice javnog duga (Fatorrelli, 2016). Koristan pravac predstavljalo bi uspostavljanje komisije za reviziju duga, kao što je učinjeno u Grčkoj i Ekvadoru, koja će promovisati pravno-političke promene, kroz uključivanje zvaničnih institucija i građana u proces koji treba da bude obavezan.

8.3. Ekonomska i odrast krofna

Kako prevazići: “(...) *novac u rukama*”(*EKV*)? Teorijski pristup autorke Kejt Rejvort (Kate Raworth) pod nazivom *Ekonomska krofna* (engl. *Doughnut economics*) ekonomije za 21 vek predstavlja model od izuzetnog značaja. Ovaj model je istovremeno analitički i razvojni, upotrebljiv za sve resore, sektore i nivoe upravljanja. Rejvort daje praktične smernice za formulisanje avangardnih pristupa ekonomskoj politici, primenljive na mikro, lokalnom, regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou, koje se odnose na značaj (prepoznavanja i rešavanja) društvenih i pitanja životne sredine, stavljajući ekonomiju u funkciju ostvarivanja pomenutih pitanja (Raworth, 2017).

Ekonomska krofna je odgovor na paradigmatško vrednovanje kroz cenu. Gotovo sve što je izvan cenovne analize, u ekonomiji je predstavljeno kao

eksternalija. To nas je dovelo do nivoa apsurdna, da dug prema živom svetu, (nastao ekonomskim aktivnostima) bude predstavljen kao eksternalija životne sredine. Lična karta čoveka u ekonomskoj teoriji, odgovara arogantnoj osobi sa novcem u rukama, koja je centrirana prema sebi i racionalnom zadovoljenju individualnih potreba u kompetitivnom svetu. Individualizam kao vrednost ima jako teorijsko uporište⁷⁹, pozicionirana “poželjnim” političkim narativnim u javnom diskursu daleko iznad altruističkih i kolektivističkih promišljanja. Tako je negovanje individualizma, instrumentalizovalo čoveka i ljude u podršci idejama o ekspanzivnom razvoju i beskonačnom rastu, koji nisu predmet preispitivanja u ekonomskoj teoriji. Ovo je za posledicu dovelo do ogromnih globalnih društvenih nejednakosti i nepravde za prirodu.

Kako se sistemski dekonstruiše dogma? Slika koja je toliko dugo predstavljena kao jedini pravac u sagledavanju razvoja – jeste dogma. Prema tome, put se ogleda u promenom ciljeva, narativa i slika koji objašnjavaju pojave. Cilj je obezbediti život na planeti koji ne ugrožava svoje sisteme podrške (životnu sredinu sa svim podsistemima i drugim živim bićima i društvom). To znači da cilj ne sme biti beskonačni rast, već uspostavljanje kompleksnih dinamika u održivim okvirima (ljudski, planetarni i ostali živi svet - više od ljudskog engl. *more than human*).

Promišljanja o novim sistemima treba da počnu od beskrajnog broja dobrih primera endogenih znanja autohtonih zajednica. Autohtoni narodi žive u skladu i jedinstvu sa prirodom, a sebe ne posmatraju kao odvojene od te posebne celine, u okviru kojih nastaju i neguju se znanja i tradicije na holističke i integrativne načine. Milioni ljudi na planeti ne uspeju da ostvare osnovne potrebe, dok se paralelno na globalnom nivou, nacionalnom, regionalnom, lokalnom – sprovode ekonomske politike kojima se prelaze planetarne granice. Ekonomska krofna je odgovor na izazove savremene ekonomije, jer kao esencijalni zahtev postavlja potragu za novim modelima razvoja, koji će odgovoriti na problem savremenog kapitalizma sa kojima smo suočeni na globalnom nivou.

Ekonomska krofna je osmišljena kao vizuelni kompas za ekonomiju 21. veka, dajući okvire u vezi sa našim kretanjem u bezbednom i pravednom prostoru. Izdvojeno je pet ključnih faktora: populacija, distribucija, aspiracija, tehnologija i upravljanje (Raworth, 2017).

Ekonomski model krofne ima za cilj stvaranje kružne (cirkulrne) ekonomije u kojoj svi možemo napredovati. Pomenuti model je prepoznat kao čvrsta alternativa savremeno ekonomskim paradigmatama zasnovanim na idejama rasta.

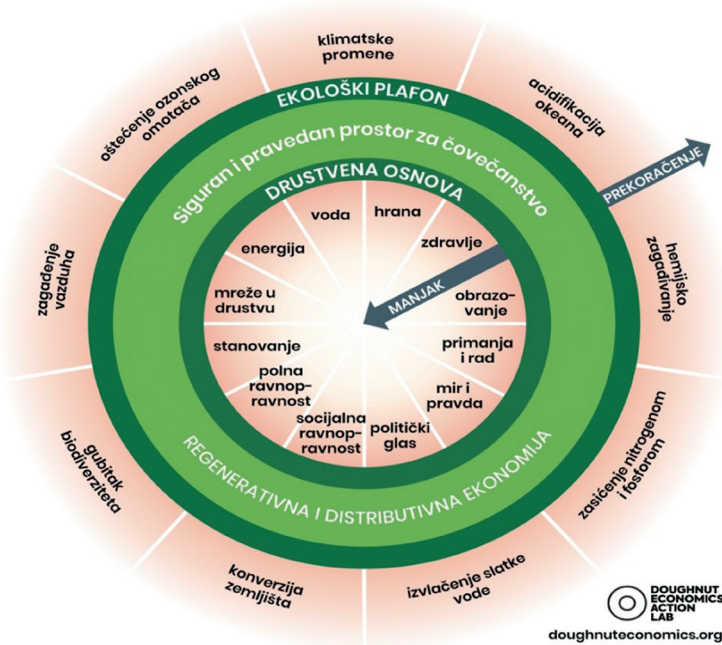
Krofnu čine prstenovi, koji obuhvataju indikatore odražavajući stanja u fundamentalno važnim oblastima. Zbog toga je ekonomska krofna - vizuelni kompas. Rejvort prepoznaje *unutrašnji - društveni i spoljašnji - ekološki prsten*. Između je

79 Globalno i univerzalno sistemski višedecenijski oblikovana vrednost - bez konkurencije kao jedina poželjna

prostor koji otkriva nedostatke i stvarno stanje u pogledu na osnovna pitanja, koji kao takav, treba da predstavlja mesto delovanja ekonomske politike, “oni koji upadnu u rupu krofne su manje srećni u sadašnjim društvima širom sveta. Testo u sredini je slatko mesto, gde su zadovoljene svačije potrebe, a ljudi su u mogućnosti da napreduju i žive život na najbolji mogući način” (Raworth, 2017).

Pomeranje prema centru (od unutrašnjeg prstena) ukazuje na manjak u pogledu na društvenu osnovu. Pomeranje prema spolja (od spoljašnjeg prstena) ukazuje na štetno prekorčenje u pogledu na izdvojena ekološka pitanja. Prostor između je zona bezbednosti i pravednog prostora za čovečanstvo i planet.

Slika 16. Ekonomska krofna

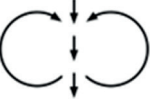

Izvor: Doughnut Economics Action Lab

Unutrašnji prsten predstavlja minimalne neophodne uslove koji su potrebni za kvalitetan život. Elementi društvenog prstena su: pristup čistoj vodi i kanalizacionoj infrastrukturi, društvena jednakost, rodna ravnopravnost, hrana, pristup balansiranim sistemima energije, stanovanje, obrazovanje, zdravstvo, prihodi, politički glas i život u miru i pravdi (Raworth, 2017). Spoljašnji prsten krofne predstavlja zemljin ekosistem, izraz je upotrebe prirodnih dobara, izazova i šteta, koje kao ljudi moramo da izbegnemo. U njemu su istaknuti izazovi: acidifikacija okeana, hemijsko zagađenje, zagađenje vazduha (nitrogen i fosfor, CO₂), čista voda, očuvanje zemljišta,

gubitak biodiverziteta i klimatske promene (Raworth, 2017).

Tabela 12. Principi za praksu Ekonomske krofne

	<p>Prigriliti cilj za 21. vek: ostvariti potrebe ljudi u planetarnim granicama. Uspostaviti organizacione principe, mreže, upravljanje, vlasništvo i finansije u skladu sa ovim ciljem, na transformativne i inovativne načine.</p>
	<p>Razumeti širu sliku: prepoznati uloge domaćinstva, komonsa, tržišta, države – njihove sinergije – u transformisanju ekonomije. Osigurati da finansijska sredstva osiguravaju rad, pre nego da je rad stimulisan finansijama.</p>
	<p>Negovati ljudski prirodu: kroz promovisanje raznolikosti, participacije, saradnje i reciprociteta. Ojačati mreže zajednice i saradivati u duhu visokog poverenja. Briga za blagostanje tima.</p>
	<p>Razmišljati u sistemima: Eksperimentisati, učiti, prihvatati, evoluirati sa ciljem kontinuiranog poboljšanja. Reagovati na povratne informacije, dinamičke efekte i sl.</p>
	<p>Biti distributivan: raditi u duhu otvorenog dizajna i deljenja vrednosti sa svima koji su ko-kreirali, znači praktikovati zajedničko. Biti svestan moći i tražiti načine za redistribuciju moći prema ostalim stejkholderima, kako bi se povećala jednakost.</p>
	<p>Biti regenerativan: sa ciljem rada sa i u ciklusima živog sveta. Biti onaj koji oblikuje, popravlja, regeneriše, redukuje putovanje, minimizira letove, biti klimatski i energetski pametan.</p>
	<p>Cilj je bujati a ne rasti: ne dopustiti da rast postane sam sebi dovoljan. Prepoznati kada se posao prepušta drugima, radije nego ukрупnjavati ga.</p>

Izvor: Oblikovanje prema Doughnut economics action lab

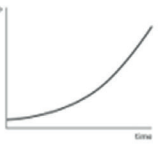

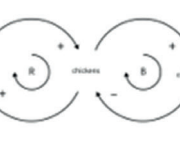

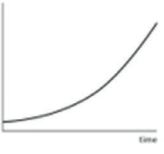
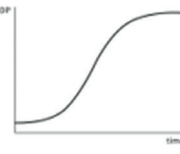
Krofna je okvir za praktičnu operacionalizaciju održivih tranzicionih tržišta u pogledu na ekonomski nastup, koji osim neophodnosti podizanja stepena

recikliranja i uvođenja principa cirkularnosti u ekonomiju, mora obezbediti ostvarivanje društvene i ekološke osnove za sva živa bića. Time se poziva na odustajanje od linearnosti uz uspostavljanje mreža solidarnosti, od strane ljudi koji zajedničkim snagama brinu o planeti. Odnosno, povezivanje kroz mreže zahteva viši stepen čvršće horizontalne mreže saradnje na nivou ukupne privrede i neprivrednih delatnosti.

Amsterdam u aprilu 2020. godine postaje prvi grad na svetu koji donosi odluku u vezi sa implementacijom modela ekonomske krofne. Amsterdamski razvojni zaokret slede gradovi: Nanaimo u Kanadi, Brisel u Belgiji, Barselona u Španiji i Birmingem u Velikoj Britaniji.

Budući da je odluka u vezi sa implementacijom ekonomskog modela krofne doneta u prvom talasu KOVID-19, to bi mogao biti argumenat budućeg gledanja na razvoj Srbije u celini ili kroz pilotiranje u posebnim gradovima (Kočović De Santo, 2020). U praktičnom smislu, modelovanje razvoja gradova metodom krofne se operacionalizuje kroz oslikavanje rešenja u vezi sa svrhom, mrežama, upravljanjem, vlasništvom i finansijama. Analizom pomenutih modela, moguće je zaključiti da model krofne podrazumeva uvođenje principa i načina: deliberativne demokratije, holističke pristupe mapiranje izazova i ciljeva, uspostavljanje međuresorne i međusektorske saradnje, upravljanje transformativnim razvojnim procesima, deljenje blagostanja kroz uspostavljene mreže, upotreba budžeta na demokratske načine kroz formulisanje javnih fondova i slično.

Tabela 13. Ekonomija za 20 vs Ekonomija za 21. vek

	1) BDP		1) Krofna
	2) Samodovoljno tržište		2) Povezane ekonomije
	3) "JA" – racionalni ekonomski čovek		3) Socijalno adaptibilni ljudi
	4) Mehanički ekvilibrijum		4) Dinamička kompleksnost
	5) Umesto rasta nejednakosti		5) Obezbediti mrežu distributivnosti
	6) Uzmi, napravi, iskoristi, izgubi energiju		6) Regenerativnost kroz dizajn
	7) Zavisnost od rasta		7) Rast agnosticizam

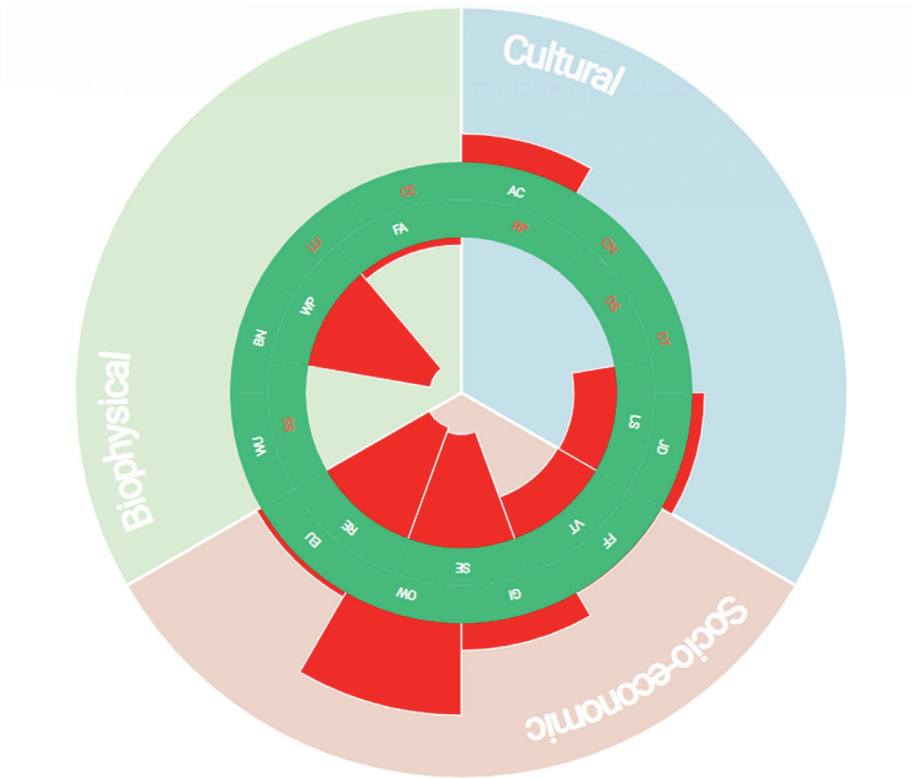
Izvor: Autorkino oblikovanje na osnovu Kate Raworth (2017) i Doughnut economics action lab

Tabelom 13 su obuhvaćene osnovne ideje ekonomske krofne, date od strane Rejvort i Doughnut economic lab-a.

- 1) *Promeniti metriku*, odnosno prikaz i cilj: iz BDP u Krofnu – kao radikalno drugačiji kompas u vođenju čovečanstva kroz i za XXI vek, kroz istovremeno obezbeđivanje ljudskih i potreba živog sveta, uz očuvanje planetarnog sistema od kog svi zavisimo;
- 2) *Videti i razumeti širi kontekst*, pretpostavlja težnju za obezbeđivanjem cirkularnosti energije, koja se finansijskim tokovima ravnomerno kreće između tržišta, države, domaćinstva i komonsa, prilikom čega se vodi računa o potpunijoj upotrebi stvorenog. Cilj je smanjivanje štetnih emisija i nerazgradljivih ili sporo razgradljivih materija. Ukratko, reč je o pozivu na drugačiju ekonomsku organizaciju koja treba biti čvršće ugrađena u društvene potrebe u planetarnim i resursnim granicama;
- 3) *Negotovati ljudsku prirodu*, odnosi se na poziv za promene u razumevanju: čovek *homo economicus* donosi isključivo racionalne odluke, *koji stoji sam, sa novcem u rukama, kalkulatorom u glavi i egom u srcu*; prema *homo altruisticus* i *homo socialis*, gde se uspostavlja zajedništvo i solidarnost između živog sveta;
- 4) *Upoznati se sa sistemima*, odnosi se na promene fokusa jer *“ekonomiji je potrebna metaforička promena karijere, od inženjera do baštovana”*, kroz eksperimentalno samoorganizovanje i viši stepen etičkog poslovanja;
- 5) *Postići distributivnost kroz dizajn*, kao zahtev jer strukturiranje privrede kao distributivne mreže može pravednije raspodeliti prihod i bogatstvo koje se generiše (trenutno na neravnomeran način) u ukupnoj ekonomiji;
- 6) *Stvarati regenerativno*, pretpostavlja zaokret od industrijske ekonomije, prema *uzmi napravi, koristi, popravi, ponovo upotrebi*, kako bi se smanjili efekti gubitaka i zagrevanja u procesima proizvodnje i upotrebe, kroz poziv na recikliranje, cirkularnost i produženu upotrebu, u svim fazama dekompostiranja proizvoda;
- 7) *Neutralnost u pogledu na rast*, tranzirati od zavisnika od rasta, prema rast agnostiku.

Ekonomsku krofnu prema Odrast (Degrowth) krofni, oblikuje grupa istraživača sa IPE (Institut za političku ekologiju, Zagreb), uvodeći dodatne indikatore.

Slika 17. Odrast krofna za Srbiju

Izvor: Preuzeto sa konzole za Degrowth krofnu, Instituta za političku ekologiju, Zagreb <http://ipe.hr/en/ipe-donut/>

Odrast krofna je strukturirana prema biofizičkim, socio-ekonomskim i kulturnim elementima. Zaključujemo da je krofna dijagnostički i analitički alat, pored toga što je sredstvo za razvojno modelovanje. Svako prelaženje granica prstena ukazuje ili na nedostatke bazičnih društvenih potreba, ili na prekomerno trošenje planeta-rih resursa.

9. MODELOVANJE SISTEMSKOG REŠENJA ZA INTEGRATIVNI MENADŽMENT ODRAST TURIZMA I NASLEĐA

Interdisciplinarnim ukrštanjem sa primerima dobrih praksi, Kočović je ponudila elemente koje je važno uključiti prilikom modelovanja novih sistemskih rešenja:

- 1) Formiranje originalnog modela participativnog upravljanja, koji će omogućiti integrativni pristup menadžment aktivnostima na (makro, mikro i mezo nivou) odrast turizmom i nasleđem, sa aktivnim uključivanjem lokalne zajednice;
- 2) Predlaganje novih proizvoda (odrast turizma). Meštovite rute su najpogodniji proizvod ekokulturnog kao odrast turističkog tržišta;
- 3) Kontinuirano upravljanje rizicima i posetama (Kočović, 2017).

9.1. Šta treba da uključi originalni integrativni model upravljanja odrast turizmom i nasleđem?

Prva preporuka se odnosi na formiranje originalnog modela participativnog upravljanja, sa strategijom povezivanja, kao unutrašnjeg faktora. Cilj je postizanja održivog funkcionisanja odrast turizma, a potom i njegovog doprinosa održivom razvoju i održivosti nasleđa. Prilikom oblikovanja modela, dobro je početi od smernica i programa datih od strane IUCN i UNESCO-a, prikazanih u poglavlju 6. Preporuke trasiraju put za praktični integrativni menadžment pristup upravljanja prirodnim i kulturnim kapitalom koji čoveka bliže povezuje sa prirodom, centrirajući razvojna promišljanja prema fundamentalnim pitanjima. Takođe, zbog prirode prirodnog, kulturnog, socijalnog i ljudskog kapitala, dobara, nasleđa, bilo je važno u poglavlju 5. predstaviti evoluciju kapitala, koja odražava prirodu i njegove specifičnosti. Poglavlje 6. se odnosi na elemente koji su značajni za razumevanje vrednosvanja prirodnog i kulturnog kapitala, što je zajedno sa predstavljenjem teorije zajedničkog (komonsa) u poglavlju 7., imalo za cilj da ukaže, da je potrebno prirodni i kulturni kapital, pozicionirati u teoriju komonsa prilikom razmišljanja o integrativnom menadžmentu. Ovo nalaže dublje razumevanje

pomenutih vrsta kapitala. Time je ujedno dotaknut značaj policentričnog upravljanja, iscrpno obrađen u istraživanjima Elinor Ostrom, autorke koja je dala nedvosmisleno najveći doprinos izučavanju i važnosti zajedničkog (komonsa). U duhu današnjeg vremena policentrično upravljanje, pretpostavlja sve nivoje decentralizacije (političke, administrativne, ekonomske), praćene delegiranjem vlasti i upravljačke moći. To je neophodno za direktnije uključivanje građana u integrativne menadžment procese, koji su od vitalne važnosti za život u prirodi i kulturi. Novi osnaženi oblici participativnosti i participativno upravljačkih praksi time postaju teorijski i praktično pokriveni. Način na koji se kroz participativno upravljanje ostvaruju pozitivni uticaji kao odgovori na društvene šokove ogleđa se kroz: veću transparentnost, aktivniju multisektorsku saradnju, pravedniju raspodelu i veće uključivanje lokalne zajednice, pre svega kroz podsticanje decentralizacije, dekoncentracije, delegiranja moći i vlasti (Kočović, Đukić 2015b, 2016). Ideja participativnog upravljanja je definisana kao strateški i interaktivni proces koji se fokusira na ljude u potrazi za aktivnim učešćem svih relevantnih zainteresovanih strana - odnosno državnih organa i tela, privatnih subjekata, organizacija civilnog društva, nevladinih organizacija, volonterskih udruženja i zainteresovanih ljudi. Pomenuti procesi participativnog upravljanja odnose se na donošenje odluka, planiranje, implementaciju, monitoring i evaluaciju politika i programa kulturne i prirodne baštine, sa ciljem povećavanja odgovornosti i transparentnosti investicija i korišćenja javnih resursa, kao i sa težnjom da se izgradi poverenje javnosti u političke odluke. Prema tome, participativno upravljanje je način da se postigne veća jednakost, kroz decentralizaciju vlasti, upravljanje, donošenje odluka i odgovornost (Đukić, Kočović 2015b), kao oblik koji dopušta uspostavljanje fleksibilnih i inovativnih organizacionih modela u aktiviranju prostora i pripadajućeg nasleđa koji omogućavaju slojevito vrednovanje dobara (Kočović, Aleksić, 2018a).

Sa otvorenim pitanjem hitne potrebe za stvaranjem jačeg i efikasnijeg partnerstva između zainteresovanih strana sa ciljem rešavanja izazova novonastajućih problema sa kojima se suočavaju društva u razvoju i lokalne zajednice (npr: upravljanje vanrednim situacijama, adaptacija klimatskim promenama, globalna zdravstvena pitanja, široko rasprostranjene strukturne siromaštva, korupcije i terorizma i dr.) i upravljanjem zajedničkim, rešenja se naziru kroz forme participativnog i policentričnog upravljanja.

U pogledu na ključne zahteve kojima se treba voditi kada je reč o upravljanju zajedničkim, koji se odnose na kulturni i prirodni kapital, autor Petersen (Petersen, 2018) sugerise osam ključnih koraka, koji su delimično dopunjeni:

1. Razumevanje važnih komponenti prirodnog i kulturnog kapitala,
2. Implementacija komponenti kapitala u sistem (monitoringa) za praćenje njihovog statusa — u kvantitativnom i kvalitativnom smislu,
3. Razviti okvir za opisivanje veza između kulturnog i prirodnog kapitala, potom

njihovih veza i ukupne privrede,

4. Odrediti ciljeve zaštite, očuvanja i upotrebe nasleđa u okvirima prirodnih granica koje treba poštovati,

5. Identifikovati ključne uticaje ljudskih aktivnosti i/ili upotrebe nasleđa,

6. Analizirati ključne pokretače, radi upravljanja ovim uticajima,

7. Preispitati koje politike i(li) društveni mehanizmi su na raspolaganju za upravljanje i(li) promene u pogledu na neželjene uticaje i efekte,

8. Razviti adekvatne instrumente politike za postavljanje realnih ekonomskih i regulatornih podsticaja koji će biti u funkciji novih društvenih organizovanja.

Planovi upravljanja odrast turizmom, visoko su usklađeni sa planovima upravljanja kulturnim pejzažima i Natura 2000 lokalitetima, te obuhvataju menadžment prioritete (MP).

MP1: Plan počinje od pojedinaca i njihove zajednice koji treba da imaju aktivnu ulogu u davanju forme i značenja svom pejzažu i ulazi u plan upravljanja,

MP2. Pejzaž se smatra kolektivnim zajedničkim kapitalom kojem je potrebno stalno održavanje,

MP3. Kriterijumi koji se koriste za definisanje zona moraju se odnositi ne samo na naučne aspekte prirodnog kapitala već i na koncentraciju, kontinuitet i integritet kulturnog kapitala, (dodajemo živog i prirodnog kapitala),

MP4. Praćenje i integrisanje procesa transformacije pejzaža u regionalno i lokalno planiranje je neophodno da bi se obezbedio širi međunarodni kontekst i održala mreža multifunkcionalnih pejzaža,

MP5. Potreban je jedinstveni, integrisani skup kriterijuma za prirodni, kulturni i ljudski kapital, koji će ponuditi jedinstvenu sintezu kriterijuma,

MP6. Stručnost neophodna za izradu plana mora biti usmerena na operativnu ili krajnju upotrebu, tj. teren i(li) operacije na licu mesta,

MP7. Interdisciplinarna i transdisciplinarna saradnja je od suštinskog značaja kako bi obuhvatila životnu sredinu, kulturu, društvene aspekte i za jasno definisanje uloga i odgovornosti između uključenih subjekata,

MP8. Neophodno je uspostavljanje kontinuiranog monitoringa za prepoznavanje pretnji i ranjivosti sa ciljem postizanja otpornost pejzaža,

MP9. Ekonomske aktivnosti koje se razvijaju unutar i oko pejzaža treba da polaze od karakteristika prirodnog i kulturnog kapitala, koje ne smeju biti neusklađene sa dugoročnim očuvanjem osetljivog prirodnog, kulturnog i ljudskog kapitala. (Aitchinson, 1995; Cartalis et al., 2014; Mitchell i Buggei, 2000; Keli et al. 2001; Gorg, 2007; schach et al. 2010; Saier i dr. 2012, Cartalis, 2018).

9.2. Šta sve podrazumeva upravljanje posetama i rizicima?

Upravljanje posetama i posetiocima je izazovan poduhvat koji podrazumeva efikasno tumačenje bezbednih metoda očuvanja, dobar odgovorni društveni marketing i menadžment. Suštinski, upravljanje posetama odnosi se na krizni menadžment. Tome prethodi oblikovani odrast model participativnog upravljanja u celini prethodno objašnjen, koji uključuje detalje iz poglavlja 4.

Kontinuirani monitoring/praćenje omogućava menadžerima ruta stalan pristup informacijama u vezi sa prirodnim i ljudskim uticajima na (zaštićena) područja, nasleđe, rekreaciju i turizam. Na taj način je sa povratnim informacijama moguće uticati na očigledne posledice koje se mogu dešavati u budućnosti. Potrebno je uzeti u obzir pritisak na prostor u odnosu na prihvatljivi broj poseta, koje ne remete prirodno i kulturno nasleđe. Upravljanje rizicima pretpostavlja, pored terenskog upravljanja i nove oblike osiguranja nasleđa, koji mogu da funkcionišu kroz formiranje pulova osiguranja. Ovo je takođe participativni oblik osiguranja, javno-privatnog partnerstva, gde su sve zainteresovane strane uključene u jednakoj poziciji (deleći rizike koji mogu da nastanu)⁸⁰ (Kočović, 2015, 2015a 2016, 2017).

Pored upravljanja posetama, važna preporuka se odnosi na pažljivo oblikovanje i predlaganje ruta, kao novih proizvoda odrast turizma. Time se nedvosmisleno utiče na delikatno odrast turističko tržište, gde se pažljivo oblikovana ruta, javlja kao spoljašnji faktor, usmeren na specifičnu tražnju, sa ciljem obezbeđivanja bolje promocije, veće vidljivosti autentičnog prirodnog i kulturnog nasleđa i čvršće veze lokalne zajednice sa posetiocima.

Zadatak menadžera ogleda se i u shvatanju da rute, kao željeni odrast turistički proizvodi na specifičnim održivim tranzicionim tržištima, treba da budu uspostavljene na takav način, koji dopušta uspostavljanje ravnoteže između razumevanja, korišćenja i dugoročnog očuvanja nasleđa. Kompleksnost odrast tržišta ogleda se u priustvu velikog broja faktora koji utiču na atraktivnost destinacije i percepciju ljudi, kojima je neophodno upravljati.

Na kraju, a ne manje važno, na osnovu sprovedene finansijske analize na primeru nacionalnog parka Đerdap, moguće je zaključiti da funkcionisanje nacionalnih

80 Naime, pulovi osiguranja, koriste se u svetu uglavnom u slučajevima važnih i društveno-odgovornih pitanja (osiguranje u poljoprivredi ili od katastrofalnih rizika). Takođe, pulovi obezbeđuju da u slučaju realizovanog štetnog događaja, šteta ne pogodi samo jednu osiguravajuću kompaniju. U tom smislu pul se javlja i kao dobro rešenje za osiguranje nasleđa, jer omogućava da se rizici amortizuju kroz pul formiran od strane većeg broja osiguravajućih kompanija (Kočović, 2017, 2016, 2015, 2015a).

parkova kao javnih preduzeća i upravljača zaštićenim područjima prirode „najvišeg reda“, umnogome zavisi od budućih težnji za uspostavljanjem održivog finansijskog poslovanja. Pored brige o komonsima (prirodna i kulturna dobra, održivosti biodiverziteta i kulturne raznolikosti), formalni upravljači – kao javna preduzeća – kroz državne subvencije imaju delimično obezbeđena finansijska sredstava za osnovno obavljanje delatnosti (Kočović, Jovičić, Babić, 2018). U praktičnom smislu, nakon ostvarene dobiti 50% vraćaju u budžet Republike Srbije. Pri tome, treba imati u vidu da su osnovno poslovanje i način za sticanje dobiti uglavnom oslonjeni na prirodne resurse odnosno eksploataciju drveta kao resursa. Nametnutim pritiscima kroz očekivanja od strane države (za ostvarivanje profitabilnog poslovanja) upravljači zarad postizanja finansijske održivosti (na račun prirodnih resursa – sečom šuma) mogu upasti u zamku i ugroziti osnovni smisao zaštite i postojanja ovih jedinstvenih zaštićenih područja. Ovaj primer imao je za cilj da oslika jednu od neophodnih tema za buduća promišljanja koja suštinski ugrožava održivost poslovanja javnih preduzeća kao upravljača zaštićenim područjima, te održivi razvoj zaštićenih područja. Time je otvoreno suštinsko pitanje rešavanja problema razvoja koji proizlazi iz očigledno nebalansiranih međurelacija stubova održivog razvoja – gde se i u okviru zaštićenih područja „najvišeg nivoa zaštite“, sa ciljem postizanja ekonomske održivosti pribegava iscrpljivanju zaštićenih prirodnih resursa. Pomenuti scenario paralelno otvara pitanja etike, balansiranog razvoja i prava na upotrebu, ga je problemski potrebno obuhvatiti aktivnista upravljanja rizicima.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Na osnovu prikazanih istraživanja obuhvaćenih knjigom, moguće je zaključiti da eko-kulturni jeste odrast turizam.

Eko-kulturni jeste odrast turizam jer je sredstvo za oživljavanja istorijskih mesta i gradova sa pripadajućim prirodnim i kulturnim nasleđem. Njegovi pozitivni uticaji ogledaju se u paralelnom delovanju na ekonomskom, ekološkom i kulturnom planu, stvarajući potencijal za kvalitetniji život.

Svojim dometom eko-kulturni jeste odrast turizam, jer spaja discipline, doprinoseći kontaktu sa korisnicima i javnošću, čime obezbeđuje konstantno preispitivanje dosadašnje prakse uz reaktivnije, proaktivnije, revolucionarnije, kreativnije i inovativnije oblikovanje novih rešenja u integrativnom povezivanju (resornog i sektorskog) kroz stvaranje novih proizvoda nošenih vrlinama etike. Na taj način eko-kulturni jeste odrast turizam – jer je pokretač boljih i istinski održivijih praksi, nošen elementima za modelovanje novih sistemskih rešenja za pitanja culture i životne sredine.

Time što otvara mogućnosti za rešavanje savremenih ekonomskih, društvenih, kulturnih i izazova životne sredine, on dovodi u neposredniju vezu različite oblike kapitala, tržišta, dobara iz kojih proizlaze integrativni pristupi upravljanja nasleđem, otvarajući prostor za drugčiju artikulaciju dosadašnjeg naučnog pristupa i stručne prakse (studija kulture, arheologije, antropologije, ekologije, heritologije, zaštite životne sredine, ekonomije i sl.).

Ekokulturni jeste odrast turizam, jer aktivno i na odgovoran način promoviše nasleđe, nudeći praktična rešenja kroz kreativne ideje i znanja o integrativnim menadžment pristupima – po pitanju objedinjenog upravljanja prirodnim i kulturnim kapitalom=nasleđem=zajedničkim dobrima.

Prilikom formulisanja održivog tranzicionog modela razvoja ekokulturnog kao odrast turizma, i odabira integrativnog menadžment pristupa, važno je imati u vidu dobre primere svetskih praksi, koje spajaju razne forme odgovornog turizma sa konceptom održivosti kroz aktivnosti koje pogoduju: konzervaciji i vrednovanju nasleđa, širenju svesti o značajnim društvenim pitanjima, izazovima, i razvoju uopšte, a posebno je važno pozivati se na postulate praktikovanja zajedničkog (komoninga) date od Ostrom.

Ekokulturni jeste odrast turizam, jer pretpostavlja međusektorska partnerstva, decentralizaciju vlasti i nove oblike društvenosti. Iako su društveno odgovorna pitanja često u domenu javnog i civilnog sektora, krajnjim ciljevima održivosti može jednako dobro doprineti privatni sektor, kroz razne oblike odgovornog preduzetništva.

Kroz brigu za kulturni, prirodni, društveni i ljudski kapital, kao i njegovu

prirodu određenu kao nasleđe i komons, vidimo da ekokulturni jeste odrast turizam, jer donosi potencijal za kreiranje drugačijih i pravednijih društvenih i ekonomskih relacija, novih društveno-odgovornih i ekološki podržavajućih proizvoda i usluga na specifičnim održivim tranzicionim tržištima.

Prepoznavanjem, uspostavljanjem i delovanjem održivog ekokulturnog koje jeste odrast turističko tržište, moguće je obezbediti na prvom mestu održivost zaštićenih i ranjivih područja, a potom i primenu na druga područja geografskog, društvenog, kulturnog i ekonomskog života.

Posredstvom raznih oblika odgovornog socijalnog preduzetništva i KKI kroz kreativno stvaralaštvo, do izvesnog stepena je moguće amortizovati nedostatke „internalizovati negativne eksternalije“ i izazove savremene ekonomije, što jeste kompatibilno sa ciljevima odrasta.

Preporuke u upravljanju prvenstveno se odnose na nove oblike participativnog upravljanja i strateškog partnerstva, koje za cilj imaju osnaživanje lokalne zajednice, očuvanje nasleđe, obezbeđujući iskustva za posetioce. U takvom međusektorskom i međuresornom integrativnom povezivanju, svi učesnici odrast tržišta su na dobitku.

Lokalna zajednica i svi relevantni stakeholderi u slučaju održivog turizma kao što je ekokulturni i odrast, imaju jednaku šansu za ostvarivanje koristi na pravedne načine. Lokalno stanovništvo ima šansu da svakodnevne poslove da pretvara u odrast autentičnu ponudu (kroz mala i srednja preduzeća, porodična, zadruge i neformalnu ponudu) nudeći kreativne izraze oslonjene na tradicionalna znanja i prirodno okruženje.

Javne institucije su u funkciji podrške, administracije, promocije, edukacije (upravljajući zaštićenih područja, institucije kulture, polivalentni centri na teritoriji, turističke organizacije, stara infrastruktura – koja može dobiti nove funkcije i sl.). Privatni sektor ima interes da kroz društveno odgovorna ulaganja u prirodni i kulturni kapital, podržavajući lokalni razvoj, ostvari i materijalnu osnovu za dalju društvenu nadogradnju.

Civilni sektor i lokalna zajednica doprinose društveno-odgovornim pristupima očuvanju prirode i kulture kroz zagovaranja svih ideja obuhvaćenih u knjizi, a posebno ekonomije manjeg obima.

Prema preporukama Saveta Evrope (CoE, 2009), *dostojanstvo i poštovanje lokalne kulture treba da se stavi u fokus* prilikom razvoja kulturnog turizma, što je svakako primenljivo i na ekokulturni kao odrast turizam⁸¹. Ovakav pristup obogaćuje sve aktere tržišta ekokulturnog turizma, ujedno obezbeđujući da stanovništvo razvija osećaj ponosa i samopouzdanja, većeg samovrednovanja tradicije i običaja. Tako je i sa zainteresovanim posetiocima – spremnim da lično

81 Preporuke razvoja kulturnog turizma Saveta Evrope, sa ciljem formiranja održivog modela, sastoje se od 7 tačaka i zaključaka

participiraju u životu lokalne zajednice, na principu reciprociteta, znanjem i veštinama, kojima će se zasluženno i na fer osnovama razmene - nasleđe sve više „otkrivati“, što često ne pretpostavlja monetarnu razmenu već kvalitetan život u dokolici, kao suštinski cilj odrasta.

Prema tome, relacije razmene i solidarnost između domaćina i gosta, jesu neodvojiva karika u lancu vrednosti koja se ostvaruje u ponudi kroz autentične narative, kulturne i prirodne sadržaje. Kultura i umetnost su polja koja pružaju prostor za simboličku konfrontaciju, a zajedničko nasleđe je potencijal za dijalog, koji vode ljudi „*loud voices of people*“, proširujući ovaj dijalog i u ime „*silent voices of nature*“.

U skladu sa pomenutim, odrast turizam jeste sredstvo kulturnog pluralizma. On obezbeđuje uslove za miran život, socijalnu koheziju i pravedni ekonomski razvoj na lokalnom i regionalnom nivou.

Kao takav, odrast turizam predstavlja sredstvo oživljavanja istorijskih mesta i gradova sa pripadajućim prirodnim, kulturnim i živim nasleđem. Njegovi pozitivni uticaji ogledaju se u paralelnom delovanju na ekonomskom, ekološkom i kulturnom planu, uz stvaranje potencijala za kvalitetniji život.

Participativni oblici upravljanja kroz delovanje strategija povezivanja i eko-kulturnog turizma mogu obezbediti prelivanja, koji dovode do pozitivnih socio-ekonomskih i socio-kulturnih efekata koji stavljaју u fokus očuvanje životne sredine, što je funkcija odrast turizma.

Na taj način pozitivni uticaji izlaze iz okvira ekokulturnog kao odrast turizma, i pojavljuju se efektima prelivanja u drugim granama, delatnostima, resorima i sektorima, što ukazuje na strukturno drugačiji razvoj kao jedan od principa odrasta.

Pretpostavka početnog funkcionisanja je lokalnog karaktera, gde upravo povećani broj sektorskih učesnika može da dovede do konstituisanja grane ili industrije. Sledeći nivo razvoja odnosio bi se na dalje umrežavanje i teritorijalno širenje tržišnih učesnika u bliskim granama, što bi sličnom logikom imalo pozitivne implikacije na regionalni nivo. Naravno, pomoć u vezi sa razvojem industrija, grana, delatnosti, može pružiti država kroz politike, strategije i druge mere, iako to nije neophodan smer.

Oblast upravljanja prirodnim i kulturnim nasleđem, ukazuje na veoma širok spektar aktivnosti i vrste angažovanja sa različitim društvenim grupama i različitim vrstama nasleđa. Ostvareni raznovrsni efekti sa mnoštvom ishoda i uticaja kroz *top-down* i *bottom-up* projekte, vidljivi su kroz mnogobrojne praktične primere. Prilozi na kraju knjige predstavljaju deo istraživanja obavljenog za potrebe izrade doktorske disertacije (Kočović, 2017). Tablearno prikazane dobre prakse, koje su vredne kao inspiracija za dalja praktična oblikovanje nastupa odrast turizma i integrativna menadžment rešenja u održivim tranzicionim tržištima.

Generalno sve primere obuhvaćene tabelama, odlikuju fleksibilniji institucionalni pristupi (prema institucijama kulture, muzejima, javljaju se policentrični pristupi upravljanja polivalentnim centrima) koji uključuju visok stepen kreativnosti, multidisciplinarni pristup, inovativnost i integrativne menadžment pristupe. Participativne procese je potrebno razvijati preko stvaranja i prenamene postojeće infrastrukture lokalne zajednice. Policentrični pristupi olakšavaju postizanje koristi na više nivoa, kao i eksperimentisanje i učenje iz iskustva sa različitim politikama, zbog čega su jako značajni u ciljanom prevazilaženju antropocentrizma, za vremena koja dolaze.

Literatura

- Aitchinson, J. (1995), 'Cultural landscape in Europe: a geographical perspective', in von Droste, B. et. al. (eds), *Cultural landscapes of universal value—Components of a global strategy*, Fischer verlag, Jena, pp. 272-288.
- Anand, P. B. 2000. "Co-Operation and the Urban Environment: An Exploration." *Journal of Development Studies* 36(5):30-
- Anderson, Terry L., and Randy T. Simmons, eds. 1993. *The Political Economy of Customs and Culture: Informal Solutions to the Commons Problem*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Arvanitakis, James. 2006. "Education as a Commons: Or Why We Should all Share in the Picnic of Knowledge." <http://www.mercury.org.au/Education%20as%20a%20commons%20-%20James%20Arvanitakis.pdf>
- Baden, John, and Rodney D. Fort. 1980. "The Federal Budget as a Common Pool Resource: The Development of a Predatory Bureaucracy." In *Earth Day Reconsidered*. Washington, DC: The Heritage Foundation.
- Baden, John, and Rodney D. Fort. 1980. "The Federal Budget as a Common Pool Resource: The Development of a Predatory Bureaucracy." In *Earth Day Reconsidered*. Washington, DC: The Heritage Foundation.
- Barnes, Peter. 2006. *Capitalism 3.0: A Guide to Reclaiming the Commons*. San Francisco: Berrett-Koehler.
- Beetstra, Stephen, Daniel Derksen, Marguerite Ro, Wayne Powell, Donald E. Fry, and Arthur Kaufman 2002. "A 'Health Commons' Approach to Oral Health for Low-Income Populations in a Rural State." *American Journal of Public Health* 92(1). <http://www.ajph.org/cgi/reprint/92/1/12.pdf>.
- Benedikter, Roland. 2005. "Privatization of Italian Cultural Heritage." In *Limits to Privatization: How to Avoid too Much of a Good Thing*. E. U. von Weizsäcker, O. R. Young, and M. Finger, eds. Sterling, VA: Earthscan.
- Benkler, Yochai. 1998. "Overcoming Agoraphobia: Building the Commons of the Digitally Networked Environment." *Harvard Journal of Law and Technology* 11(2):287-400. <http://www.benkler.org/agoraphobia.pdf>
- Benkler, Yochai. 2004. "Commons-Based Strategies and the Problems of Patents." *Science* 305(5687):1110-1111.

- Benkler, Yochai. 2004. "Commons-Based Strategies and the Problems of Patents." *Science* 305(5687):1110-1111.
- Bollier, David, and Laurie Racine. 2005. "Ready to Share: Creativity in Fashion and Digital Culture." The Norman Lear Center, USC Annenberg. <http://www.learcenter.org/pdf/RTSBollierRacine.pdf>
- Bollier, David. 2001. *Public Assets, Private Profits Reclaiming the American Commons in an Age of Market Enclosure*. Washington, DC: New America Foundation. http://www.bollier.org/pdf/PA_Report.pdf
- Bollier, David. 2002a. "The Enclosure of the Academic Commons." *Academe* 88(5). <http://www.aaup.org/publications/Academe/2002/02so/02sobol.htm>
- Bollier, David. 2002b. *Silent Theft: The Private Plunder of our Common Wealth*. New York: Routledge.
- Bollier, David. 2004a. "Who Owns the Sky? Reviving the Commons." *In These Times*. (Feb. 27) http://www.inthesetimes.com/comments.php?id=631_0_1_0_C
- Bollier, David. 2004b. "Why We Must Talk About the Information Commons." *Law Library Journal* 96(2):267-282 http://www.newamerica.net/publications/policy/why_we_must_talk_about_the_information_commons
- Bollier, David. 2007. "The Growth of the Commons Paradigm." In *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*. C. Hess and E. Ostrom, eds. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Boyle, James. 1996. *Shamans, Software, and Spleens: Law and the Construction of the Information Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Briassoulis, Helen. 2002. "Sustainable Tourism and the Question of the Commons." *Annals of Tourism Research* 29(4):1065-1085.
- Buchanan, J.M. (1965) An Economic Theory of Clubs. *Economica*, New Series, 32:125, 1-14.
- CADTM, EReNSEP, ELA, 2019, ReCommonsEurope, Manifesto for new popular internationalism in Europe, ed: Alexis Cukier, Nathan Legrand and Éric Toussaint ReCommonsEurope: Manifesto for a New Popular Internationalism in Europe (cadtm.org) methods.
- Cartalis, C., (2018), in: Paracchini, M., L., Zingari, P., C., Blasi, C., (Eds.), (2018), Reconnecting natural and cultural capital: contributions from science and policy, Printed by Imprimerie Centrale in Luxembourg

- Cartalis, C., Beriatis, E., Dimopoulos, P. and Doukellis, P. (2014), 'Cultural landscapes in natura 2000 sites: towards the integrated management of natural and cultural heritage', international Workshop on Cultural landscapes in natura 2000 sites, athens and stymfalia, Greece (<http://www.piop.gr>).
- Caruthers, Claudia. 1998. "International Cultural Property: Another Tragedy of the Commons." *Pacific Rim Law & Policy Journal* 7: 143-169
- Cassel, Christine, and Troyen E. Brennan. 2007. "Managing Medical Resources: Return to the Commons?" *Journal of the American Medical Association* 297, 22: 2518-2521
- Castoriadis, C. 1975. *The Imaginary Institution of Society*, English translation Polity Press, 1987
- Castoriadis, C. 1975. *The Imaginary Institution of Society*, English translation Polity Press, 1987
- Clapp, Tara Lynne, and Peter B. Meyer. 2000. "Brownfields and the Urban Commons: Common Property Frameworks in Urban Environmental Quality. Center for Environmental Policy and Management, Kentucky Institute for Environment and Sustainable Development, University of Louisville. Working Paper, 2000. http://cepm.louisville.edu/Pubs_WPapers/PDF_Docs/commons.pdf
- Clerc, Susan J. 2002. "Who Owns Our Culture? The Battle Over the Internet, Copyright, Media Fandom, and Everyday Uses of the Cultural Commons." Ph.D. Dissertation, Bowling Green State University, 2002.
- Clippinger, John, and David Bollier. 2005. "A Renaissance of the Commons: How the New Sciences and Internet are Framing a New Global Identity and Order." In *CODE: Collaborative Ownership and the Digital Economy*. R. A. Ghosh, ed. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology. <http://cyber.law.harvard.edu/people/RenaissCommon12.07.03.pdf>
- Cox, James C., and J. Todd Swarthout. 2007. "EconPort: Creating and Maintaining a Knowledge Commons." In *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*. C. Hess and E. Ostrom, eds. Cambridge, Massachusetts: MIT Press. http://excen.gsu.edu/workingpapers/GSU_EXCEN_working_paper_2006-06.pdf
- Drache, Daniel, and Marc Froese. 2006. "Globalisation, World Trade and the Cultural Commons: Identity, Citizenship and Pluralism." *New Political Economy* 11(3):361-382.

- Đukić, V., & Kočović, M. (2016). The role of state in the insurance of cultural heritage from terrorism risk. In *Risk Management in the Financial Services Sector* (pp. 565–612). University of Belgrade, Faculty of Economics Publishing Centre.
- Fattorelli, M., (2016). Citizens Public Debt Audit, Experiences Geneva, Liège: CETIM/CADTM.
- Foster, Sheila R. 2006. “The City as an Ecological Space: Social Capital and Urban Land Use.” *Notre Dame Law Review* 82(2):527-582.
- French, Susan F., and Wayne S. Hyatt. 1997. *Community Association Law: Cases and Materials on Common Interest Communities*. Durham, NC: Carolina Academic Press.
- Frischmann, Brett M. 2007. Infrastructure Commons in Economic Perspective.” *First Monday* 12,6(June). http://firstmonday.org/issues/issue12_6/frischmann/index.html
- Gochfeld, Michael, Joanna Burger, and Bernard D. Goldstein. 2001. “Medical Care as a Commons.” In *Protecting the Commons: A Framework for Resource Management in the Americas*. J. Burger et al., eds. Washington, DC: Island Press.
- Gorg, C. (2007), ‘landscape governance: the “politics of scale” and the “natural” conditions of places’, *Geoforum*, vol. 38, no 5, pp. 954-966.
- Haplin, P. N., et al. 2006. “OBIS-SEAMAP: Developing a Biogeographic Research Data Commons for the Ecological Studies of Marine Mammals, Seabirds, and Sea Turtles.” *Marine Ecology-Progress Series* 316:239-246. http://www.intres.com/articles/meps_oa/m316p239.pdf
- Hardin, G. (1968) The Tragedy of the Commons, *Science*.
- Hart, John, Thomas Berry, and Leonardo Boff. 2006. *Sacramental Commons: Christian Ecological Ethics*. Rowman & Littlefield (Nature’s Meaning).
- Hart, John. 2003. “Sustaining a Sacramental Commons.” *Dialog: A Journal of Theology* 42(3):235-241
- Harvey, D. (2004.) The ‘new’ imperialism: accumulation by dispossession, *Socialist Register*, 40: 63–87.
- Hawkins, Brett W., Stephen L. Percy, and Steven R. Montreal. 1997. “Residential Community Associations and the American Intergovernmental System.” *Publius* 27(3):61-74. <http://publius.oxfordjournals.org/cgi/>

reprint/27/3/61.pdf

- Healy, Robert G. 1995. "The 'Common Pool' Problem in Tourism Landscapes." *Annals of Tourism Research* 21(3):596-611.
- Hess, C, Ostrom, E (2011) *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*. mit Press, London.
- Hess, Charlotte, Mapping the New Commons (July 1, 2008). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1356835> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1356835>
- Hiatt, H. H. 1985. "Will Disease Prevention Spare the Medical Commons." *Ciba Foundation Symposium* 110:218-235.
- Hiatt, H.H. 1975. "Protecting the Medical Commons: Who is Responsible?" *New England Journal of Medicine* 293(July 31):235-241. <http://content.nejm.org/cgi/content/abstract/293/5/235>
- Holden, A. 2005. "Achieving a Sustainable Relationship between Common Pool Resources and Tourism: The Role of Environmental Ethics." *Journal of Sustainable Tourism* 13(4):339-352.
- Ifeka, Caroline, and Sylvanus Abua. 2005. "Nigeria: Conservation, 'Traditional' Knowledge and the Commons." *Review of African Political Economy* 32(104/105):436-443.
- Ikerd, John. 2003. "Sustaining the Sacramental Commons." Presented at Rural Life Day 2003, Farming in the Sacramental Commons, Jefferson City, MO. <http://web.missouri.edu/~ikerdj/papers/sacramental.htm>
- Illich, I. 1983. "Silence is a Commons." *The Coevolution Quarterly* 40:5-9. <http://www.preservenet.com/theory/Illich/Silence.html>
- Kaufman, Arthur, et al. 2006. "The Health Commons and Care of New Mexico's Uninsured." *Annals of Family Medicine* 4:22-27.
- Kely, r., Macinnes, l., thackray, D. and Whitbourne, P. (eds) (2001), *The cultural landscape—Planning for a sustainable partnership between people and place*, London
- Kirtsoglou, Elisabeth, and Dimitrios Theodossopoulos. 2004. "They are Taking Our Culture Away': Tourism and Culture Commodification in the Gari-funa Community of Roatan." *Critique of Anthropology* 24(2):135-157.
- Kleit, Rachel Garchick. 2004. "Designing and Managing Public Housing Self-Sufficiency Programs: The Youngs Lake Commons Program."

- Kočović, M. (2015). The role of protected areas in managing catastrophic risks and contribution to sustainable development. In J. Kočović, J., B. Jovanović Gavrilović (Eds.), *Catastrophic risks and sustainable development* (pp. 451–470). University of Belgrade, Faculty of Economics Publishing Centre
- Kočović, M., (2015a). Doprinos upravljanja rizicima prirodnih katastrofa održivom razvoju zaštićenih područja, *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, 51(34), str: 179-192, ISSN 0350-2120, COBISS.SR-ID 312204551
- Kočović, M., (2017), Doprinos eko-kulturnog turizma održivom razvoju zaštićenih područja sa pripadajućim prirodnim i kulturnim nasleđem, doktorska disertacija, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd.
- Kočović, M., Jovičić, E., & Babić, J. (2018). Izazovi i alternative za postizanje održivog razvoja zaštićenih područja i komonsa u Srbiji oslonjeni na finansijsku analizu i upravljačke opcije, "Teme", 42(3), str: 339-359. doi:10.22190/TEME1803939K ,<http://teme2.junis.ni.ac.rs/index.php/TEME/article/view/711/314>
- Kočović De Santo, M., Aleksić, V., (2018a). Shaping tradition into cultural economic goods to achieve sustainable development: case of Serbian silk production. In I. Ljumović & A. Élterő (Eds.), *Sustainable growth and development in small open economies* (pp.218–234). Institute of World Economics; Centre for Economic and Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences.
- Kočović, M., Đukić, V., (2015b), Partnership as a strategy to achieve Optimal participatory governance and risk mitigation (of cultural and Natural heritage), in: Francesca Imperiale, et al., (Eds.) Faculty of Economics, University of Salento, Italy , ENCATC board, *The Ecology of Culture: Community Engagement, Co-creation, Cross Fertilization BOOK PROCEEDINGS of 6 th Annual Research Session, The ENCATC Journal Of Cultural Management and Policy*, ISBN: 978-92-990036-2-6. International annual conference, international annual conference, online publication <http://www.encatc.org/pages/index.php?id=173>
- Kočović, M., Đukić, V., Vićentijević, D., (2016) Making heritage more valuable and sustainable trough intersectoral networking, in: Francesca Imperiale, Faculty of Economics, University of Salento (Italy) Marilena Vecco, Erasmus University Rotterdam (The Netherlands), Annick Schramme, Published by (Eds), ENCATC October 5, 2016, Cultural Management

Education in Risk Societies - Towards a Paradigm and Policy Shift?!
BOOK PROCEEDINGS, pp117-135, ISBN:978-92-990036-5-7, online
magazine, [http://blogs.encatc.org/annualconference2016/wpcontent/
uploads/2016/10/ENCATC_AC_Book_01102016.pdf](http://blogs.encatc.org/annualconference2016/wpcontent/uploads/2016/10/ENCATC_AC_Book_01102016.pdf)

- Kranich, Nancy. 2003. "The Information Commons: A Selective Bibliography." *Knowledge Quest* 31(4):26-28. <http://www.ala.org/ala/aasl/aaslpubsand-journals/kqweb/kqarchives/volume31/312kranich.cfm>
- Kranich, Nancy. 2007. "Countering Enclosure: Reclaiming the Knowledge Commons." In *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*. C. Hess and E. Ostrom, eds. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Krowne, Aaron. 2003. "Building a Digital Library the Commons-Based Peer Production Way." *D-Lib Magazine* 9(10) <http://www.dlib.org/dlib/october03/krowne/10krowne.html>
- Lee, In-Jae. 1998. "Collective Action and Institutions in Self-Governing Residential Communities in Seoul, Korea." Ph.D. Dissertation, University of Southern California
- Lessig, Lawrence. 1999a. "Code and the Commons." Keynote Address at the Conference on Media Convergence, Held at Fordham University Law School, Feb. 9, 1999. <http://cyber.law.harvard.edu/works/lessig/fordham.pdf>
- Lessig, Lawrence. 1999b. *Code and Other Laws of Cyberspace*. New York: Basic Books.
- Lessig, Lawrence. 2001. *The Future of Ideas: The Fate of the Commons in a Connected World*. New York: Random House.
- Levine, Peter. 2001. "Civic Renewal and the Commons of Cyberspace." *National Civic Review* 90(3):205-212. <http://www.ncl.org/publications/ncr/90-3/chapter1.pdf>
- Levine, Peter. 2003. "A Movement for the Commons?" *Responsive Community* 13(4):28-39. <http://www.peterlevine.ws/responsivecommunity.pdf>
- Linn, Karl. 1999. "Reclaiming the Sacred Commons." *New Village* 1:42-49. http://communitywealth.org/_pdfs/articles-publications/commons/article-linn.pdf
- Linn, Karl. 2007. *Building Commons and Community*. NY: New Village Press
- Mellor, M., *Debt or Democracy: Public Money for Sustainability and Social Justice*. Pluto Press, 2015. doi: 10.2307/j.ctt18gzdmr

- Mises, L. (1998) *Human Action: A Treatise on Economics*. Ludwin von Mises Institute, Auburn
- Mitchell, n. and Buggey, s. (2000), 'Protected landscapes and cultural landscapes: taking advantage of diverse approaches', *The George Wright Forum*, vol. 17, no 1, pp. 35-46.
- Nagel, K. L., and J. E. Nagel. 2007. "Losing Our Commons-Predatory Planning in New Orleans: The Importance of History and Culture in Understanding Place." *Multicultural Review* 16(1):28-33.
- Nambiar, A. C. K. 1996. "New Frontiers in Co-operation: Co-operative Hospitals in Kerala." In *Rediscovering Co-operation: Volume III, Co-operatives in the Emerging Context*. R. Rajagopalan, ed. Anand, India: Institute of Rural Development Anand (IRMA).
- Nonini, Donald M. 2006b. "Reflections on Intellectual Commons." *Social Analysis* 50(3):203-216.
- O'Toole, Randal. 1998. "The Tragedy of the Scenic Commons." In *Managing the Commons*. J. A. Baden and D. S. Noonan, eds. Bloomington: Indiana University Press.
- Oakerson, Ronald J. 1978. "The Erosion of Public Highways: A Policy Analysis of the Eastern Kentucky Coal-Haul Road Problem." Ph.D. Dissertation, Political Science, Indiana University.
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons: The evolution of institutions for collective action*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ostrom, V., Ostrom, E. (1977) Public Goods and Public Choices. In: *Alternatives for delivering public services: toward improved performance*. Westview, Boulder, 7-49.
- Ostrom, Vincent. 1968. "Organization of Decision-Making Arrangements and the Development of Atmospheric Resources." Workshop in Political Theory and Policy Analysis, Indiana University, Bloomington, IN. <http://dlc.dlib.indiana.edu/documents/dir0/00/00/01/20/index.html>
- Paul, Christine. 2006. "Digital Art/Public Art: Governance and Agency in the Networked Commons." *First Monday*, special issue; number 7 (September). http://firstmonday.org/issues/issue11_9/paul/index.html
- Peleikis, Anja. 2003. "Who Owns the Village? Legal Pluralism, Cultural Property and Social Security in a Baltic Tourist Centre: The Case of Nida on the Curonian Spit/Lithuania." In *Max Planck Institute for Social Anthropology*,

Report 2002–2003. Halle/Saale, Germany: Max Planck Institute for Social Anthropology.

- Petersen, J., E., (2018) Developing a knowledge frame for managing natural capital – what do we need to know?, in: Paracchini, M., L., Zingari, P., C., Blasi, C., (Eds.), (2018), *Reconnecting natural and cultural capital: contributions from science and policy*, Printed by Imprimerie Centrale in Luxembourg
- Piketty, T., (2015), *Kapital u XXI veku*, Akademska knjiga, Novi Sad
- Polanyi, K. (2001) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Beacon Press, Boston.
- Radin, Margaret J. 2001. *Contested Commodities: The Trouble with Trade in Sex, Children, Body Parts, and Other Things*. Reprint of 1996 ed. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rainie, Lee, and Bente Kalsnes. 2001. “The Commons of the Tragedy: How the Internet Was Used by Millions After the Terror Attacks to Grieve, Console, Share News, and Debate Country’s Response.” Pew Internet & American Life Project, Washington, DC. http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Tragedy_Report.pdf
- Raworth., K. (2017). *Doughnut Economics – Seven ways to think like 21st Century economist*. Kindle version
- Rogers, Nedjo Blake. 1995. “Modern Commons: Place, Nature, and Revolution at the Strathcona Community Gardens.” Ph.D. Dissertation, Simon Fraser University.
- Ryan, Chris, and Michelle Aicken, eds. 2005. *Indigenous Tourism: The Commodification and Management of Culture*. San Deigo, CA: Elsevier.
- Saldivar-Tanaka, Laura, and Marianne E. Krasny. 2004. “Culturing Community Development, Neighborhood Open Space, and Civic Agriculture: The Case of Latino Community Gardens in New York City.” *Agriculture and Human Values* 21(4):399–412.
- Saltman, Richard B., and Sven-Eric Bergman 2005. “Renovating the Commons: Swedish Health Care Reforms in Perspective.” *Journal of Health Politics, Policy and Law* 30(1):253–276
- Samuelson, P.A. (1954) The Pure Theory of Public Expenditure, *The Review of Economics and Statistics*. 4:36, 387–389.
- Sax, Joseph L. 1999. *Playing Darts with a Rembrandt: Public and Private Rights in Cultural Treasures*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press

- Sayer, J., Sunderlands, T., Ghazoul, J., Pfund, J.-I., Sheil, D., Meijaard, E., Venter, M., Boedhihartono, A., Day, M., Garcia, C., van Oosten, C. and Buck, I. (2012), 'ten principles for a landscape approach to reconciling agriculture, conservation and other competing land uses', *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol. 110, no 21, pp. 8349-8356.
- Scafidi, Susan. 2005. *Who Owns Culture? Appropriation and Authenticity In American Law*. Rutgers University Press.
- Schaich H., Bieling, C. and Plienigner, T. (2010), 'linking ecosystem services with cultural landscapes research', *GALA*, vol. 19, pp. 269-277.
- Sharma, Eklabya, Nandita Jain, S. C. Rai, and Renzino Lepcha. 2002. "Eco-tourism in Sikkim: Contributions toward Conservation of Biodiversity Resources." In *Institutionalizing Common Pool Resources*. D. K. Marothia, ed. New Delhi: Concept.
- Shepsle, Kenneth A. 1983. "Overgrazing the Budgetary Commons: Incentive-Compatible Solutions to the Problem of Deficits." In *The Economic Consequences of Government Deficits*. L. Meyer, ed. Boston: Kluwer-Nijhoff.
- Shepsle, Kenneth A. 1983. "Overgrazing the Budgetary Commons: Incentive-Compatible Solutions to the Problem of Deficits." In *The Economic Consequences of Government Deficits*. L. Meyer, ed. Boston: Kluwer-Nijhoff.
- Smith, Henry E. 2000. "Semicommon Property Rights and Scattering in the Open Fields," *Journal of Legal Studies* 29(1): 131-169
- Smith-Nonini, Sandy. 2006. "Conceiving the Health Commons: Operationalizing a 'Right' to Health." *Social Analysis* 50(3):233-245
- Soroos, Marvin S. 1982. "The Commons in the Sky: The Radio Spectrum and Geosynchronous Orbit as Issues in Global Policy." *International Organization* 36(3):665-677.
- Soroos, Marvin S. 1988. "The International Commons: A Historical Perspective." *Environmental Review* 12(1):1-22.
- Soroos, Marvin S. 1997. *The Endangered Atmosphere: Preserving a Global Commons*. Columbia, SC: University of South Carolina Press.
- Soroos, Marvin S. 2001. "The Evolution of Global Commons." In *Global Environmental Policies: Institutions and Procedures*. New York: Palgrave.
- Soroos, Marvin S. 2005. "Garrett Hardin and Tragedies of Global Commons." In

Handbook of Global Environmental Politics. P. Dauvergne, ed. Northampton, MA: Edward Elgar.

- Tomašević et al., (2018), Commons in south-east Europe, Cases of Croatia, Bosnia & Herzegovina and Macedonia, Institute for Political Ecology, Zagreb.
- Vail, David, and Lars Hultkrantz. 2000. "Property Rights and Sustainable Nature Tourism: Adaptation and Mal-Adaptation in Dalarna (Sweden) and Maine (USA)." *Ecological Economics* 35(2):223-242.
- Waller, Patricia F. 1986. "The Highway Transportation System as a Commons: Implications for Risk Policy." *Accident Analysis and Prevention* 18(5):417-424.
- Waters, Donald J. 2007. "Preserving the Knowledge Commons." In *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*. C. Hess and E. Ostrom, eds. Cambridge, Massachusetts: MIT Press. www.loc.gov/section108/docs/PreservingtheKnowledgeCommons.doc
- Yang, Honggang. 1995. "The Disputing Process: An Ethnographic Study of a Homeowners Association." *Mediation Quarterly* 13(2).

PRILOZI

Primeri dobrih praksi ekoturizma

Primeri projekata	Ukratko o projektu	Target grupe	Kontekst ili ciljevi
Kvinslend Australija, Kuranda SkyRail Rainforest Cableway,	Kvinslend primer dobre prakse tehnike gradnje, Žičara u NP	Lokalna zajednica, posetioci	114 gondola, 650 putnika na sat, mnogobrojne nagrade osvojene
Australija, Quarantine Station, New South Wales, primer privatnog partnerstva sa NP, karantinske iznajmljuje delimično sa svom eko turističkom infrastrukturom	Australijski primer dobre prakse zaštite životne sredine-sistem upravljanja	Lokalna zajednica, posetioci, stejkholderski pristup upravljanju	Stanica je atrakcija veličine 30 hektara koji sadrži 65 objekata, preko 1000 kamenih natpisi i slike, nasleđe, i zemljište koje je dom ekoliko ugroženih vrsta.
Australija, Sal Salis Ningaloo Reef, privatni projekat na obodu NP, stvaranja kampa, 9 šatora, prema ekološki prijateljskim principima pravljen.	primer dobre prakse u dizajnu, izgradnji i upravljanju	Lokalna zajednica, posetioci, stejkholderski pristup upravljanju	Sal Salis ima za cilj da stvori minimalne uticaje na životnu sredinu. A za posetioce je omogućeno da dožive netaknutu prirodnu sredinu i morski život

<p>Australija, Wilsons Promontory Wilderness Retreats, Victoria, vlasništvo i upravljanje NP, Eko-sertifikovani</p>	<p>Primer dobre prakse u dizajnu i upravljanju, kao i uključivanju lokalne zajednice</p>	<p>Lokalna zajednica, posetioci</p>	<p>“Blizak sa prirodom“ Kamp u prirodi sa pogodnostima savremene kabine. Prom se lako može istražiti pešice,</p>
<p>Kosta Rika, Lapa Rios, Osa Peninsula, centralna Amerika, privatni rezervat prirode na oko 1000 ari, 16 privatnih bungalova, okvir NP, Pešačke staze i stepenice kroz prašumu povezuju glavni objekat sa svim bungalovima</p>	<p>Međunarodni primer dobre prakse uključivanja lokalne zajednice i benefita za zajednicu, pored nacionalnog parka</p>	<p>Lokalna zajednica, posetioci,</p>	<p>Objekti su napravljeni od lokalnog materijala, i bio dizajnirani su u skladu sa okolinom</p>
<p>Namibija, Damaraland Camp, Huab River Valley, u vlasništvu lokalne zajednice, na 80 hektara, 10 slamnatih šatora i jedan glavni objekat</p>	<p>Međunarodni primer dobre prakse u vlasništvu lokalne zajednice, upravljanje i restauracija ekološkim vrednostima u zaštićenom području</p>	<p>Lokalna zajednica, posetioci, privatno-civilno partnerstvo</p>	<p>Primer kako eko turizam doprinosi lokalnoj zajednici</p>

<p>Kenija, Eko turizam asocijacija, sektora za turizam osnovana za promociju odgovornog turizma 1996. godine.</p>	<p>Zaštita, očuvanje i ulaganje u okruženje; Odgovorno korišćenje resursa kao što su zemljište, vode, energije, kultura; Odgovorni turizam</p>	<p>Ulaganje u ljude (zaposleni i lokalno stanovništvo) i osnaživanje lokalnog stanovništva, FER: pravila na radnom mestu; poslovne prakse Lokalna zajednica, posetioci</p>	<p>Smanjenje, ponovno korišćenje i reciklaža otpada; Podrška za lokalnu ekonomiju</p>
<p>Vanuatu, strategija razvoja ekokulturnog turizma,</p>	<p>Strategija koja omogućava da: „Turizam slavi lokalnu kulturu i prirodu, osnažuje lokalno stanovništvo i vezuje posetioce za ostrva“</p>	<p>Lokalna zajednica, posetioci, stejkholderski pristup, participativno upravljanje</p>	<p>Osnovni ciljevi: Iznedriti benefite turizma na ostrva; Fokusirati se na ključne marketing napore, za najvažnije oblasti; Investiranje u planiranje i izgradnju infrastrukture, koja će pogodovati turizmu; Odgovoriti na očekivanja tržišta; Efektivni rad</p>

<p>DELGO-SEA projekti MISAMIS ORIENTAL, Location: Dobar primer za ekokulturni turizam je projekat: Old Phuket Town, Phuket City Thailand Best Practice Title: Preserving Old Town Architecture and Reviving Traditions as Tourist Attraction and Economic Driver</p>	<p>Partnerska međunarodna mreža za demokratsku lokalnu upravu u jugoistočnoj Aziji (DELGOSEA) koja podrazumeva identifikaciju i razmenu najboljih praksi Zemlje jugoistočne Azije: Tajland, Kambodža, Indonezija i Vijetnam.</p>	<p>Lokalna zajednica i posetioci</p>	<p>Funkcioniše kroz tematske oblasti: (1) učešća ljudi u planiranju i donošenju odluka; (2) institucionalno upravljanje; (3) inkluzivne urbane javne službe sa fokusom na urbanoj sredini; i (4) poboljšanja fiskalno upravljanje i strategije za podršku investicija.</p>
---	--	--------------------------------------	--

Izvor: Autorov izbor na osnovu studija slučaja (Kočović, 2017), (Izbor na osnovu: *Best Practice Ecotourism Development Guidelines 2015, Strategy for the Development of Eco-cultural Tourism 2014, in South Pentecost, DELGOSEA 2015, Muriithi, 2013*)

Praktični primeri pozitivnih uticaja odgovornog turizma na održivi razvoj i konzervaciju nasleđa

Naziv projekta/ Lokacija	Fokus	Društveni impakt	Kulturni impakt	Ekološki impakt	Eko- nomski impakt
„ <i>Feynan Ecolodge</i> “ Jordan, rezervat biosfere,	Konzervacija nasleđa, razvoj zajed- nice, održivi turizmu	+	+	+	+
„ <i>Fegate Island Private</i> “ – Sejšeli, Eko odmaralište	Konzer- vacija kroz partnerstva održivi turizam,	+	Nije u fokusu	+	+
„ <i>Hidden Valley inn Reserve</i> “ – privatni rezervat, IUCN kategorija 6	Zajednica, kultura, eko stanište, Kroz part- nerstva lokalni razvoj	+	+	+	+
„ <i>Huang Shan Scenic Area Administrative committee</i> “ – Kina, Svetska mreža geoparkova, UNESKO lista svetske baštine	Konzervacija nasleđa i održivi turizam	+	+	+	+

„Zeitz Foundation, Kenya“ Kenija, NVO, „4S“ koncept	Konzervacija, Odgovorni turizam u Južnoj Africi i šire, kroz međunarodni i lokalni projekat.	+	+	+	+
---	---	---	---	---	---

Izvor: Autorov izbor primera (Kočović, 2016), (Na osnovu: Wei for UN DESA, 2013)

Doprinos privatnog sektora održivosti

Naziv projekta/ Lokacija	Fokus/Cilj	Društveni impakt	Kulturni impakt	Ekološki impakt	Eko- nomski impakt
„Crosswaters Ecolodge“, Kina, šumski rezervat, Najveći svetski komercijalni projekat 2010. sa bambusima, konzervacija	Društvo, ekonomski razvoj, razvoj novih proiz- voda od bambusa, eko turizam	Aktivno uključivanje zajednice u upravljačke procese od početka	Projekat je planiran u harmoniji sa okolinim pejzažima, oslonjen na tradicionalna znanja i veštine	Eko projekat, jaki elementi poštovanja prirode, prirodne gradnje	Fokus na lokalni angažman, velike šanse za lokalnu ekonomiju, poslovi i sl.

<p>„Air New Zealand- Environment Trust“, Novi Zeland, Ekološki odgovorno poslovanje, „Deca restauratori“</p>	<p>„Čisto i zeleno“, smanjenje nivoa zagađenja za 15%, biogoriva, Konzervacija</p>	<p>Širenje svesti u vezi sa očuvanjem nasleđa, posebno usmeren na decu, integralni pristup upravljanja zemljištem</p>	<p>Zaštita lokalnih kulturnih pejzaža za Maore i njihovu kulturu</p>	<p>Mnogobrojni projekti konzervacije biosfere (biljnih, životinjskih vrsta, prirode)</p>	<p>Nije u fokusu</p>
<p>„The Bushcamp Company“- Zambija, nacionalni park Lungava, „Raj divljih životinja“, konzervacija</p>	<p>Kompanija osnovana sa ciljem izgradnje safari kampova Fokus: zajednica;</p>	<p>Konzervacija kroz koristi za lokalnu zajednicu, borba protiv krivolova, finansira 2 lokalne škole, obezbeđivanje transportnih usluga za decu, pružanje medicinske pomoći, školarine za najbolje</p>	<p>Vođenje kulturnog sela u Mfiwe, promocija ruralnog Zambijskog tradicionalnog znanja, Podrška za pozorište,</p>	<p>Zaštita životinjskog sveta i prirodne baštine, Održiva energija, „zeleni“ pristupi,</p>	<p>Obavlja Fund-raising za 3 lokalne nivo, Donacija po osobi se ravnomerno distribuirana na aktivnosti: konzervacije i projekata zajednice</p>

„ <i>Experiencias Xcaret</i> “–Meksiko, povezani biznisi za ciljem odgovorne turističke maksimizacije	Partnerstvo sa ciljem uživanja u “prirodnom, kulturnom i arheološkom bogatstvu Meksika”	Konzervacija prirodnog i kulturnog nasleđa kroz aktivnosti promocije i očuvanja; Odgovorni turizam	Akcije pomoći majanskim zajednicama; Čitanje starih hijeroglifskih pisama; Promocija nematerijalnogkulturnog nasleđa	Pomoć kornjačama; Akcije škola na otvorenom- širenje svesti o ekološkim pitanjima, pošumljavanje, i sl	Sredstva prikupljena u gl. na lokalnom nivou za potprojekte, i kroz turistički odgovorne aktivnosti
---	--	--	--	--	---

Izvor: Autorov odabir primera(Kočović, 2017), (Na osnovu: Wei for UN DESA, 2013)

Primeri dobrih praksi participativnog upravljanja povezanih sa nasleđem

Primeri projekata top down	Ukratko o projektu	Target grupe	Glavni ciljevi
Španija: <i>Románico Norte and Románico Atlántico</i>	„Ako nasleđe treba da postane pokretač lokalnog razvoja, ono mora biti vrednovano od strane društva“	Svi su u fokusu, posebna pažnja usmerena je na: škole, decu, turističke vodiče, lokalno stanovništvo	Wilcox/Simon: Consultation Restauracija (crkve, manastiri, okolni pejzaž, raznovrsna upotreba zgrada)
Grčka: Diazoma	Inicijativa za sve stejkholdere: institucije i građane da usvoje antički teatar	Stejkholderski pristup- svako ko želi neka učestvuje!	Wilcox/Simon: Contributory Istraživanje, participacija, restauracija, finansiranje,.. sa ciljem promocije antičkog teatra u Grčkoj

Malta: The Muza Project	MUSA- Nacionalni muzej umetnosti	Lokalna zajednica	Wilcox/Simon: Contributory
	Kuratorstvo zajednice		Stvaranje sinergije, ko-kreacija, konstantna interakcija i osnaživanje
Nemačka: Digitising the Stadtgeschichtliches Museum Leipzig	Istorijski muzej grada Lajpcig	Svi su u fokusu	Wilcox/Simon: Contributory
	Nova forma muzeja, koji je oslonjen na nove medije, istraživanje i povratnu spregu publike		transformacija muzeja u takav da se bavi i potrebama savremene javnosti. Saradnja sa drugim institucijama, istraživačima
Belgija: Gemeenschapsar-chieff AMVB	Arhiv i muzej Flamanskog života u Briselu (AMVB)	Svi u fokusu	Wilcox/Simon: Contributory
	„Daj glas omladini i njihovim roditeljima u Briselu“	Deca, omladina, nastavnici, roditelji	Poziv za nastavnike, učenike, roditelje da doprinesu lokalnim školama kroz edukativne programe, izložbe, itd .. interakcija sa novom ponudom, koja će dosegnuti do ljudi
Danska: Danish Butterfly Atlas	Onlajn atlas leptira	Svi interesna grupa	Wilcox/Simon Contributory
	Interaktivne mape, povezivanje sa publikom	Javnost ohrabrena da se uključi u proces kreiranja kolekcija	Targetiranje i mapiranje buba i leptira, predstavljanje

Holandija: National Landscape Drentsche Aa	Holandski nacionalni pejzažni projekat je uspešni primer saradnje i upravljanja prirodnim i kulturnim nasleđem	Kooperacija zajednice	Wilcox/Simon: Deciding together / acting together
	Upotreba elektronskih medija	Stejkholderski pristup, profesionalci, volonteri i dr.	Biografija pejzaža i digitalni atlas pejzaža za planiranje akcija
Velika Britanija: Derby Silk Mill	Prva fabrika-muzej	Svi su interesne grupe	Wilcox/Simon: Deciding together / acting together
	Industrijsko nasleđe	Javnost- kao menadžment/ upravljač	Ohrabrivanje posetilaca i volontera da postanu građani-kuratori, dizajneri i stvaraoci
Finska: Pirkanmaa Provincial Museum	Usvojite spomenik!	Stejkholderski pristup	Wilcox/Simon: Acting together
	„mazit ga, pazite i napravite brend od njega“	Svi su interesna grupa	Pronalaženje pazitelja, muzej upravlja ugovorima, pazitelji treba da povećaju vidljivost spomenika!

Slovenija: The Slovenian Network for the interpretation of Heritage	Lokalna mreža zajednice nasleđa	Svi su interesna grupa	Wilcox/Simon: Acting together
		Stejkholderski pristup, iniciran od strane NBO	Mreža slovenačkih NVO, za interpretaciju nasleđa
Estonija: programme for owners of public buildings	Otvoreni muzeji za ruralno nasleđe i tradicionalnu arhitekturu	Lokalna zajednica	Wilcox/Simon: Acting together
	Poziv za stanovništvo da se uključi u važna pitanja u vezi sa upravljanjem nasledem	Zajednica i posetioci	Edukacija za vlasnike da upravljaju, restauriraju i konzerviraju (nasleđe)

Izvor: Autorkin izbor praktičnih primera (Kočović, Đukić 2015, Kočović, 2017), *Mapiranje praksi u zemljama članicama EU participativnog upravljanja kulturnim nasleđem*

BIOGRAFIJA AUTORKE

Milica Kočović De Santo rođena je u Beogradu (1985. godine), gde živi, ne radi i radi. Vođena radoznalošću i novim znanjima, kojima teži da odgovori na velika pitanja i izazove savremenih sistema, kroz promišljanje i stvaranje alternativnih sistemskih rešenja. Bavi se interdisciplinarnim istraživanjima, kritički spajajući veliki borj oblasti, počev ekonomske teorije (kao svog osnovnog formalnog obrazovanja, završenog Ekonomskog Fakulteta u Beogradu, 2009.) sa studijama kulture (doprinos njenog doktorata odbranjenog na Fakultetu Dramskih Umetnosti u Beogradu, 2017.), političkom ekologijom i odrastom (znanja koja dosledno uključuje u svoja istraživanja poslednjih 10 godina, a kojima se dublje bavi u okviru MA studijskog programa *Degrowth: Ecology, Economics and Policy*, koji pohađa od 2022. godine u okviru Autonomnog Univerziteta u Berseloni). Želja joj je da i dalje doprinosi naučno, predavački i praktično kroz odrast studije u zemlji i inostranstvu, kroz kreiranje formalnih i neformalnih novih naučnih saznanja, silabusa i konkretnih lansiranja drugačijih sistemskih praksi - prema pravednijem životu na Planeti. Mama je dve fantastične devojčice, koje demonstriraju vrlinu i od kojih svakodnevno uči mnogo. Društveni aktivista i osoba koja se trudi da živi u skladu sa Majkom Prirodom. Jedan deo vremena u godini ulaže u besplatno deljenje rada i znanja svima koji doprinose samoodrživost.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

308
316.4.066
338:502.131.1

КОЧОВИЋ Де Санто, Милица, 1985-

Еко+kulturni = odrast turizam : interdisciplinarne perspektive: ekonomike kulture, ekološke ekonomije, dekolonijalnih studija, komons i odrast teorije u funkciji kulturnog, prirodnog i živog nasleđa / Milica Kočović De Santo.

- Beograd : Fakultet za medije i komunikacije; Fakultet organizacionih nauka, 2022 (Beograd : Čugura)

. - [262] str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 100. - Str. 5-14: Umesto uvoda / Vesna Đukić, Božo Drašković, Danijela Milovanović Rodić. - Biografija autorke: str. 267. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svako poglavlje.

ISBN 978-86-6126-009-4

а) Друштвено-економски развој -- Одрживи развој --
Интердисциплинарни приступ

COBISS.SR-ID 82339081